

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

3(28) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2016 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Ulrich's Periodicals Directory
Index Copernicus
ERIH PLUS
Google Scholar
IBSS
RISC
USJ

- ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ
- ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
- ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ

УДК 314(051)
doi :10.15407/dse2016.03

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія KB №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку та публікацію
в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
25 листопада 2016 р. протокол № 23

Підписано до друку 20.12.2016 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
http://www.dse.org.ua

Підп. до друку 20.07.2016 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton С.
Умов. друк. арк. 18,53.
Обл.-вид. арк. 21,78.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4766 від 21.12.2016 р.

Віддруковано
ВД «Академпериодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гибіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України, м. Київ, Україна
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тлікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.03

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
25 ноября 2016 г. протокол №23

Подписано к печати 20.12.2016 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail : j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Десёва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Л.Н. Черненко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.03

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB
№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.
The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015 about the registra-
tion of the permit in the State Register
of print media and news agencies as
subjects of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 528
of May 12, 2015 Journal
«Demography and social
economy» is updated in the new
list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet
publications by the Academic Senate
the Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies National Academy
of Sciences of Ukraine as
of November, 25, 2016

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvd. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

ЗМІСТ

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>КУРИЛО І.О.</i> Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку	11
<i>АКСЬОНОВА С.Ю.</i> Вік батька при народженні дитини.....	23
<i>РОГОЖИН О.Г.</i> Оцінка потенційних втрат населення сучасної України: макроекономічний підхід	34
<i>ШЕВЧУК П.Є.</i> Динаміка потенціалу зростання населення України в 1850–2013 рр.	47
<i>МАЛИНОВСЬКА О.А.</i> Зовнішня міграція громадян України в контексті скасування візового режиму поїздок до ЄС	58

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

<i>НОВІКОВ В.М.</i> Інституціональні механізми реалізації соціального потенціалу децентралізації	70
<i>ДЕЕВА Н.М.</i> Соціальна функція держави: практика і завдання бюджетного забезпечення	83
<i>КАЛАШНІКОВА Т.М., НОВАК І.М.</i> Дослідження взаємозв'язку сталості людського розвитку і стабільності держави	94
<i>ГВЕЛІСІАНІ А.Г.</i> Інвестиційні умови територіального розвитку соціальної інфраструктури	108
<i>ГОРЕМИКІНА Ю. В.</i> Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект.....	120
<i>ЮРЧИК Г.М., САМОЛЮК Н.М.</i> Оцінювання диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти	133
<i>ХМЕЛЕВСЬКА О.М.</i> Освітні ризики у контексті людського розвитку	145
<i>ЛУТАЙ Л.А., ПОМІНЧУК С.Г.</i> Напрями розвитку системи професійної орієнтації учнівської молоді (на прикладі Миколаївської області).....	158

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ

САДОВА У.Я., РИНДЗАК О.Т., АНДРУСИШИН Н.І. Актуальні проблеми зайнятості
внутрішньо перемішених осіб: регіональний аспект..... 171

МАРШАВІН Ю.М. Теоретичні та практичні засади оцінювання економічної
ефективності активних програм на ринку праці 186

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Слово прощання. Пам'яті Л.П. Шахотько присвячується 199

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Видання 2015–2016 рр. (підготувала Л.О. Григор'єва) 201

Правила для авторів 211

Правила для авторов 217

Guidelines for Authors..... 223

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних та вітчиз-
няних реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (2013).
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (2013).
- Google Scholar (2011). • The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/lib-ra-ries/academic/databases/ibss-set-c.html> (2014).
- ERIH PLUS Index, Norwegian Centre for Research Data (2016).
- Проект «Наукова періодика України» (<http://journals.uran.ua>) – загальнодержавна технологічна платфор-
ма на базі Open Journal Systems (OJS) – (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), що належить до Видавничої
служби Асоціації користувачів Української науково-освітньої телекомунікаційної мережі УРАН. Сайт
нашого наукового журналу на платформі: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «Українські наукові журнали» база даних наукової літератури, <http://usj.org.ua/> (2016).

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>КУРИЛО И.А.</i> Родительство в демографическом контексте: методологические основы исследования и некоторые тенденции развития	11
<i>АКСЁНОВА С.Ю.</i> Возраст отца при рождении ребёнка	23
<i>РОГОЖИН А.Г.</i> Оценка потенциальных потерь населения в Украине: макроэкономический подход	34
<i>ШЕВЧУК П.Е.</i> Динамика потенциала роста населения Украины в 1850–2013 гг.	47
<i>МАЛИНОВСКАЯ Е.А.</i> Внешняя миграция граждан Украины в контексте отмены визового режима поездок в ЕС	58

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

<i>НОВИКОВ В.Н.</i> Институциональные механизмы реализации социального потенциала децентрализации	70
<i>ДЕЕВА Н.Н.</i> Социальная функция государства: практика и задачи бюджетного обеспечения	83
<i>КАЛАШНИКОВА Т.Н., НОВАК И.Н.</i> Исследование взаимосвязи устойчивого человеческого развития и стабильности государства	94
<i>ГВЕЛЕСИАНИ А.Г.</i> Инвестиционные условия территориального развития социальной инфраструктуры.....	108
<i>ГОРЕМЫКИНА Ю.В.</i> Мониторинг и оценка качества и эффективности социальных услуг: прикладной аспект	120
<i>ЮРЧИК Г.Н., САМОЛЮК Н.Н.</i> Оценка дифференциации доходов населения Украины с учетом их теневой компоненты	133
<i>ХМЕЛЕВСКАЯ О.М.</i> Образовательные риски в контексте человеческого развития	145
<i>ЛУТАЙ Л.А., ПОМИНЧУК С.Г.</i> Направления развития системы профессиональной ориентации учащейся молодежи (на примере Николаевской области)	158

ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ

САДОВА У.Я., РИНДЗАК О.Т., АНДРУСЫШИН Н.И. Актуальные проблемы занятости внутренне перемещенных лиц: региональный аспект 171

МАРШАВИН Ю.Н. Теоретические и практические основы оценивания экономической эффективности активных программ на рынке труда 186

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Слово прощания. Памяти Л.П. Шахотько посвящается..... 199

КНИЖНЫЙ ОБЗОР

Издания 2015–2016 гг. (подготовила Л.А. Григорьева) 201

Правила для авторов (укр.) 211

Правила для авторов (рус.) 217

Правила для авторов (англ.) 223

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных науко-метрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (август, 2013).
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (2013).
- Google Scholar (2011).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (2014).
- Проект «Научная периодика Украины» (<http://journals.uran.ua>) – общегосударственная технологическая платформа на базе Open Journal Systems (OJS) – (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), принадлежит к Издательской службе Ассоциации пользователей Украинской научно образовательной телекоммуникационной сети УРАН. Сайт нашего научного журнала на платформе: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «Украинские научные журналы» база данных научной литературы, <http://usj.org.ua/> (2016).

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>KURYLO I.O.</i> Parenthood in Demographic Context: Methodological Background of Research and Some Development Trends	11
<i>AKSYONOVA S.Yu.</i> Father's Age at Births	23
<i>ROGOZHIN O.G.</i> An Estimation of Potential Demographic Losses in Ukraine: the Macroeconomic Approach	34
<i>SHEVCHUK P.E.</i> Population Momentum in Ukraine in 1850–2013	47
<i>MALYNOVSKA O.A.</i> External Migration of Citizens of Ukraine in The Context of Abolition of the Visa Regime Between Ukraine and EU	58

HUMAN DEVELOPMENT AND SOCIAL PROBLEMS

<i>NOVIKOV V.M.</i> Institutional Mechanisms of Implementation Social Potential of Decentralization	70
<i>DIEIEVA N.M.</i> Social Function of the State: Practice and Objectives of Budget Providing	83
<i>KALASHNIKOVA T.M., NOVAK I.M.</i> Research of the Relationship Between the Stability of Human Development and the Stability of State	94
<i>GVELESIANI A.G.</i> Investment Conditions of Regional Development of Social Infrastructure	108
<i>GOREMYKINA Yu.V.</i> Monitoring and Evaluation of the Quality and Efficiency of Social Services: Applied Aspect	120
<i>URCHIK G.M., SAMOLIUK N.M.</i> Income Differentiation of Residents of Ukraine Under Conditions of Shadow Economy.	133
<i>KHMELEVSKA O.M.</i> Educational Risks in the Context of Human Development	145
<i>LUTAY L.A., POMINCHUK S.G.</i> Directions of Development of the System of Occupational Counselling for School Youth (a Case of Mykolayiv Region)	158

PROBLEMS OF EMPLOYMENT

<i>SADOVA U.Y., RYNDZAK O.T., ANDRUSYSHYN N.I.</i> Actual Problems of Employment of Internally Displaced Persons: Regional Aspect	171
<i>MARSHAVIN Yu.M.</i> Theoretical and Practical Principles of Economic Efficiency Evaluation of Active Labor Market Programs	186

SCIENTIFIC LIFE

Farewell Words. Dedicated to Memory of L.P.V. Shakhotska	199
--	-----

BOOK REVIEW

Publications of 2015–2016 (by L.O. Grigoryeva)	201
Guidelines for Authors (ukr.)	211
Guidelines for Authors (rus.)	217
Guidelines for Authors (eng.)	223

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (August, 2013).
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (2013).
- Google Scholar (2011).
- ERIH PLUS Index, Norwegian Centre for Research Data (2016).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libra-ries/academic/databases/ibss-set-c.html> (2014).
- Project «The Scientific periodicals of Ukraine» (<http://journals.urau.ua>) is a national technological platform on a base Open Journal Systems (OJS) - (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), that belongs to Publishing service of Association of users Ukrainian scientifically.

doi: 10.15407/dse2016.03.011

УДК 316.346-055.52:001.8

JEL Classification: J13, J16

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ua

БАТЬКІВСТВО У ДЕМОГРАФІЧНОМУ КОНТЕКСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розглянуто чинники, що зумовлюють історичні та сучасні трансформації інституту батьківства. Запропоновано визначення батьківства як комплексу взаємопов'язаних інституціональних та поведінкових компонентів, які опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення. Розроблено структурно-логічну схему комплексного дослідження батьківства в демографічному контексті, що передбачає: розгляд соціально-демографічних передумов батьківства (дітородних орієнтацій, стану репродуктивного здоров'я й планування сім'ї, демографічних структур); аналіз рівня та структури народжуваності; вивчення особливостей інституціонального та поведінкового «профілю» батьківства у різних сімейних осередках; дослідження соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, у тому числі стану та результативності соціальної політики щодо батьківства й дитинства. Окреслено методологічний підхід до дослідження батьківства, що передбачає його розгляд у єдності демогенерування та деморепродукції. Акцентовано увагу на необхідності аналізу процесів «імпорту» нових цінностей та норм у сфері сімейного життя, наслідування нових взірців та норм батьківської поведінки. Проаналізовано тенденції розвитку батьківства в Україні у сучасних умовах: охарактеризовано специфічні риси соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, проблеми й перешкоди для становлення «відповідального батьківства» і поширення відповідних соціальних практик у різних сімейних осередках та на різних стадіях життєвого циклу індивіда / сім'ї, а також визначено деякі принципи розвитку соціальної політики щодо батьківства.

Ключові слова: батьківство, сім'я, відповідальне батьківство, інтенсивне материнство, соціальна політика щодо батьківства.

І.А. Курило

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ua

РОДИТЕЛЬСТВО В ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Рассмотрены факторы, обуславливающие исторические и современные трансформации института родительства. Родительство в работе определено как комплекс взаимосвязанных институциональных и поведенческих компонентов, которые опосредуют рождение детей, их содержание, уход и воспитание как составляющую воспроизводства населения. Разработана структурно-логическая схема комплексного исследования родительства в демографическом контексте. Такое исследование предполагает: рассмотрение социально-демографических предпосылок родительства (детородных ориентаций, состояния репродуктивного здоровья и планирования семьи, демографических структур); анализ уровня и структуры рождаемости; изучение особенностей институционального и поведенческого «профиля» родительства в разных семьях; исследование социально-экономической среды функционирования института родительства, в том числе состояния и результативности социальной политики относительно родительства и детства. Очерчен методологический подход к исследованию родительства, предполагающий его рассмотрение в единстве демогенерирования и деморепродукции. Акцентировано внимание на необходимости анализа процессов «импорта» новых ценностей и норм в сфере семейной жизни, новых моделей и норм родительского поведения. Проанализированы тенденции развития родительства в Украине в современных условиях: охарактеризованы специфические черты социально-экономической среды функционирования института родительства, проблемы и препятствия для становления «ответственного родительства» и распространения соответствующих социальных практик в различных семьях и на разных стадиях жизненного цикла индивида / семьи, а также определены некоторые принципы развития социальной политики в отношении родительства.

Ключевые слова: родительство, семья, ответственное родительство, интенсивное материнство, социальная политика по отношению к родительству.

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ua

PARENTHOOD IN DEMOGRAPHIC CONTEXT: METHODOLOGICAL BACKGROUND OF RESEARCH AND SOME DEVELOPMENT TRENDS

The factors which contribute to the historical and contemporary transformation of the institution of parenthood are analyzed. The author determines parenthood as a set of interrelated institutional and behavioral components which mediate childbearing, childcare and education as part of population reproduction. The structural and logical framework of comprehensive parenthood investigation in the demographic context is developed. This includes: consideration of socio-demographic preconditions of parenthood (childbearing intentions, reproductive health and family planning, demographic structures); analysis of fertility; investigation of institutional and behavioral peculiarities of parenthood in different types of families; study of the socio-economic environment in which parenthood is operating, including social policy on parenthood. A methodological approach to the parenthood based on integrity of demogeneration and demoreproduction is introduced.

The author also focuses attention on the necessity of investigation of new patterns of family life, values and imitation of new models and standards of parental behavior. Current trends in parenthood in Ukraine are considered. Specific features of the socio-economic environment of parenthood functioning are identified. Problems and obstacles of «responsible parenthood» formation and spreading of these social practices in various families and different stages of family lifecycle are described. Some priority principles of development of social policy on parenthood are proposed.

Keywords: parenthood, family, responsible parenthood, intensive motherhood, social policy on parenthood.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасні соціально-демографічні умови передбачають перенесення «центру тяжіння» з кількісних форм демографічного розвитку на якісні, в зв'язку з чим виняткову роль у відтворенні населення набуває не так власне

процес народжуваності чи його інтенсивність, як ті етапи відтворення, що пов'язані з формуванням якісних характеристик населення та людського капіталу. При цьому одним із визначальних факторів формування кількісних і якісних характеристик населення наразі є стан та тенденції розвитку інституту батьківства.

Історичні й сучасні трансформації інституту батьківства тісно вплетені у процеси відтворення населення, зумовлені як глибинними власне демографічними змінами, так і соціально-економічними зрушеннями. Це пов'язано з тією обставиною, що кількісні та якісні зміни у населенні є і детермінантою економічних змін, і їх наслідком. Серед кардинальних довготривалих демографічних зрушень, що обумовлюють зміни життєвого циклу людей, організації їх сімейного життя, соціально-культурних норм, регламентують не лише демографічну поведінку, а й певні економічні, соціальні та інші практики в рамках ширших життєвих стратегій, варто насамперед назвати зниження смертності (в тому числі й насамперед – дитячої), а відтак і народжуваності – до рівня простого оновлення поколінь, а надалі й нижче цього рівня. У тісному взаємозв'язку з цим відбувалась зміна базових умов існування населення, передовсім – економічних. Похідними від вищезгаданих демоекономічних змін рисами демографічної динаміки, що сформувались (в історичному вимірі) порівняно недавно, стали підвищення віку вступу до шлюбу та народження дітей, плюралізація шлюбно-сімейних відносин, поширення безшлюбного материнства. Вони найбільш тісно й безпосередньо пов'язані з сучасними змінами в інституті батьківства, з формуванням його специфічних особливостей у різних сімейних осередках. Подеколи вони виступають передумовами, подеколи – супутниками таких змін.

В Україні трансформація форм і функцій батьківства в останні десятиліття відбувається на фоні невирішеності багатьох соціально-економічних проблем та відсутності сталої ієрархії морально-етичних цінностей, що продукує низку негативних тенденцій та явищ (поширеність соціального сирітства, маргіналізація частини сімей і безвідповідальне батьківство, вади репродуктивного здоров'я населення тощо), які свідчать про незадовільний стан дитинства і батьківства в країні. Потребує вдосконалення і розвитку вітчизняна система підтримки батьківства і дитинства відповідно до реалій ринкової економіки й нових викликів ХХІ століття. Вищезгадане зумовлює актуальність і важливість розробки теоретико-методологічних засад комплексного дослідження батьківства у соціально-демографічному контексті та поглибленого аналізу його стану в нашій країні.

Аналіз наявних досліджень. Розгляд проблем батьківства і дитинства наразі є одним із доволі «популярних» напрямів новітніх соціально-демографічних досліджень зарубіжних вчених. Ці проблеми перебувають також у центрі уваги міжнародних організацій і відповідних міжнародних наукових центрів. З'явилося немало робіт, присвячених концептуальному осмисленню новітніх трансформацій інституту батьківства (роботи У. Бьонеберг (U. Bjerneberg), Т. Міллер (T. Miller) та ін. [1–3]). Із залученням даних спеціальних обстежень вивчається специфіка батьківства у різних соціальних типах сімей (національні та сексуальні меншини, мігранти тощо).

Вельми популярною серед закордонних дослідників є проблематика репродуктивної праці, розподілу батьківських обов'язків та поєднання професійної зайнятості й материнства (О. Ісупова (O. Isupova), А. Темкіна (A. Temkina), Ж. Чернова (Zh. Chernova) та ін.), батьківства у контексті шлюбно-сімейних відносин (Т. Гурко (T. Gurko)), залучення батька в догляд за дітьми й їх виховання (А. Авдєєва (A. Avdieieva), А. Носкова (A. Noskova)), політика держави щодо материнства / батьківства (Ж. Чернова (Zh. Chernova), Т. Щурко (T. Shchurko)).

В Україні наразі є лише нечисленні розрізнені дослідження з тематики батьківства, які охоплюють окремі її аспекти, найчастіше — соціально-педагогічні, медичні, почасти — й ті, які стосуються державної політики підтримки материнства і дитинства [4, 5]. Результати цих досліджень, що торкаються суміжних аспектів тематики батьківства, можна розглядати й як своєрідні ґносеологічні «опори» для комплексного аналізу батьківства в соціально-демографічному контексті.

В окремих роботах соціологів, економістів та демографів розглядаються також проблеми монобатьківських сімей [6], особливості мотивації дітонародження / батьківства в різних групах населення [7, с. 123–148], соціально-економічне становище вразливих сімей з дітьми [8] тощо. Наявні науково-практичні розробки зосереджені майже винятково на проблемах материнства і фактично ігнорують як функції батька у генеративній діяльності, так і значущі соціально-демографічні характеристики батьківського контингенту. У цілому ж можна констатувати, що проблема батьківства як самостійний напрям соціально-демографічних досліджень у нашій країні дотепер не сформувався. При цьому відсутність ґрунтовних досліджень батьківства як соціально-демографічної проблеми є однією з причин недостатньої ефективності наявної підтримки батьківства і дитинства в Україні та демографічної політики у цілому.

Мета статті полягає у визначенні методологічних засад дослідження батьківства у демографічному контексті та характеристиці деяких сучасних тенденцій розвитку батьківства у нашій країні.

Виклад основного матеріалу. Демографічний контекст проблематики батьківства стосується низки науково-практичних аспектів даної тематики, серед яких вважаємо за доцільне насамперед виділити: роль і функції батьківства як складової відтворення населення, його місце у системі демографічних відносин; соціально-демографічні передумови батьківства; батьківство як етап життєвого циклу індивіда та сім'ї, у т. ч. механізм реалізації основних функцій сім'ї та формування сімейних відносин; батьківство та розподіл репродуктивної праці; трансформації інституту батьківства й їхній вплив на перебіг демографічних процесів і якісні характеристики населення; вдосконалення підтримки батьківства і дитинства як складової соціально-демографічної політики.

У цій роботі батьківство розглядається як комплекс взаємопов'язаних інституціональних (норми, правила / приписи) і поведінкових (дії та відносини) компонентів, що опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення.

Вивчення батьківства крізь призму демографічного розвитку, тобто у контексті системи відносин, які забезпечують відтворення населення, передбачає, по-перше, взяття за «відправний пункт» соціально-демографічних передумов функціонування цього інституту й змін у ньому (в т. ч. стану репродуктивного здоров'я, дітородних орієнтацій, демографічних структур тощо) та, по-друге, «занурення» об'єкта дослідження у систему шлюбно-сімейних відносин та взаємодій, у середовище сім'ї як базового осередку відтворення населення (рис. 1).

Перспективним у науково-практичному плані видається розгляд особливостей моделі батьківства у різних сімейних осередках і, зокрема, у зв'язку з формою шлюбу та специфікою шлюбно-сімейних відносин, а також із взаємодіями у рамках ширшого родинного кола.

У сучасному світі, де кожен індивід є суб'єктом різноманітних відносин у різних сферах життя, де має місце універсалізація функцій, що значною мірою відкидає жорстку гендерну сегрегацію, де обоє батьків залучені не лише у сімейно-генеративну,

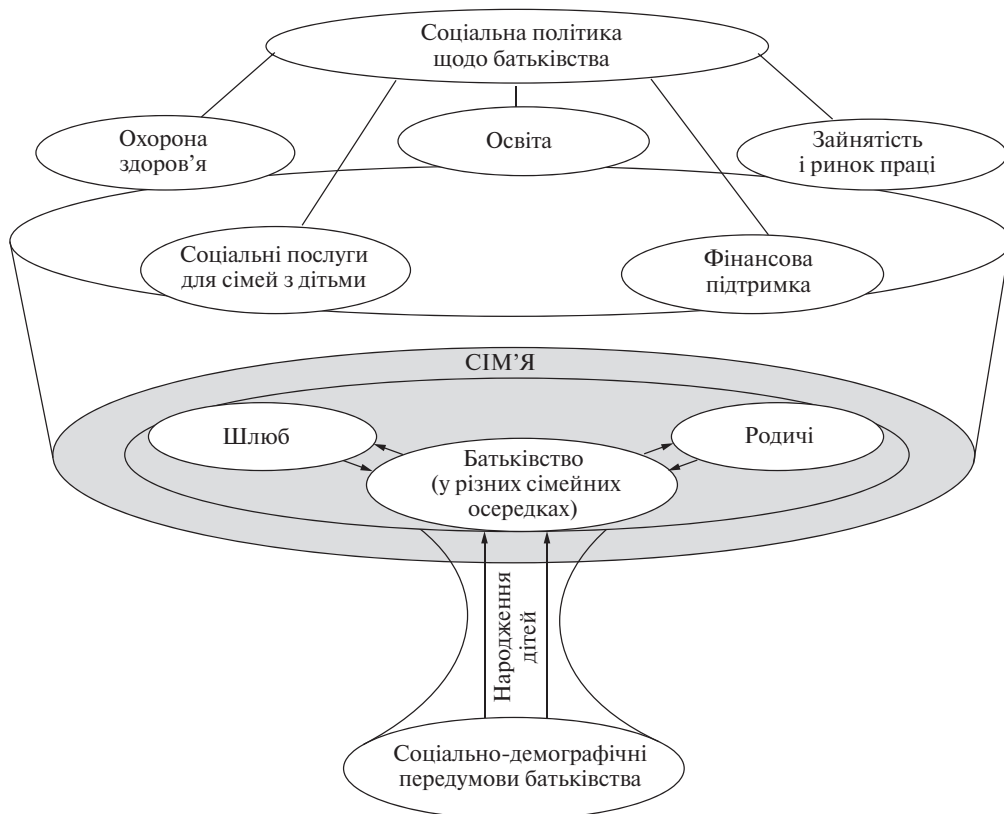

Рис. 1. Структурно-логічна схема дослідження батьківства у соціально-демографічному контексті

але й в економічну діяльність, значущий вплив на формування тієї чи іншої моделі батьківства, поширення різних практик у цій царині справляє соціально-економічне середовище функціонування інституту батьківства. Воно представлене економічними умовами відтворення населення (насамперед, умовами зайнятості й рівнем оплати праці, а, крім того, й системою фінансової підтримки батьківства й дитинства), станом соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби батьків та дітей (освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги для сімей з дітьми тощо). Формування й поточний стан згаданого середовища значною мірою залежить від пріоритетів та ефективності здійснюваної соціальної політики. На різних етапах розвитку в різних країнах це середовище є більш чи менш сприятливим для батьківства, дружнім (або ні) щодо сімей із дітьми. Дослідження результативності соціальної політики щодо батьківства становить безумовний науково-практичний інтерес і є невід'ємною складовою комплексного дослідження проблематики батьківства у соціально-демографічному контексті.

Гносеологічно продуктивним для аналізу поведінкових компонентів батьківства (дій та відносин) ми вважаємо методологічний підхід, згідно з яким батьківство можна розглядати також у єдності демогенерування та деморепродукції (рис. 2). Демогенерування пов'язане з народженням, утриманням та вихованням дітей, тобто «забезпеченням» життєвого етапу «дитинство». Водночас ця діяльність батьків

Рис. 2. Дослідження батьківства як різновиду діяльності

є деморепродуктивною, тобто такою, в ході якої відбувається зміна характеристик людського капіталу самих батьків та їх самореалізація в цій якості. Варто зазначити, що пропонований підхід ґрунтується на положеннях трудової концепції відтворення населення, розробленої відомими українськими демографами В. Стешенко (V. Steshenko) та В. Піскуновим (V. Piskunov) [9, с. 82–87].

У ході поглибленого дослідження в динаміці інституціонального «профілю» батьківства (норм, настанов, цінностей) замало уваги приділяється, на нашу думку, тій ролі, яку відіграє у відповідних змінах обмін інформацією (у т. ч. у глобальному масштабі). А тим часом необхідність обміну ресурсами й інформацією з зовнішнім середовищем впливає із відкритості системи населення, адже відкриті соціальні системи існують і розвиваються саме за рахунок живлення потоками ресурсів й інформації, що надходять із зовнішнього середовища. Такими ресурсами для обміну є, зокрема, й цінності та норми у сфері сімейного життя, нові взірці батьківської поведінки. У ході трансформацій інституту батьківства неабияку роль відіграє наслідування нових взірців та норм сексуальної, шлюбної й генеративної поведінки (що відбувається й завдяки механізму «соціального навчання»). Це можна спостерігати, наприклад, стосовно представників різних соціальних груп / соціального оточення в межах населення конкретної країни.

Протягом новітньої соціально-демографічної історії визнання суспільної значущості батьківських функцій, цінності батьківства (а надто — материнства) змінювалось відповідно до динаміки цінності дитини / дітей, зростало прямо пропорційно підвищенню ролі людського капіталу й значення ранніх вкладень у нього та при цьому знаходилося в «обернено пропорційній залежності» від динаміки частоти дітородження. У цілому ж підвищення демографічної ефективності відтворення населення, з одного боку, та зростання вимог до якості людського капіталу й необхідність вкладень у нього з дитинства, з іншого, істотно вплинули на розвиток інституту батьківства, зумовили появу нової його філософії — «відповідального батьківства», а відтак і поширення відповідних соціальних практик, яке відбувається, однак, доволі нерівномірно й не завжди послідовно. Надалі ми зосередимо увагу саме на проблемних аспектах і перепонах для становлення відповідального батьківства і його складових (відповідальної дітородної поведінки й планування сім'ї, відповідального виховання й утримання дітей, формування й підтримання родинних комунікацій тощо [10]) стосовно різних сімейних осередків і стадій життєвого циклу індивіда / сім'ї. Принагідно зазначимо, що проблемні ситуації, про які йтиметься далі, не є апіорі притаманними певному типу сімейних осередків, радше вони, з більшою або

меншою імовірністю, можуть виникати у різних сім'ях за тих чи інших життєвих обставин, тож потребують реагування з боку держави та суспільства згідно з принципом формування політики «life-stage approach».

Найбільш поширеною проблемою щодо реалізації соціальних практик «відповідального батьківства» в нашій країні є ситуація, за якої сформовано усвідомлене бажання народити й виховувати дитину / дітей та відповідальне ставлення до її / їх виховання й розвитку, однак при цьому реалізація відповідних функцій відбувається в умовах дефіциту ресурсів та можливостей. У зв'язку з цим «відповідальне батьківство» набуває перетворених форм.

З боку економічного середовища поширеність даної ситуації зумовлюють обмежені можливості належного самозабезпечення сімей з дітьми (передовсім, через низький рівень оплати праці), а також наявні вади державної матеріальної підтримки батьківства і дитинства.

Негативний вплив на відповідні процеси справляють і дисфункції соціальних інститутів, орієнтованих на забезпечення потреб сімей, дітей та відтворення населення. Адже попри об'єктивне зростання вимог до якості людського капіталу, функцію продукування відповідних якостей стосовно дітей і молоді наразі не змогли належним чином взяти на себе соціальні інститути, залучені до збереження здоров'я, виховання й навчання дітей. За радянських часів формування норм, приписів та настанов щодо дітей і батьківства більшою мірою брали на себе суспільство й держава, аніж сім'я. Це стосувалось і багатьох аспектів утримання дітей, формування якісних характеристик майбутньої робочої сили, в чому батькам певною мірою допомагала держава, водночас контролюючи виконання батьківських функцій тощо. З переходом до ринкової економіки скорочення суспільних форм виховання й соціалізації (що подеколи функціонували на безоплатній основі) значно підвищилось навантаження батьків у сфері виховання, безпосередньо освіти, організації дозвілля дітей тощо. При цьому адаптація соціальних інститутів освіти, охорони здоров'я та ін. до нових суспільно-економічних умов у нашій країні відбулась не без втрат, тож нині їх характеризує низька доступність якісних послуг, розквіт «корупційних пасток», а також недостатня гнучкість та невідповідність певним сучасним вимогам і потребам батьків та дітей.

В умовах, коли діапазон і якісний рівень вимог до тих функцій, які виконують батьки щодо утримання, виховання, збереження здоров'я та освіти дітей, стрімко зростає, причому ці функції батькам доводиться реалізовувати в умовах несприятливого економічного середовища й неналежного функціонування інститутів, що могли б зменшити рівень відповідного навантаження на сім'ю, виникають, як своєрідний механізм заміщення, та поширюються практики «інтенсивного батьківства» (переважно — «інтенсивного материнства»).

На відміну від поширеного тлумачення терміну «інтенсивне материнство», що був уведений в обіг двадцятиліття тому Ш. Хейдс [11] і переважно використовувався у дискусії про різні стилі догляду і виховання малюків для позначення культурних норм, емоційно-психологічних та організаційних особливостей цього процесу, ми хотіли б укласти в це поняття демоекономічний зміст. Під «інтенсивним материнством» пропонуємо розуміти надмірно напружене виконання батьківських обов'язків, включаючи перебирання на себе невласливих функцій (батька, певного соціального інституту тощо), систематичне прикладання надмірних зусиль задля належного виконання батьківської ролі / ролей, забезпечення дитині / дітям комфортного середовища для фізичного й інтелектуального розвитку.

Як бачимо, пропонуване тлумачення в неявному вигляді охоплює й той аспект, на якому часто наголошує у рамках найбільш поширеного розуміння «інтенсивного материнства», коли воно асоціюється з жертвністю, самозреченням заради дитини, а також із вельми «трудомістким» залученням в її життєдіяльність (навчання, фізичний розвиток тощо). Однак нам хотілося б акцентувати увагу саме на тому, що «інтенсивне материнство» у досліджуваній ситуації виступає як перетворена форма «відповідального батьківства», як замісний, компенсаторний механізм функціонування цього інституту в умовах незадовільного (чи й просто недосконалого) соціально-економічного середовища, а також традиційного для нашого суспільства гендерного перекосу «на користь» жінок у виконанні сімейних обов'язків та батьківських функцій. Хоча практики «інтенсивного материнства» можуть бути успішними з точки зору компенсації дисфункцій соціальних інститутів та формування певних якісних характеристик дітей, однак досягнення цих результатів у даному випадку пов'язано як з надмірним трудовим і психологічним навантаженням матерів, та і з імовірними несприятливими медико-соціальними та психологічними наслідками як для матерів, так і для дітей, а також для взаємин батька і дитини / дітей.

Варто зазначити, що вітчизняна ситуація у цьому сенсі є специфічною, але не ексклюзивною: про подібні проблемні аспекти материнства як діяльності, труднощі материнства, зумовлені дефіцитом ресурсів для виконання материнських функцій, пишуть і західні дослідники [3].

«Інтенсивне материнство» насамперед розповсюджене у неповних сім'ях з дітьми (а таких у різних регіонах України наразі від 1/4 до 1/3), однак не тільки в них, адже дотепер жіноча функція дітонародження майже повністю ретранслюється на сферу соціально-демографічного відтворення і не лише тісно прив'язується до догляду за малолітніми дітьми, але й певною мірою ототожнюється із батьківськими обов'язками у цілому. Загалом же для обґрунтованих оцінок ступеня поширеності практик «інтенсивного материнства» потрібні спеціальні дослідження, в тому числі на основі матеріалів соціологічних обстежень, а також з урахуванням особливостей матеріального становища різних типів сімей у нашій країні. Спираючись на результати досліджень, що стосуються поширеності практик активної участі батька у догляді й вихованні дітей та «залученості» в їхнє життя, наразі можна лише констатувати, що в Україні (та низці країн пострадянського простору) через гендерне нерівноправ'я щодо сімейних обов'язків та виховання дітей, історично та ментально обумовлену матрицентричність сім'ї, «інтенсивне материнство» отримало певне розповсюдження і у повних сім'ях з дітьми (в тому числі тих, де мати зайнята не лише у домогосподарстві, але й економічною діяльністю). Так, наприклад, за результатами вітчизняного соціально-демографічного обстеження «Сім'я та сімейні відносини», дружина є основним виконавцем обов'язків по догляді за дітьми майже у 3/4 сімей респондентів, причому у решті випадків таким основним виконавцем є навіть частіше представники прабатьківського покоління (бабуся / дідусь), аніж батько дитини / дітей [7, с. 102–103]. Недостатню поширеність залученості батька у сімейно-виховну діяльність підкреслюють і російські дослідники [12], при цьому вони виявили, що загальний час, який витрачають жінки на догляд за дітьми, більш ніж удвічі перевищує такий для чоловіків [13, с. 58].

Варто зазначити також, що доволі типовим є суспільне сприйняття вищевизначеної ситуації як цілком нормальної, подеколи — намагання представити «інтенсивне материнство» як беззаперечний моральний обов'язок жінки, ігнорування надмірності материнської відповідальності й трудового навантаження, що, окрім вже згадуваних

вище негативних наслідків «інтенсивного материнства», сприяє також закріпленню «відстороненості» батька від виховання дітей і від повсякденної турботи про них, породжує непорозуміння та напруженість у стосунках між членами подружжя, йде на шкоду загальній родинній солідарності і т. п.

Наразі можна окреслити принаймні ще дві проблемні ситуації у царині становлення «відповідального батьківства» у нашій країні. Перша з них виникає, коли має місце певний дефіцит усвідомленого бажання й відповідального ставлення до батьківства за умов, якщо у індивіда / сім'ї є необхідні ресурси та можливості для народження й повноцінного виховання та розвитку дітей. Одним із демографічних наслідків-результатів такої ситуації може бути свідоме відкладання народження дитини / дітей (як складова процесу планування сім'ї) або й остаточна відмова від народження (сюди потрапляє й випадок з індивідами child-free).

Іншим варіантом розвитку ситуації (у випадку народження дитини / дітей) є надмірне делегування такими батьками своїх батьківських функцій родичам або не родичам (найманому персоналу). Воно може виникати за дуже різних життєвих обставин: як, наприклад, у випадку надто раннього батьківства (материнства), коли батьківські обов'язки соціально незрілої матері / батька часто перебирають на себе (подеколи у вельми «інтенсивному» варіанті) представники прабатьківського покоління, так і, скажімо, у випадку фінансово спроможних і при цьому зосереджених виключно на кар'єрі й професійній самореалізації батьків (у тому числі власне матері), коли значна частина функцій «відповідального батьківства» делегується найманому персоналу. Визнаючи позитивну роль родинних зв'язків та взаємодопомоги в вихованні й розвитку дітей, з одного боку, та доцільність залучення професійного персоналу до навчання й виховання дитини — з іншого, маємо все ж наголосити й на певних несприятливих наслідках надмірного делегування батьківських обов'язків (аж до нехтування ними), що обертається не лише психоемоційним відчуженням дітей від батьків тощо, але й, крім того, можливими проблемами з формуванням генеративності (у тому числі здатності піклуватися про своїх власних дітей) у підростаючого покоління в його подальшому житті.

Друга проблемна ситуація — найбільш болюча й тяжка за своїми соціально-демографічними наслідками — це та, за якої брак усвідомленого бажання й відповідального ставлення до народження й виховання дітей поєднується з дефіцитом ресурсів / можливостей для належної реалізації батьківських функцій. Результатами такої ситуації часто бувають або добровільна відмова від вже народженої дитини, або неблагополучне (асоціальне) батьківство, якому також притаманний високий ризик переходу в соціальне сирітство.

Висновки і рекомендації. Батьківство у демографічному контексті ми розглядаємо як комплекс взаємопов'язаних інституціональних (норми, правила / приписи) та поведінкових (дії й відносини компонентів, що опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення. Комплексне дослідження батьківства в демографічному вимірі передбачає: розгляд його соціально-демографічних передумов (демографічних структур (статеві-вікової, шлюбно-сімейної), дітородних орієнтацій, стану репродуктивного здоров'я й планування сім'ї тощо); аналіз рівня та структури народжуваності; вивчення особливостей інституціонального та поведінкового «профілю» батьківства у різних сімейних осередках та на різних етапах життєвого циклу індивіда / сім'ї; дослідження соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, у тому числі стану та результативності соціальної політики щодо батьківства й дитинства.

На наш погляд, продуктивним щодо вивчення батьківства у демографічному контексті є його розгляд як єдності демогенерування (спрямованого на народження дітей та забезпечення їх розвитку) й деморепродукції (в ході якої відбувається зміна характеристик людського капіталу самих батьків та їх самореалізація в батьківській ролі). На окрему пильну увагу дослідників наразі заслуговує також процес «імпорту» нових цінностей та норм у сфері сімейного життя, наслідування нових взірців та норм батьківської поведінки.

У роботі показано, що сучасні трансформації інституту батьківства і, зокрема, розвиток феномену «відповідального батьківства» зумовлені глибинними демографічними змінами та об'єктивним підвищенням вимог до якості людського капіталу й ролі вкладень у нього з дитинства. У зв'язку із доведеністю необхідності ранніх вкладень у людський капітал у сучасному суспільстві мала б постійно розширюватись ресурсна база для реалізації практик «відповідального батьківства» та суттєво підвищитись цінність і престиж батьківства, однак реалії життя допоки більш або менш істотно (залежно від ступеня суспільно-економічного розвитку країни), відстають від згаданих потреб.

В умовах дефіциту ресурсних можливостей для повноцінної реалізації функцій «відповідального батьківства» та за традиційного (принаймні для нашої країни) гендерного перекосу щодо виконання сімейно-батьківських обов'язків «на користь» жінок набувають поширення практики «інтенсивного материнства». У демоекономічний зміст цього поняття ми вкладаємо підвищену трудомісткість материнської ролі, надмірну напруженість виконання відповідних обов'язків, включаючи перебирання на себе невласних функцій (батька, певних соціальних інститутів тощо), систематичне прикладання надмірних зусиль задля забезпечення дитині / дітям комфортного середовища для фізичного й інтелектуального розвитку. Віддаючи належне «інтенсивному материнству» як втіленню філософії «відповідального батьківства» та формі реалізації передбачених ним функцій в умовах несприятливого соціально-економічного середовища, треба наголосити й на несприятливих рисах та наслідках «інтенсивного материнства»: надмірному трудовому й психологічному навантаженні матерів; імовірних негативних психологічних наслідках як для матерів, так і для дітей; «відстороненості» батька від виховання дітей і повсякденної турботи про них із відповідними наслідками для взаємин батька і дитини; непорозумінні та напруженості у стосунках між членами подружжя (у випадку повної сім'ї); втратах загальної родинної відповідальності й солідарності.

Ситуація із поширеністю «інтенсивного материнства» в нашій країні потребує подальшого вивчення (у тому числі на основі спеціально організованих соціологічних обстежень з цієї проблематики) та реакції з боку держави й суспільства, коригування шляхом якісних змін як у соціально-економічному середовищі функціонування інституту батьківства, так і в суспільній свідомості.

З огляду на виявлені детермінанти «інтенсивного материнства» у нашій країні вважаємо, що соціальна політика сприяння батьківству та дитинству в Україні має насамперед ґрунтуватися на принципах гендерної справедливості та рівноправності, пріоритетності створення можливостей для поєднання професійної зайнятості, батьківства й сімейного життя та націленості на створення суспільного середовища, дружнього до батьків та дітей. Необхідна загальна популяризація ідеології «відповідального батьківства» та активна інституційна, державна і суспільна підтримка практик залучення саме батька до реалізації відповідних функцій.

У цілому ж вирішенню проблем та усуненню перепон щодо становлення і розвитку практик «відповідального батьківства» у нашій країні здатні сприяти істотне

поліпшення економічних умов відтворення населення і поколінь, які зростають, зокрема (насамперед, через підвищення стандартів оплати праці) та створення диверсифікованої мережі соціальних послуг для сімей з дітьми. Позитивно вплинути на відповідні процеси може також упровадження на всіх рівнях освіти й інформаційно-просвітницької діяльності орієнтації на духовні цінності, на традиції родинної любові, спільної відповідальності та взаємодопомоги, на досягнення збалансованості гендерних ролей, на підвищення соціального статусу батьківства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bjorneberg, Ulla*. Parenting in Transition: An Introduction and Summary // *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. Ed. by Ulla Bjorneberg. — New Brunswick; New York : Transaction Publishers. — 2001. — P. 1–29.
2. *The Transition to Parenthood in European Societies // Policy Implications of Changing Family Formation: Study Prepared for the European Population Conference 2005 / Ed. by Linda Hantrais, Dimitar Philipov, and Francesco C. Billari*. — Strasbourg : Council of Europe, 2006. P. 63–111.
3. *Miller T.* Making sense of motherhood: A narrative approach. — London : Cambridge University Press, 2005.
4. *Ковальова Є.О.* Особливості розвитку уявлень про батьківство у юнаків: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ковальова Є.О. — К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2014. — 20 с.
5. *Лещенко О.Г.* Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Лещенко О.Г. — Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. — 20 с.
6. *Коломієць О.О.* Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О.О. Коломієць // *Стратегічні пріоритети*. — 2009. — № 4. — С. 148–156.
7. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку*. — К. : Основа-Принт, 2009. — 248 с.
8. *Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери)*. — К. : ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2011. — 47 с.
9. *Стещенко В.С.* Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). — К. : Наук. думка, 1981. — 326 с.
10. *Думанська В.П.* Відповідальне батьківство: теоретичний аспект // *Демографія та соціальна економіка*. — 2015. — № 3 (25). — С. 75–86. — doi: 10.15407/dse2015.03.075
11. *Hays S.* The Cultural Contradictions of Motherhood // *Journal of the Association for Research on Mothering*. — New Haven and London : Yale University Press, 1996.
12. *Авдеева А.В.* «Вовлеченное отцовство» в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А.В. Авдеева // *Социологические исследования*. — 2012. — № 11. — С. 95–104.
13. *Мезенцева Е.Б.* Мужчины и женщины в сфере домашнего труда: логика экономической рациональности против логики гендерной идентичности? // *Гендерное равенство: поиски решения старых проблем*. — М. : MOT, 2003. — С. 51–70.

REFERENCES

1. Bjorneberg, Ulla. (2001). Parenting in Transition: An Introduction and Summary. *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. New York: Transaction Publishers [in English].
2. Hantrais, L., Philipov, D. & Billari, F.C. (2006). The Transition to Parenthood in European Societies. *Policy Implications of Changing Family Formation: Study Prepared for the European Population Conference 2005*. Strasbourg: Council of Europe [in English].
3. Miller, T. (2005). *Making sense of motherhood: A narrative approach*. London: Cambridge University Press [in English].
4. Kovalova, Ye.O. (2014). Osoblyvosti rozvytku uyavlen pro batkivstvo u yunakiv [Features of development ideas about parenting youths]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Kostiuk Institute of Psychology [in Ukrainian].

5. Leshchenko, O.H. (2010). Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannya vidpovidalnoho stavlennya do batkivstva u molodoho podruzzhya [Social and pedagogical conditions of the responsible attitude to parenting a young married couple]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk: Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
6. Kolomiyets, O.O. (2009). Monobatkivski simi: sotsialnyi zakhyst i samozabezpechennia [Monobatkivski family, social security and self-sufficiency]. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 4, 148-156. [in Ukrainian].
7. Cim'ia ta simeini vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current state and development trends]. (2009). Kyiv: Osnova-Prynt [in Ukrainian].
8. Nerivni mozhlyvosti ditei v Ukraini: analiz ta rekomendatsii dlia polityky (na osnovi monitorynhu shchodo ekonomichnoi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditei do posluh sotsialnoi sfery) [Unequal opportunities of children in Ukraine: Analysis and Recommendations for Policy (based on the monitoring of economic inequality of household and children's access to social services)]. (2011). Kyiv: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. Steshenko, V.S. (1981). Izuchenie vosproizvodstva naseleniya (teoreticheskie problemy) [Study population reproduction (Theoretical problems)]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
10. Dumanska, V.P. (2015). Vidpovidalne batkivstvo: teoretychnyi aspekt [Responsible parenthood: a theoretical aspect]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 3 (25), 75-86 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2015.03.075.
11. Hays, S. (1996). The Cultural Contradictions of Motherhood. *Journal of the Association for Research on Mothering*. New Haven and London : Yale University Press [in English].
12. Avdeeva, A.V. (2012). «Vovlechennoe otsovstvo» v sovremennoy Rossii: strategii uchastiya v uhode za detmi [«Involved fatherhood» in modern Russia: the strategy of participation in childcare]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – Sociological researches*, 11, 95-104 [in Russian].
13. Mezentsева, E.B. (2003). Men and women in domestic work: the logic of economic rationality, against the logic of gender identity? *Gender equality: the search for solutions to old problems*. Moscow: MOT [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.09.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.023

УДК 314.146

JEL Classification: J11, J 13

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ВІК БАТЬКА ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ

В Україні характеристики батька при народженні дитини, зокрема його вік, є однією із найменш вивчених у соціально-демографічному контексті тем. Водночас, у нашій країні тривалий час служба статистики розробляє форму про розподіл народжених за віком матері та батька. Хоча така статистична інформація потребує значного поглиблення та покращення, її необхідно залучати до аналізу народжуваності. Удосконалення статистичного обліку та використання даних про вік батька при народженні дитини сприятиме збагаченню дослідницького арсеналу і глибшому розумінню процесів і тенденцій народжуваності. Середній вік батька при народженні дитини в Україні є нижчим, ніж у більшості розвинених європейських країн, але темпи його зростання більші. Коефіцієнти народжуваності за віком батька в Україні суттєво відрізняються від аналогічних коефіцієнтів у країнах Європи. В Україні найбільшою дітородною активністю характеризуються чоловіки віком 25–29 років, тоді як в більшості європейських країн найвищі коефіцієнти народжуваності визначені для чоловіків віком 30–34 роки. З огляду на поширеність тенденції підвищення віку батька при народженні дитини та медичних свідчень небажаного впливу такої тенденції на здоров'я дитини, актуальність дослідження вікових характеристик батьків при народженні дитини зростатиме.

Ключові слова: народжуваність, батьківство, старіння батьківства, середній вік батька при народженні дитини, середній вік батька при народженні першої дитини.

С.Ю. Аксёнова

канд. экон. наук, вед. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ВОЗРАСТ ОТЦА ПРИ РОЖДЕНИИ РЕБЁНКА

В Украине характеристики отца при рождении ребенка, в частности его возраст — наименее изученная в социально-демографическом контексте тема. В то же время, в нашей стране довольно длительное время служба статистики разрабатывает форму о распределении новорожденных по возрасту матери и отца. Хотя такая статистическая информация требует значительного углубления и улучшения,

© АКСЬОНОВА С.Ю., 2016

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2016, № 3 (28): 23–33

все же ее необходимо привлекать к анализу рождаемости. Улучшение статистики и использование данных об отцах новорожденных будет способствовать обогащению исследовательского арсенала и более глубокому пониманию процессов и тенденций, имеющих место в сфере рождаемости. Средний возраст отца при рождении ребенка в Украине ниже, чем в большинстве развитых европейских стран, но темпы его роста выше. Коэффициенты рождаемости по возрасту отца в Украине существенно отличаются от аналогичных коэффициентов в странах Европы. В Украине самой активной в отношении рождаемости группой являются мужчины в возрасте 25–29 лет, тогда как в большинстве европейских стран самые высокие коэффициенты рождаемости установлены для мужчин в возрасте 30–34 года. Учитывая распространенность тенденции повышения возраста отца при рождении ребенка и медицинских свидетельств нежелательного влияния такой тенденции на здоровье ребенка, актуальность исследований возрастных характеристик родителей при рождении ребенка будет расти.

Ключевые слова: рождаемость, отцовство, старение отцовства, средний возраст отца при рождении ребенка, средний возраст отца при рождении первого ребенка.

S. Y. Aksyonova
PhD (Economics), Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

FATHER'S AGE AT BIRTHS

In Ukraine the characteristics of fathers at birth, in particular their age, are the least studied in the socio-demographic context. At the same time, in our country for quite a long time, the statistics service developed statistic form of the distribution of newborns by age of mother and father. Although this statistic information requires significant deepening and improving, it can be involved in the analysis of fertility. Improving statistic data about father's age at birth will make them valuable tools for demographic research and allow better understanding of the processes and trends in the field of fertility. The father's mean age at childbirth in Ukraine is lower than in most developed European countries, but the growth rate of mean age at childbirth is more. Fertility rates by age of father in Ukraine differ significantly from such rates in European countries. In Ukraine, men aged 25–29 years are the most childbearing active group, while in most European countries, the highest fertility rates belong to men aged 30–34 years. Given the prevalence trends of raise of father's mean age at childbirth and medical evidence of undesirable impact of the trend for parenthood at an older age on children health, the research relevance of age characteristics of parents will grow.

Keywords: fertility, fatherhood, fatherhood aging, father's mean age at birth, father's mean age at birth of the first child.

Постановка проблеми і аналіз досліджень. Однією із найбільш широко обговорюваних серед вітчизняних і зарубіжних демографів та соціологів демографічних тенденцій нового тисячоліття стала тема підвищення віку матері при народженні дитини, і, особливо, при народженні першої дитини. Однак мало приділено уваги тому факту, що поряд зі «старінням» материнства, відбувається «старіння» батьківства — підвищення віку батька при народженні дитини. Навіть медики звертають значно менше уваги впливу віку батька при народженні дитини на стан її здоров'я, ніж цій проблемі стосовно віку матері. Почасті поясненням цього може слугувати той факт, що процеси сперматогенезу в організмі чоловіків постійно поновлюються під впливом статевих гормонів (це відбувається майже до кінця життя чоловіка), тоді як жінки народжуються з певною кількістю яйцеклітин, і з віком ця кількість зменшується. Інтерес до досліджень впливу віку батька на дитину почав посилюватися із виявленням того, що при утворенні нових чоловічих статевих клітин існує ймовірність виникнення певних мутацій, що відбиватиметься на здоров'ї новонародженого.

І. Шатинська (I. Shatynska) вказує на такі фактори зовнішнього середовища, які впливають на виникнення мутацій: виробничі шкідливості, радіація, шкідливі звички, вплив вільних радикалів, ожиріння, малорухливий спосіб життя, лікування з приводу онкологічних та системних захворювань тощо [1]. Результати спеціального дослідження, проведеного в Ісландії, показали, що у дітей літніх чоловіків виникає більше нових, спонтанних мутацій, ніж у дітей, які народилися у молодих чоловіків, більш того, кількість нових мутацій у геномі дитини прямо залежить від віку батька. Епідеміологічні дослідження виявили, що у літніх батьків збільшується ризик народження дитини з аутизмом [2].

Норвезький інститут охорони здоров'я у 2005–2008 рр. провів комплексне дослідження «The Norwegian Mother and Child Cohort Study (MoBa)» у ході якого були зібрані дані про 14,8 тисяч чоловіків, які чекали на свою першу дитину. Чоловіків вікових груп 35–39 років та старше 40 років порівнювали із чоловіками віком 25–34 років. Було з'ясовано, що чоловіки, які очікують першу дитину у зрілому віці, являють собою різнорідну соціально-економічну групу з великою кількістю проблем зі здоров'ям та більш ризикованою поведінкою щодо здоров'я, ніж молоді чоловіки. До того ж зрілі чоловіки, як правило, мають свою першу дитину із жінкою зрілого віку із аналогічними характеристиками, а тому ризик несприятливих перинатальних наслідків подвоюється і вимагає пильної уваги із боку лікарів і дослідників [3].

Актуальність роботи. Численні медичні дослідження останнього десятиріччя показують, що вік батька при народженні дитини має значно більший вплив на її здоров'я і розвиток, ніж традиційно вважали раніше, що актуалізує вивчення вікових характеристик не лише матері, але й батька дитини при її народженні. На жаль, демографічних досліджень з цього питання дуже мало. Здебільшого у наукових роботах побіжно торкаються цієї теми і надають коротенькі поодинокі повідомлення. Шмідт Л., Соботка Т. (Schmidt L., Sobotka T.) та їхні колеги повідомляють, що дані про народжуваність щодо чоловіків публікують лише деякі розвинені країни (Австралія, Англія і Уельс, Франція та Скандинавські країни) [4]. Цей перелік необхідно доповнити США, адже саме ця країна щорічно публікує коефіцієнти народжуваності, що характеризують чоловіків.

Зважаючи на численні дослідження останнього десятиріччя, в яких медики і психологи наголошують, що вік батька при народженні дитини має значний вплив на її розвиток і здоров'я, необхідно визнати актуальним вивчення вікових характеристик батьків при народженні дитини.

В Україні досить тривалий час Державна служба статистики розробляє форму Н-2 «Розподіл народжених за віком матері та батька», де подано групування новонароджених за п'ятирічними віковими групами матерів та батьків у розрізі типів поселень. Використання інформації, що міститься у цій формі, дозволяє аналізувати характеристики народжуваності за ознакою «вік батька», хоча й не в повному обсягу.

Метою цієї роботи є дослідження вікових характеристик батька при народженні дитини в Україні за період 2006–2014 рр.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зауважимо, що статистичні дані щодо віку батька при народженні дитини представлені значно гірше, ніж інформація про вік матері при народженні дитини. Так, у 2015 р. в Україні частка відповідей «не вказано» у графі «вік батька» становила 11,5 % усіх народжень, а от щодо віку матері, то таких випадків було лише 0,1 %. В 2006 р. невідомим вік батька залишився у 14,5 % новонароджених, у 2002 р. – у 10,4 % народжень. Існує певна залежність розподілу невідомих даних щодо віку батька від віку жінки-матері їхньої новонародженої дитини. Наймолодша фертильна

група жінок найчастіше уникала чітких відповідей про вік батька дитини: 28,7 % жінок віком до 20 років серед тих, хто народив дитину у цьому віці у 2014 р. в Україні, не вказали вік батька, і це втричі перевищувало аналогічну частку жінок віком 25–29 років (рис. 1). Якщо ж окремо розглянути групу дівчат віком до 15 років, які вже мали досвід народження дитини, то серед них лише четверта частина повідомляла про вік батька дитини. Принагідно зауважимо, що, як правило, батьками були чоловіки значно старші за юну матір. У 2015 р. 27,6 % жінок віком до 20 років не вказали вік батька новонародженої дитини, а от серед породіль віком 20–24 роки таких було 11,4 %, серед 25–29-річних породіль – 8,6 %. У жінок середнього і старшого репродуктивного віку схильність до замовчування відомостей про вік батька немовляти зростала; у жінок віком 40–44 роки відмічається ще один «пік» частки тих, хто не зазначив вік батька дитини. Зіставлення розподілів відповідей щодо шлюбного стану жінки на момент народження дитини та щодо віку батька дитини опосередковано підтверджують припущення, що найчастіше інформацію про вік батька новонародженого замовчували жінки, які народили дитину поза шлюбом (рис. 1).

Існують суттєві регіональні та міжпоселенські розбіжності щодо випадків, коли вік батька лишався невідомим. Зокрема, у Києві у 2014 р. таких випадків було 5,8 %. Однак, частка може бути значно більшою, як це має місце у сільській місцевості Кіровоградської області (27,5 %). У Херсонській та Миколаївській областях частка відповідей «не вказано» перевищувала 17 %, тоді як у Рівненській та Львівській областях частка таких повідомлень навіть не досягала значення, зафіксованого у столиці.

Аналіз міжнародних даних щодо віку батька при народженні дитини показав, що й у високорозвинених країнах із налагодженою системою статистичного обліку є частка випадків, коли вік батька був невідомий. Зокрема, у Фінляндії (за даними 2012) у 3,6 % народжень не було інформації про вік батька дитини, у Італії – 8,2 % (2011), Нідерландах – 4,9 % (2010), Норвегії – 3,8 % (2012) [5]. І все ж таки Україна вирізняється доволі високою питомою вагою випадків відсутності даних про вік батька. Частка народжень із невідомим віком батька є значною навіть у порівнянні з колишніми соціалістичними країнами. Так, у Польщі частка незаповнених граф щодо віку батька народженої дитини була втричі меншою, ніж в Україні; у Литві така частка у 2012 р. становила 5,8 %, у Латвії – 5,3 %, у Румунії – 6,9 %. Винятком є Болгарія, де частка народжень із невідомим віком батька досягала 17,4 % [5].

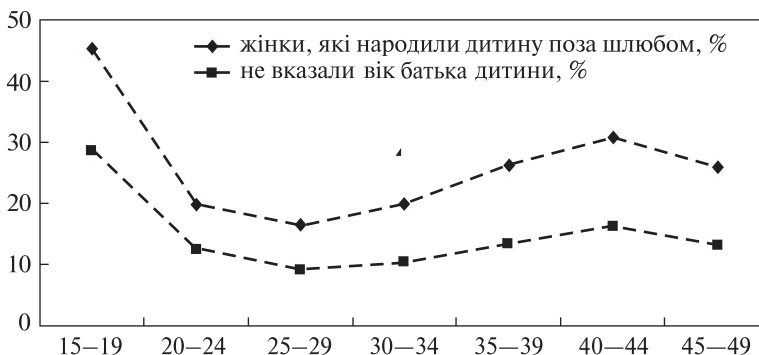

Рис. 1. Частка жінок, які народили дитину поза шлюбом, та частка жінок, які не повідомили про вік батька дитини, по вікових групах жінок, у 2014 р. в Україні

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики.

Таблиця. Середній вік батька і матері при народженні дитини в Україні у 2006, 2010 і 2014 рр.

Тип поселення	Чоловіки			Жінки		
	2006	2010	2014	2006	2010	2014
Міські поселення та сільська місцевість	29,7	30,6	31,1	26,2	27,0	27,4
Міські поселення	30,0	31,0	31,5	26,6	27,7	28,2
Сільська місцевість	28,8	29,8	30,4	25,4	26,5	27,0

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики України.

Водночас є сумніви, що в Україні в усіх випадках, коли про вік батька було повідомлено, вказувався справжній і точний вік. Зазначене дає привід для роздумів щодо «відповідальності» у сфері батьківства, коли навіть проста процедура врахування віку батька виконується без належної якості. Тим не менше, навіть не зовсім точні дані щодо віку батька дозволяють з'ясувати загальну тенденцію його підвищення і «старіння» батьківства, при чому темпи не відстають від «старіння» материнства (таблиця). Різниця між середнім віком батька і матері при народженні дитини є доволі сталою величиною (близько 3,5 років).

Підвищення віку батька при народженні дитини є глобальною тенденцією. У порівнянні з більшістю європейських країн Україна має відносно низький середній вік батька при народженні дитини, а от темпи зростання цього показника вищі, ніж у розвинутих країнах. Аналіз динаміки середнього віку батька при народженні дитини в країнах, де статистичні матеріали надають таку можливість, показує, що наприкінці минулого і початку нового тисячоліття відбувалось досить швидке підвищення віку батька при народженні дитини. Наприклад, у Норвегії за п'ять років — з 1999 до 2004 р. середній вік батька при народженні дитини (усі випадки народжень) збільшився на рік, а за період з 2005 до 2015 р. значення показника зросло лише на 0,3 року й у 2015 р. становило 33,6 року [6]. Інший приклад — Нідерланди: у цій країні середній вік батька при народженні дитини досягає 34 роки й на такому рівні утримується вже понад десятиліття [7]. Зазначимо, що показник для батьків на три роки перевищує показник для матерів. Отже, різниця між показниками в Україні та Норвегії й Нідерландах є доволі суттєвою, але не найбільшою. Згідно з регіональними статистичними даними, середній вік батька при народженні дитини (усі народження) в Італії у 2014 р. становив 35,2 років. Зауважимо, що у цій країні має місце один із найвищих показників середнього віку матері при народженні дитини (у 2014 р. — 31,5 роки) [8].

На жаль, в Україні не розробляється форма звітності, де містилася б інформація про вік батька при народженні дитини залежно від черговості її народження. Особливо цінними були б дані щодо віку батька при народженні першої дитини. Міжнародні статистичні матеріали свідчать, що чоловіки намагаються «змістити» народження первістка на старший вік. Так, у Фінляндії середній вік батька при народженні першої дитини збільшився з 28,7 років у 1987 р. до 30,4 років у 2009 р. Причому, мала місце значна регіональна диференціація: зміни показника були найбільшими у столичному регіоні й найменшими на півночі та сході Фінляндії [9]. Зростання віку батька при народженні дитини відбувається одночасно зі збільшенням віку матері при народженні дитини.

За даними 2013 р., середній вік батька при народженні першої дитини у Фінляндії був 30,7 років [12]. У сусідній Норвегії аналогічний показник був дещо вищий — 31,3

роки (у 2015 р. – 31,4 роки). Статистичні матеріали цієї країни дозволяють простежити зміни середнього віку як матері, так і батька, при народженні першої дитини, що відбувалися починаючи з 1960-х років. Примітним є те, що у 1961–1965 рр. середній вік батька при народженні першої дитини у Норвегії досягав 27,5 років, а от у наступне десятиріччя мало місце певне «омолодження» батьківства; у результаті в 1971–1975 рр. середній вік батька при народженні першої дитини знизився до 26 років і повернувся на попередній рівень лише на початку 1980-х років. Подібні зміни спостерігалися й стосовно середнього віку матері при народженні першої дитини [6].

Ще одна скандинавська країна – Швеція – також публікує і розміщує на статистичних сайтах дані щодо віку батька при народженні дитини. Середній вік батька при народженні першої дитини у цій країні досягав 31,5 років [10], а от у Нідерландах аналогічний показник був на рік вищий, до того ж останнє десятиріччя він утримується у межах 32,4–32,5 роки [7].

Зміщення віку батька при народженні дитини до старшого віку впливає на чоловічу статеву функцію та ймовірність зачаття. Результати медичних досліджень найчастіше вказують на збільшення часу, необхідного для зачаття дитини, на зростання частоти викиднів, ускладнення вагітності жінки, підвищення ризику вроджених дефектів у дитини, деяких хвороб, здатність до запліднення у наступних поколіннях (у чому «звинувачують» накопичені хромосомні аберації та мутації, що виникають у процесі дозрівання статевих клітин у чоловіків старшого віку [11]). Водночас, без відповіді залишається чимало питань щодо впливу «старіння» батьківства (підвищення віку при народженні дитини як матерів, так й батьків, та, особливо, коли подружжя пара, у якій жінка, і чоловік старших репродуктивних вікових груп народжують або планують народити дитину). Зазначимо, що важливу роль у пошуку відповідей відіграватимуть не лише суто медичні дослідження. Соціально-демографічні обстеження дозволять краще зрозуміти зміни чоловічої репродуктивної поведінки та з'ясувати вплив відтермінування дітонародження на старший вік чоловіків на подальший розвиток дитини та її демографічну біографію.

Тенденцію до «старіння» батьківства в Україні засвідчує й перерозподіл народжених за віком батька у 2006 та 2015 рр., коли частка дітей, народжених у батьків віком

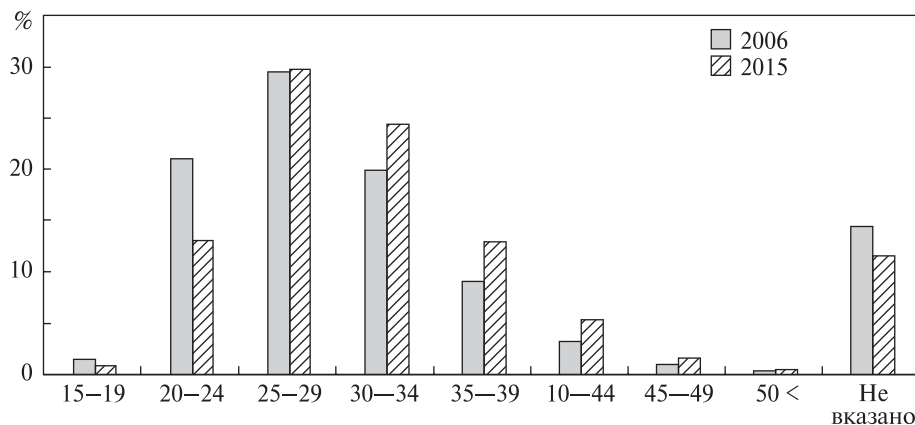

Рис. 2. Розподіл народжених за віком батька в Україні у 2006 та 2015 роках, %

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики.

до 25 років, зменшувалася (за десять років майже на 40 %), а от частка народжених у чоловіків віком 30 років і більше зростала (рис. 2). Увагу привертають народжені у батьків віком 40 років і старших. Якщо частка дітей, народжених у жінок віком 40 років і старших у нашій країні становила 2 %, то частка дітей, які народилися, коли батьку вже було 40 років, досягала 8,6 % (серед народжень, де було вказано вік батька дитини), у тому числі у чоловіків віком 45 років і старших – 2,6 % (у жінок 0,1 %). Ситуація цілком логічна, адже чоловіки не мають жорстких біологічних вікових обмежень щодо зачаття дитини, тому, як правило, в країнах із доступною інформацією щодо віку батька новонародженої дитини, близько 10 % народжень зафіксовано у парах, де чоловікові 40 років і більше [4]. При чому частка таких народжень на початку 1990-х років була значно нижчою. Так, у Фінляндії у 1987–2009 рр. батьківство у віці понад 40 років «подвоїлось» – з 3,1 % до 6,8 % [9].

Майже третину усіх народжень в Україні забезпечували чоловіки віком 25–29 років. Саме чоловікам цієї вікової групи в Україні, згідно зі статистичними даними, в яких був вказаний вік батька дитини, була притаманна найбільша дітородна активність, а от у більшості розвинених європейських країн найвищі показники народжуваності характерні для чоловіків старшої 30–34-річної групи. Більше того, у деяких країнах чоловіки віком 35–39 років вже мають більші коефіцієнти народжуваності, ніж чоловіки віком 25–29 років. Зокрема, в Ірландії, Іспанії, Греції коефіцієнт народжуваності у чоловіків віком 35–39 років майже вдвічі перевищує такий показник у чоловіків віком 25–29 років, в Італії – в 1,8 раза, у Нідерландах – у 1,5 раза. Привертає увагу й той факт, що у п'ятирічних групах чоловіків віком 35–49 років коефіцієнти народжуваності у Великій Британії, Франції та Швеції майже вдвічі перевищували відповідні показники в Україні (розрахунки за даними [5]) (рис. 3).

США вирізняються серед інших країн щорічними демографічними звітами, котрі містять коефіцієнти народжуваності чоловіків за віком і расами. За допомогою цих звітів є можливість простежити зміни показника від 1980 року. З огляду на те, що в Україні прослідковуються ті самі тенденції, що і в розвинених країнах, доцільно

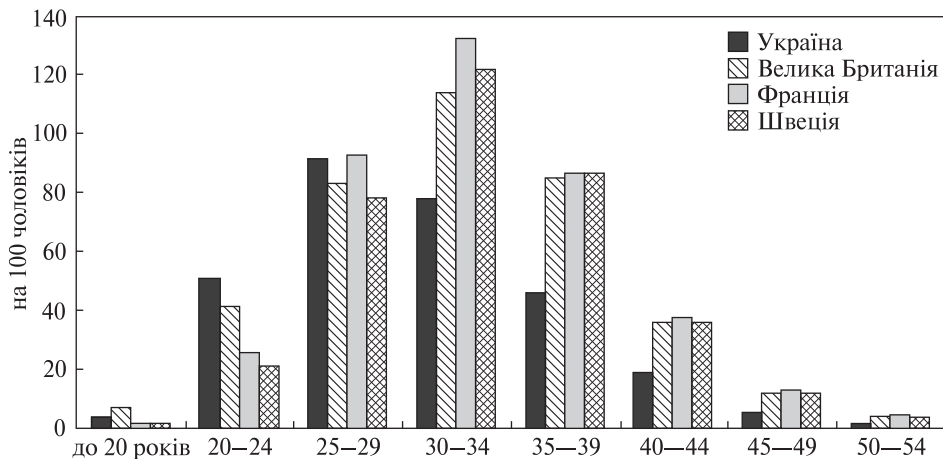

Рис. 3. Коефіцієнти народжуваності за віком батька в Україні, Великій Британії, Франції та Швеції у 2012 р., на 1000 чоловіків відповідного віку

Джерело: Demographic Yearbook. Live births and live birth rates by age of father: latest available year, 2004–2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2013.htm>

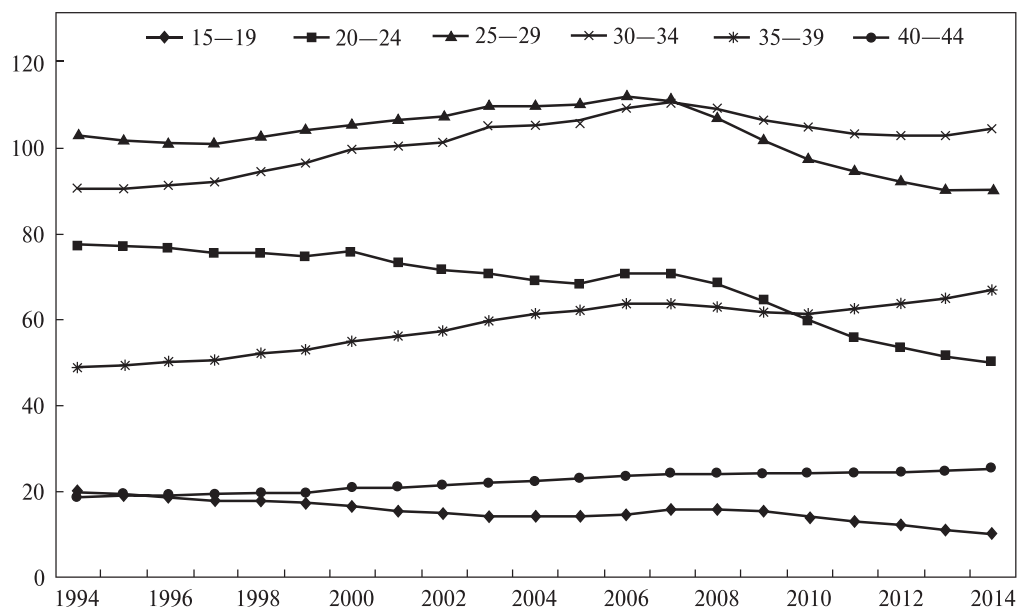

Рис. 4. Коефіцієнти народжуваності за віком батька у США у 1994–2014 рр.

Джерело: побудовано за даними, опублікованими у U.S. Department of Health and Human Services, Centers for Disease Control and Prevention National Center for Health, Statistics National Vital Statistics System. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdc.gov/nchs/data/nvsr/nvsr64/nvsr64_12.pdf

розглянути, як змінювалася дітородна активність у чоловіків різних вікових груп у США. Примітно, що коефіцієнти народжуваності у молодих чоловіків (15–19 років і 20–24 роки, група «білих») мають загальну тенденцію до зниження, а дітородна активність чоловіків середнього і старшого репродуктивного віку, навпаки, зростала. До 2007 р. коефіцієнти народжуваності чоловіків віком 25–29 років перевищували аналогічні показники у чоловіків віком 30–34 роки. У 2007–2014 рр. різниця між коефіцієнтами збільшувалася, але переважно через стрімке зниження дітородної активності молодших чоловіків (рис. 4).

Сучасні психологи вказують, що батьки старшого віку, як правило, набагато уважніше і ніжніше ставляться до власних дітей, ніж молодші «колеги». Вони відповідальніше підходять до виховання дітей, до їх всебічного розвитку, більше цікавляться успіхами дитини, планують проведення різних розвиткових заходів, а також максимально серйозно дбають про майбутнє дітей. Але необхідно зважати на результати новітніх досліджень, і мова йде не лише про згадувані раніше медичні та психологічні наслідки пізнього батьківства, а й про соціально-демографічні. Ще раз зауважимо незначну кількість робіт, присвячених вивченню впливу віку батька на розвиток і подальшу долю дитини. Автори одного з таких досліджень доводять, що серед потенційних соціальних ризиків підвищення віку батька при народженні дитини необхідно розглядати зменшення з віком енергійності батька та зниження можливої вигоди для дитини від довгострокових стосунків із бабусею і дідусем [11]. Серед соціально-економічних переваг народження дитини у батьків старшого віку найчастіше називають кращі матеріальні умови сім'ї, вищий рівень освіти батьків, їх соціально визнаний статус, що разом створює надійніше підґрунтя для життя і роз-

витку дитини. Однак, існує ймовірність, що мірою того, як поширюватиметься серед чоловіків тенденція відкладати народження дитини на старший вік, буде змінюватися й соціально-економічний склад батьків, тому існують підстави для зниження відносних соціально-економічних переваг, притаманних батькам у зрілому віці. Вчені пропонують здійснити оцінки різних сценаріїв батьківства, що може допомогти визначити оптимальний період для батьківства, коли соціально-економічні переваги для дітей, народжених у батьків старшого віку, балансуватимуть із небажаними наслідками медико-психологічного характеру.

Американські дослідники J. Rosenberg та W. Bradford Wilcox, досліджуючи вплив батька на розвиток дитини і формування її особистості, узагальнили характеристики ефективного батьківства, пропонуючи оцінювати його за сімома напрямками: сприяння розвитку позитивних відносин з матір'ю дитини; проведення часу разом з дитиною; залученість у її виховання; дисциплінування дітей належним чином; виконання ролі гідя для дитини у зовнішньому світі (поза сім'єю); забезпечення захисту та всього необхідного для життєдіяльності; батько має бути для дитини позитивною рольовою моделлю. Вчені зауважують, що батькам не обов'язково досягати відмінних успіхів по всіх семи напрямках, але батьки, які діють у більшості з цих напрямів, мають кращі стосунки з дітьми й у родині [13].

В Європейському соціальному обстеженні (раунд 3) були питання щодо ідеального віку настання певних демографічних подій. Зокрема респондентам необхідно було вказати: «Яким є ідеальний вік для жінки / чоловіка, щоб стати матір'ю / батьком?» [14]. В Україні середнім ідеальним віком жінки для народження первістка назвали 22,2 роки, і це було найнижчим значенням серед країн, котрі брали участь у обстеженні. Середній ідеальний вік для чоловіка, щоб стати батьком, був помітно вищим — 25,4 роки, але й це значення було б найнижчим. Наприклад, у Швейцарії середній ідеальний вік для чоловіків, щоб почати виконувати роль батька, — 28,5 років, у Іспанії — 28,2 роки, у Нідерландах — 27,8 років.

За допомогою іншого запитання з'ясовували вік, до якого жінка / чоловік є занадто молодими, щоб стати матір'ю / батьком. Так, 23,8 % респондентів обох статей в Україні вказали, що у неповнолітньому віці чоловік ще не може бути готовим до батьківства. Кожний п'ятий молодий опитуваний наполягав, що до 20 років чоловіку ще занадто рано бути батьком. Іншою «віковою віхою», що визначає готовність до етапу прийняття ролі батька, респонденти називали 25 років (19,7 %). У цілому готовність до батьківства визначалась у старшому віці, ніж до материнства.

Висновки. Аналіз даних щодо віку батька при народженні дитини показав загальну тенденцію підвищення середнього віку батька при народженні дитини, що можна охарактеризувати як «старіння» батьківства, при цьому його темпи не відстають від «старіння» материнства. Втім, цей показник в Україні, як і у випадку із материнством, є нижчим, ніж у більшості розвинених європейських країн. Коефіцієнти народжуваності за віком батька в Україні також відрізняються від аналогічних коефіцієнтів у країнах Європи. В нашій країні найбільшою дітородною активністю характеризуються чоловіки віком 25—29 років, які забезпечують майже третину усіх народжень, тоді як у більшості європейських країн найвищі коефіцієнти народжуваності визначена для групи віком 30—34 роки.

В Україні необхідно покращити статистичний облік характеристик батька при народженні дитини, особливо такої важливої демографічної ознаки як вік. Важливо зменшити кількість випадків, коли про вік батька немає жодних свідчень. Найімовірніше, повністю уникнути випадків відсутності певної інформації про когось

із батьків новонародженої дитини неможливо, оскільки кожна людина повинна почуватися вільною, повідомляючи про себе та своїх близьких — будь-який примус є неприпустимим. Водночас, не можна нехтувати статистичними матеріалами, які дозволяють принаймні наблизитися до розуміння панівних тенденцій щодо певних характеристик батька при народженні дитини.

Однак кількість народжень із невідомими даними щодо віку батька дитини в Україні є невиправдано великою, що ускладнює проведення обґрунтованих наукових досліджень. Бажано надавати інформацію не лише за п'ятирічними, але й за однорічними групами чоловіків. Актуальними залишаються питання шлюбних відносин жінок і чоловіків на момент народження у них дитини.

Цілком ймовірно, що надалі інтерес до вивчення впливу віку батька на розвиток і майбутнє дитини посилюватиметься. Беручи до уваги відомі проблеми відтворення населення, низьку народжуваність, погіршення здоров'я, важливість підвищення тривалості життя, особливо актуальним буде пошук балансу між можливими несприятливими наслідками для здоров'я дітей, народжених у батьків старших репродуктивних вікових груп, інформація про що все частіше з'являється у медичних дослідженнях останніх років, та потенційних соціально-економічних переваг, що матимуть діти таких батьків, із огляду на більшу, ніж для молодих батьків, ймовірність досягнення успіхів у кар'єрі, матеріального достатку та фінансової безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шатинська І. Літній вік батька винен у психічних відхиленнях у дітей? // Ваше здоров'я. Газета МОЗ України і міжгалузевої профспілки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/ru/litnij-vik-batka-vinen-u-psichichnix-vidxilennyax-u-ditej/>
2. Father's Age Linked to Increased Genetic Mutations in Children [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.autismspeaks.org/science/science-news/father%E2%80%99s-age-linked-increased-genetic-mutations-children>
3. Nilsen A.B., Waldenström U., Rasmussen S, Hjelmstedt A. and Schytt E. Characteristics of first-time fathers of advanced age: a Norwegian population-based study // BMC Pregnancy & Childbirth, 2013, 13:29 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.biomedcentral.com/1471-2393/13/29>
4. Schmidt L., Sobotka T., Bentzen J., Nyboe Andersen A. Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood // Human Reproduction Update. 18, No1. — pp. 29–43, 2012. — doi:10.1093/humupd/dmr040
5. Demographic Yearbook. Live births and live birth rates by age of father: latest available year, 2004–2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2013.htm>
6. Births, Statistics Norway: Average age of parents at child's birth [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssb.no/260132/average-age-of-parents-at-childs-birth-sy-72>
7. The Statistics Portal: Average age of the father at birth in the Netherlands 2004–2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.statista.com/statistics/521479/average-age-father-at-birth-in-the-netherlands/>
8. Regional Statistical Yearbook: Italian regions [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.asr-lombardia.it/RSY/population/birth-and-mortality-rates/italian-regions/tables/100030/>
9. Paavilainen M., Bloigu A., Hemminki E., Gissler M., Klemetti R. Aging fatherhood in Finland - first-time fathers in Finland from 1987 to 2009 // Scand J Public Health. — 2016. — Jun; 44 (4): — p. 423–430. Epub 2015 Dec 11. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26660299>. — doi: 10.1177/1403494815620958
10. Statistics Sweden. Four fatherly facts about Sweden's 'equal' dads [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.thelocal.se/20151106/four-fatherly-facts-about-swedish-dads>
11. Bray I., Gunnell D., Smith G.-D. Advanced paternal age: How old is too old? // Epidemiol Community Health. — 2006. — 60. — p. 851–853. — doi: 10.1136/jech.2005.045179851-853

12. Nikander T. Popularity of getting married has declined sharply in Finland in recent years // Population Statistics, Statistics Finland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriages_and_births_in_Finland
13. The Importance of Fathers in the Healthy Development of Children [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.childwelfare.gov/pubs/usermanuals/fatherhood/>
14. European Social Survey: «The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309

REFERENCES

1. Shatynska, I. (2014). Litnij vik batka vynen u psichichnykh vidkhylenniakh u ditei? [Advanced age father to blame for mental health problems in children?]. *Vashe zdorov'ia - Your health*. Retrieved from <http://www.vz.kiev.ua/ru/litnij-vik-batka-vinen-u-psichichnykh-vidkhylenniakh-u-ditej/> [in Ukrainian].
2. Father's Age Linked to Increased Genetic Mutations in Children. *autismspeaks.org*. Retrieved from <https://www.autismspeaks.org/science/science-news/father%E2%80%99s-age-linked-increased-genetic-mutations-children> [in English].
3. Nilsen, A.B., Waldenström, U., Rasmussen, S., Hjelmstedt, A. & Schytt, E. (2013). Characteristics of first-time fathers of advanced age: a Norwegian population-based study. *BMC Pregnancy & Childbirth*. Retrieved from <http://www.biomedcentral.com/1471-2393/13/29> [in English].
4. Schmidt, L., Sobotka, T., Bentzen, J., & Nyboe, Andersen A. (2012) Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood. *Human Reproduction Update*. - doi:10.1093/humupd/dmr040 [in English].
5. Demographic Yearbook. Live births and live birth rates by age of father: latest available year, 2004-2013. (2014). *unstats.un.org*. Retrieved from <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2013.htm> [in English].
6. Births, Statistics Norway: Average age of parents at child's birth. (2015). *ssb.no*. Retrieved from <http://www.ssb.no/260132/average-age-of-parents-at-childrens-birth-sy-72> [in English].
7. The Statistics Portal: Average age of the father at birth in the Netherlands 2004-2014. (2015). *statista.com*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/521479/average-age-father-at-birth-in-the-netherlands/> [in English].
8. Regional Statistical Yearbook: Italian regions. (2015). *asr-lombardia.it*. Retrieved from <http://www.asr-lombardia.it/RSY/population/birth-and-mortality-rates/italian-regions/tables/100030/> [in English].
9. Paavilainen, M., Bloigu, A., Hemminki, E., Gissler, M. & Klemetti, R. (2016). Aging fatherhood in Finland - first-time fathers in Finland from 1987 to 2009. *Scand J Public Health*. Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26660299>. - doi: 10.1177/1403494815620958. [in English].
10. Statistics Sweden. Four fatherly facts about Sweden's 'equal' dads (2015). *thelocal.se*. Retrieved from <http://www.thelocal.se/20151106/four-fatherly-facts-about-swedish-dads> [in English].
11. Bray, I., Gunnell, D. & Smith, G.-D. (2006). Advanced paternal age: How old is too old? *Epidemiol Community Health*. doi: 10.1136/jech.2005.045179851-853 [in English].
12. Nikander, T. (2015). Popularity of getting married has declined sharply in Finland in recent years. *Population Statistics, Statistics Finland*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriages_and_births_in_Finland [in English].
13. The Importance of Fathers in the Healthy Development of Children. *childwelfare.gov*. Retrieved from: <https://www.childwelfare.gov/pubs/usermanuals/fatherhood/> [in English].
14. European Social Survey (2010): «The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe». *europeansocialsurvey.org* Retrieved from http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.09.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.034

УДК 314.8; 314.7; 330.33 (477)

JEL Classification: E24, E29, R23, O15, O33

О.Г. РОГОЖИН

д-р екон. наук, старш. науч. співроб., голов. науч. співроб.

Інститут телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України

03186, Україна, м. Київ, Чоколівський бул., 13

E-mail: olexarog@gmail.com

ОЦІНКА ПОТЕНЦІЙНИХ ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД

Для оцінки потенційних демографічних втрат населення сучасної України реалізовано макроекономічний підхід, оскільки фундаментальною причиною суспільно-політичних катастроф, пов'язаних зі значними демографічними втратами, є макроекономічний фактор. Цей фактор виявляє себе як демографічна ємність національної економіки. Ми коротко визначили таку ємність терміном «демoeкономічна ніша».

Обґрунтовано індекси, за допомогою яких можна оцінити «моментний» (річний) потенціал зменшення всього і, зокрема, сільського населення. Потенційні демографічні втрати всього населення оцінені як співвідношення середньодушового рівня сукупних ресурсів домогосподарств та офіційного прожиткового мінімуму, виміряних у \$ ПКС 2004 р. (в паритеті купівельної спроможності 2004 року) із врахуванням інфляції (індекса споживчих цін) і коефіцієнта ціни репродукції населення. Потенційні демографічні втрати сільського населення — як співвідношення середньодушових рівнів сукупних ресурсів сільських домогосподарств та валової продукції аграрного сектора, виміряних у поточному \$ ПКС.

Згідно з розрахунками щодо всього населення, в 1999–2008 рр. відбувалися квазіциклічні коливання демoeкономічного потенціалу зменшення всього населення на рівні 5–6 млн осіб. Потім виникла тенденція до його поступового збільшення зі стабілізацією на рівні 14–15 млн. У 2014 р. сталося стрімке зростання потенціалу втрат всього населення до понад 20 млн осіб. Динаміка потенціалу втрат сільського населення від'ємна. Він скоротився від рівня у понад 8 млн в 2000–2001 рр. до менш ніж 1 млн в 2009 р. Потім відбувся злам тенденції, у 2014 р. потенціал зменшення сільського населення досяг 5 млн осіб.

Макроекономічна оцінка потенціалу «моментних» демографічних втрат відображає лише можливість їх здійснення. Інші чинники можуть або перешкоджати, або сприяти реалізації потенціалу.

Ключові слова: населення, споживання, рівень доходів (сукупних ресурсів), соціальні стандарти, прожитковий мінімум, демографічна ємність національної економіки, зменшення демoeкономічної ніші, потенційні демографічні втрати.

А.Г. Рогожин

д-р. екон. наук, старш. науч. сотруд., глав. науч. сотруд.

Інститут телекомунікацій и глобального информационного пространства

03186, Украина, г. Киев, Чоколовский бул., 13

E-mail: olexarog@gmail.com

© РОГОЖИН О.Г., 2016

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛЬНЫХ ПОТЕРЬ НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Для оценки потенциальных демографических потерь населения современной Украины реализован макроекономический подход, поскольку фундаментальной причиной общественно-политических катастроф, связанных со значительными демографическими потерями, служит макроекономический фактор. Этот фактор обнаруживает себя как демографическая емкость национальной экономики. Мы коротко определили такую емкость термином «демоэкономическая ниша».

Определены индексы, с помощью которых можно оценить «моментный» (годовой) потенциал уменьшения всего и, в частности, сельского населения. Потенциальные демографические потери всего населения оценены соотношением среднедушевого уровня совокупных ресурсов домохозяйств и официального прожиточного минимума, измеренных в \$ ПКС на 2004 г. (в паритете покупательной способности 2004 г.) с учетом инфляции (индекса потребительских цен) и коэффициента цены репродукции населения. Потенциальные демографические потери сельского населения — соотношением среднедушевых уровней совокупных ресурсов сельских домохозяйств и валовой продукции аграрного сектора, измеренных в текущем \$ ПКС.

Расчеты показали, что в 1999—2008 гг. происходили квазициклические колебания демоэкономического потенциала населения всего населения на уровне 5—6 млн чел. Потом возникла тенденция к его постепенному увеличению со стабилизацией на уровне 14—15 млн. В 2014 г. произошел стремительный рост потенциала потерь всего населения до свыше 20 млн чел. Динамика потенциала потерь сельского населения иная. Он сократился от уровня свыше 8 млн в 2000—2001 гг. до менее чем 1 млн в 2009 г. Потом произошла смена тенденции, в 2014 г. потенциал уменьшения сельского населения достиг 5 млн чел.

Макроекономическая оценка потенциала «моментных» демографических потерь отображает лишь возможность их осуществления. Другие факторы могут или препятствовать, или способствовать реализации потенциала.

Ключевые слова: население, потребление, уровень доходов (совокупных ресурсов), социальные стандарты, прожиточный минимум, демографическая емкость национальной экономики, сокращение демоэкономической ниши, потенциальные демографические потери.

O.G. Rogozhin

Dr. Sc. (Economics), Senior Scientist
Institute of Telecommunications and Global Information Space
of the National Academy of Sciences of Ukraine
03186, Ukraine, Kyiv, 13 Chokolovsky blvd.
E-mail: olexarog@gmail.com

AN ESTIMATION OF POTENTIAL DEMOGRAPHIC LOSSES IN UKRAINE: THE MACROECONOMIC APPROACH

The macroeconomic approach is realized for the estimation of potential demographic losses of present Ukrainian population. Because the fundamental reason of social and political catastrophes connected with considerable demographic losses is a macroeconomic factor. This factor reveals itself as the national economy demographic capacity. We determined this capacity with the short term «demoeconomic niche».

The indexes with which it is possible to estimate «momental» (annual) potential of diminishing the whole and in particular rural population are substantiated. Potential demographic losses (diminishing of whole population) are represented with the ratio of per capita value of aggregate whole household resources and the official minimum subsistence level, measured in 2004 \$PPP taking in account inflation (CPI) and reproduction cost coefficient. Potential demographic losses of rural population — with the ratio of per capita value of aggregate rural household resources and per capita output of agrarian sector, measured in current \$PPP.

In accordance with calculations for whole population, in 1999—2008 there were quasi-cyclic fluctuations of the potential size of whole population losses measuring 5—6 million. Then formed a tendency of its gradual increase of whole population potential losses with its stabilization at the level of 14—15 millions, but in 2014 a sharp growth to over 20 million occurred. Dynamics of rural population potential losses is different. It diminished from a size of over 8 millions in 2000—2001 to less than 1 million in 2009. Then the tendency had changed. In 2014 the demoeconomic potential of Ukrainian rural population losses is estimated in approximately 5 million persons.

The estimation of macroeconomic potential of «momental» demographic losses is only a possibility of their realization. Other factors can both prevent or facilitate them.

Keywords: *population, consumption, income behavior, social standards, minimum subsistence level, national economy demographic capacity, reduction of demoeconomic niche, potential demographic losses.*

Постановка проблеми та актуальність обраної теми. Зміни кількості населення та пов'язані з цим міграційні рухи істотно впливають на розвиток національних економік у середньо- та довготерміновій перспективі. У світі завжди існували країни, які періодично «викидали» значну частину свого населення за кордон в якості емігрантів та гастарбайтерів. Давно встановлено, що демографічні ефекти є значною мірою похідними від економічних механізмів циклічної динаміки коливання доходів та витрат у структурному розподілі по країнах і групах населення в масштабі національних економік.

Проблема подолання економічно обумовленої депопуляції особливо актуальна в Україні, яка кілька разів протягом новітньої історії ставала, і сьогодні є, країною активної трудової еміграції, втрачаючи активну, фізично здорову, освічену і інтелектуально розвинену частину свого населення.

Цьому сприяє те, що «транзитивна» економіка України сьогодні є малою, відкритою, сировинно експортно орієнтованою, до того ж, відбувається її аграризація. У 2015 р. на перше місце в українському товарному експорті вийшла сільськогосподарська продукція (38 %) за збереження великої частки металургійної (24,8 %). У першому кварталі 2016 р. частка аграрного експорту досягла 43 %, хоч у структурі ВВП сільське господарство має набагато меншу питому вагу – 12 % [1, 2].

Ціни на будь-яку сировину відзначаються підвищеною мінливістю залежно від змін світової кон'юнктури. В кризові періоди вони зазнають різкого і тривалого зниження. Крім того, будь яка сировина належить до товарів із низькою доданою вартістю і низькою ціною одиниці продукції, що компенсується великими обсягами виробництва, яке є енерговитратним і матеріаломістким. Нарощування випуску сировини і напівфабрикатів супроводжується випереджувальним зростанням виробничих витрат, особливо у випадку сільськогосподарського виробництва. Тому важко очікувати збільшення доходів від аграрного експорту з України понад досягнутий рівень у \$10–12 млрд.

За усе більшої рентабельності українських агровиробників ефективність аграрного експорту є примарною, оскільки його імпортна складова (машини, матеріали, паливо тощо) становить 72 %, оплата праці – 10 % і лише 8 % – чистий дохід (до \$1 млрд) [3]. Це недостатній фінансовий ресурс для розвитку країни, сировинний характер економіки протирічить потребі досягнення стійкого економічного зростання, приросту доходів населення, подоланню безробіття і бідності. Особливо на фоні від'ємного природного приросту, активної трудової міграції, швидкої втрати людського й інтелектуального капіталів, постаріння населення, що збільшує навантаження на доходи працівників.

Все це посилює необхідність здійснення обґрунтованих оцінок соціально-демографічних наслідків затяжних кризових процесів в Україні з метою інформаційної підтримки політичних рішень щодо поліпшення ситуації. Це актуалізує питання удосконалення методології оцінки впливу економічних факторів на демографічні процеси.

Ступінь дослідження проблеми та аналіз останніх досліджень. Економіко-демографічні дослідження були започатковані ще класиками англійської політичної еконо-

мії У. Петті (U. Petty), А. Смітом (A. Smith), Т. Мальтусом (T. Mal'thus), Д. Рікардо (D. Ricardo), Дж. Міллем (Dj. Mill). В рамках класичної економічної теорії Т. Мальтус обґрунтував «залізний закон заробітної плати», згідно з яким стабільна рівновага чисельності населення підтримується природним рівнем фонду оплати праці (доходами населення), який забезпечує робітникам фізично необхідний мінімум засобів існування (прожитковий мінімум). Т. Мальтус, Ф. Лассаль, Д. Рікардо «залізний закон заробітної плати» виводили зі збільшення народонаселення, К. Маркс пов'язав його зі зростанням органічної побудови капіталу і перерозподілом доходів на користь власників засобів виробництва.

Пізніше кембриджська школа маржиналізму (А. Маршалл (A. Marshall), А. Пігу (A. Pigou), П. Самуельсон (P. Samuelson) та інші) розглядала заробітну плату як ціну одного із факторів виробництва, що визначається «граничним» продуктом – додатковим випуском продукції при використанні додаткової одиниці праці. Обґрунтоване ними визначення ціни праці її продуктивністю (корисністю) стало загальновизнаним. Дж. М. Кейнс (D.M. Keynes) акцентував увагу на нееластичності заробітної плати (основи доходів домогосподарств) до впливу знижувальних тенденцій та на залежності ставок зарплати від неринкових, соціально-політичних факторів. Згідно з цим прихильники інституціоналізму висунули концепцію «договірної зарплати».

Враховавши доробок попередників, сучасна неокласична теорія визначила заробітну плату як результат ринкової взаємодії попиту та пропозиції плюс стану соціально-політичних досягнень. За пояснення економічного механізму підтримання низької народжуваності в розвинених країнах на основі неокласичних передумов Г. Беккер отримав Нобелівську премію (1992 р.).

В Україні економіко-демографічні дослідження започаткувала В.С. Стешенко (V.S. Steshenko). Їх продовжили С.І. Пірожков (S.I. Pyrozhkov), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), О.У. Хомра (O.U. Homra), О.А. Малиновська (O.A. Malinovs'ka), О.В. Позняк (O.V. Poznyak), М.Д. Романюк (M.D. Romanyuk), В.П. Кузьменко (V.P. Kuz'menko), І.П. Макаренко (I.P. Makarenko) та інші.

Дослідження впливу економічного фактору на зміни чисельності населення набули розвитку передусім у рамках теорій міграції як найбільш однозначного наслідку економічної динаміки. Згідно з ними масові переселення людей виникають тільки через гостру необхідність, причому уся сукупність причин міграції належить до економічних, демографічних, природно-кліматичних, політичних та соціальних чинників [4]. Узагальнення сукупності факторів, що спричиняють міграції, здійснене, зокрема, в роботах В.І. Переведенцева [5]. Економічні чинники вважаються провідними не лише для трудової міграції. У формі кризових явищ в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зростанням інфляції, безробіття, вони призводять до зниження рівня життя і занепаду соціальної сфери. Фундаментальною основою для активізації всіх факторів сприяння міграції є кризовий стан економіки, оскільки саме постійне зниження рівня і якості життя призводить до підвищення міграційної активності.

Одна з класифікацій теорій міграції населення поділяє їх на дві групи: міграційні теорії рівноваги та просторово-тимчасові «транзитивні» теорії міграції. До першої групи належать моделі факторів «виштовхування» і «притягання», а також неокласична теорія міграції. До другої – просторово-тимчасова і просторова теорії міграції та теорія міграційного підйому [6]. Згідно з неокласичною теорією, процес трудової міграції на макрорівні є результатом різниці між попитом і пропозицією праці та різниці в доходах, коли працівники мігрують із регіонів з низьким рівнем

заробітної плати і надлишковою робочою силою до регіонів з високою заробітною платою і дефіцитом трудових ресурсів [7].

Нова економічна теорія міграції акцентує увагу на недосконалості ринків, ознаками чого є: відсутність достатнього медичного страхування, високі відсоткові ставки по кредитах, недосконалість державного регулювання приватного бізнесу, труднощі заощадження через нерозвиненість фінансових інститутів, тощо [8]. Зрозуміло, що найменш досконалими є ринки в країнах, що розвиваються, зокрема, у «транзитивних» пострадянських економіках.

Спробою розробити єдиний підхід до аналізу міжнародної міграції стала синтетична теорія міграції, що також зосереджена переважно на її економічних чинниках [9, с. 143].

Основними елементами мотиваційної структури міграційних процесів вважається реакція населення на кризовий стан економіки і суспільства у таких формах: втеча від злиднів та незайнятості; підвищення рівня життя шляхом отримання більшої суми заробітку; намагання уникнути збройних конфліктів і воєн; втеча від політичних переслідувань і міжетнічних сутичок; втеча від екологічних і техногенних криз чи катастроф [10, 11].

Грунтовний аналіз макроекономічних передумов виникнення гуманітарних катастроф, зокрема голоду, в періоди соціально-економічних криз у контексті еволюції економічних систем здійснив І.П. Макаренко [12].

З огляду на новизну і перспективність такого підходу за теперішнього глобального посилення соціально-економічної нестабільності, **метою** нашого дослідження є оцінка потенціалу демографічних втрат населення сучасної України, зумовлених можливим поглибленням кризових процесів в її економіці та соціальній сфері.

Виклад основного матеріалу. В центрі економічного аналізу зазвичай перебуває чисельність населення та темпи її приросту як фактори, що можуть справляти тиск на обмежені ресурси, призводити до зменшення відношення капіталу до праці або до економії на масштабах виробництва [13, с. 8].

Однак зворотний вплив економічного фактора на відтворення населення ні в економетричних, ні в макроекономічних моделях у явній формі не враховується, незважаючи на те, що саме цей вплив, на нашу думку, формує фундаментальне демоекономічне обмеження, рамкове для процесів міграції та відтворення населення в національних економіках.

Теоретико-методологічний напрям демоекономічних досліджень орієнтований на визначення тих економічних показників, від яких безпосередньо залежать і які безпосередньо спричиняють зміни кількості і якості населення, в першу чергу – режимів природного і міграційного руху населення у їхніх демостатистичних наслідках, як коротко-, так і довгострокових. Такі показники досліджуються в рамках соціологічної парадигми «людського розвитку» і концепції «якості життя».

Базовим компонентом якості життя є категорія «рівень життя», що інтерпретується як ступінь економічного добробуту за інтегральними характеристиками доходів, споживання, вартості життя [14, с. 10–11]. Саме наявний дохід є основним економічним фактором, що забезпечує кінцеве споживання домогосподарств. Причому в усіх країнах світу доходи основної маси домогосподарств економічно активного населення (маси трудящих) в середньому більше ніж на 80 % складаються з заробітної плати. Зрозуміло, що рівень реальних доходів домогосподарств набуває соціального і демоекономічного значення у співвідношенні з комплексним показником вартості життя (ціною підтримання життєдіяльності людини та відновлення її працездатності

в конкретних історичних умовах певного рівня розвитку національної та світової економік, суспільної організації та зовнішніх загроз), пов'язаним з інтегральною ознакою якості життя. Чим більшою стає додатня різниця між ними, тим виразніше діє фактор, який збільшує потенціал (притягальність) економічної імміграції з регіонів (і країн), де така різниця від'ємна або помітно менша. Цим також створюється економічний потенціал для зростання тривалості життя і реалізації репродуктивних установок щодо дітонародження, а також, у довшій перспективі, для їхньої модифікації.

Вивчаючи перманентні кризові процеси в сучасній Україні [15], автор переконався у перспективності макроекономічного підходу для визначення показників оцінки масштабів потенційних демографічних втрат. Оскільки фундаментальною першопричиною соціально-політичних катастроф, пов'язаних зі значними демографічними втратами, був і є саме макроекономічний фактор. Він матеріалізується у формі демографічної ємності національної економіки, як її здатність забезпечити життєдіяльність певної кількості населення за певних економіко-географічних і техніко-економічних умов розвитку та соціальних стандартів його життєдіяльності. Для стислого визначення цієї категорії автор запропонував термін «демoeкономічна ніша», що є соціально-економічною інтерпретацією біологічного поняття «екологічна ніша».

Зазначені демoeкономічні ніші можуть як розширюватись, притягаючи до себе демографічні ресурси (не лише робочу силу), так і звужуватись, «витискаючи» за межі національних (і регіональних) економік «зайву» й водночас найбільш мобільну частину населення. Причому соціальні збурення з наступними політичними катаклізмами залежать від величини та темпу зменшення демографічної ємності економіки, тобто їм або передують, або їх супроводжує значне скорочення демoeкономічної ніші.

За всіх можливих відхилень, у сучасній технічній цивілізації спостерігається еволюційна тенденція до збільшення вартості життя із розвитком виробничих сил, пов'язана з диверсифікацією та якісним удосконаленням потреб населення. Відповідно, якщо темпи приросту доходів населення відстають від темпів приросту вартості життя, в країнах імміграції пригнічуються процеси природного відтворення корінного населення за тривалого припливу гастарбайтерів з бідних країн і аграрних регіонів, де доходи і вартість життя значно менші.

Тому саме вартість життя ми розглядаємо як основний соціальний стандарт національної економіки, який у співвідношенні з рівнем середньодушового доходу домогосподарств, залежним від ціни праці, формує демoeкономічний стандарт, визначаючи характер міграційного і природного руху населення. Ми розуміємо під таким стандартом не «демографічний оптимум» для національної економіки, а середньодушовий рівень споживання (витрат), на який у своєму індивідуальному споживанні орієнтується переважна маса населення, вважаючи його теоретично достатнім для повноцінного життя (включно із сумою, необхідною для повної реалізації наявних історично конкретних демографічних установок щодо дітонародження) [16].

Відповідно ємність демoeкономічної ніші визначається співвідношенням двох величин: середньодушового доходу домогосподарств (Y_h) і мінімального стандарту середньодушових витрат (C_s). Причому цей стандарт історично, соціально і культурно обумовлений та еволюціонує у бік збільшення залежно від рівня розвитку не тільки національної, а й світової економіки. Крім поточного споживання для фізичного, інтелектуального і духовного відтворення населення, домогосподарства через відповідні податки мають брати участь у відтворенні загальнонаціональної інфраструктури, зокрема наукової та навчальної бази. Відповідно, рівень доходів домогосподарств має покривати всі ці потреби (з урахуванням заощаджень).

Установлено, що серед усіх змінних і функцій, використаних у макроекономічних моделях, саме параметр автономного споживання домогосподарств на душу населення (Ca — із кейнсіанської функції споживання) найкраще відображає мінімальний рівень вартості життя як основний соціально-економічний стандарт для певних національних економік у визначений період часу. Він ототожнюється з реальним рівнем нижньої межі бідності (малозабезпеченості), а рівноважний рівень доходів і споживання (неможливість здійснювати заощадження) — з реальним рівнем верхньої межі бідності.

Зазначені стандарти можуть бути незмінними лише в періоди економічної стабільності. В періоди соціально-економічної нестабільності актуалізується потреба в моментних, рік до року, оцінках. На рівень автономного споживання впливають: обсяг активів домогосподарств, очікування надходжень через успадкування, рівень довіри в суспільстві, тривале зростання або зменшення добробуту, наявність суспільної угоди щодо мінімально прийнятних соціальних стандартів.

Причому рівень автономного споживання не враховує витрат на демовідтворення, тобто до нього має бути додана ціна репродукції населення на рівні простого заміщення поколінь, наприклад, у вигляді відповідного підвищувального коефіцієнта. Тобто необхідно використовувати значення демографічно ефективного рівня автономного споживання.

З наведених міркувань може бути виведений базовий параметр, що визначає потенціал скорочення або збільшення кількості населення у рік i . Він набуває ана-

літичної форми $\Delta_i = \frac{Y_i}{k \cdot Ca_i}$, де для умов України величина середньодушових доходів найкраще апроксимується показником сукупних ресурсів домогосподарств (Y_i), а коефіцієнт репродукції населення становить $k = 1,145$ [16, с. 36].

Відповідно, демоекономічний потенціал (тобто ємність економіки) у рік i становитиме $P_a = P_i \cdot \Delta_i$, де P_i — кількість населення у рік i .

Це дає змогу розрахувати максимальну оцінку (потенційно) можливого зменшення населення у рік i за рахунок трудової міграції-еміграції та скорочення природного приросту:

$$P\Delta_i = P_i \frac{Y_i}{k \cdot Ca_i} - P_i. \quad (1)$$

Виникає питання про макроекономічні передумови, які забезпечують демовідтворення у довгостроковій перспективі. Вони теоретично визначаються на основі класичного економічного інструментарію (агрегованої виробничої функції по капіталу). Умовами стійкої репродукції автохтонного населення є додатний приріст граничного продукту капіталу (приріст доходності на одиницю подальших вкладень капіталу), приріст або стабільність автономного споживання домогосподарств (з урахуванням ціни репродукції) та додатня різниця цих приростів. Умовою приваблення емігрантів із бідніших країн — додатний приріст граничного продукту капіталу, приріст або стабільність автономного споживання та від'ємна різниця цих приростів. Умовою стійкого зменшення ємності демоекономічної ніші є зменшення граничного продукту капіталу, зменшення або стабільність автономного споживання та від'ємна різниця цих приростів. На жаль, визначити граничний продукт капіталу національної економіки без спеціальних досліджень досі неможливо через відсутність надійних методів розрахунку агрегованої виробничої функції.

Рівень автономного споживання домогосподарств також безпосередньо не відображений статистикою. Показники для його відображення доводиться емпірично підбирати для кожної конкретної економіки з тих, що є в наявності, за критерієм найкращої відповідності траєкторіям економічної динаміки, динаміки реальних доходів та споживання населення.

Згідно з результатами наших розрахунків, рівень демографічно ефективного автономного споживання домогосподарств для всього населення в умовах України найкраще апроксимується показником законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на 2004 р., виміряного у \$ПКС із урахуванням інфляції та коефіцієнта репродукції населення ($C_{\min 2004}$). Через те, що саме 2004 року була досягнута рівність сукупних ресурсів і витрат населення в Україні.

Однак для сільської місцевості цей показник виявився непридатним. На нашу думку, через те, що доходи сільського населення України переважно генеруються в аграрному секторі економіки, зокрема у особистих селянських господарствах (ОСГ) зі значною часткою натуральних розрахунків, не відображених статистичним обліком. Тому показником, що найкраще відобразив рівень демографічно ефективного автономного споживання сільського населення, виявилася середньодушова (на одиницю сільського населення) продукція аграрного сектора у поточному \$ПКС (Q_{ag}).

Розрахунок «моментної» прогнозної оцінки потенційних демографічних втрат для всього населення України у період 1999–2014 рр. здійснено за формулою (1) із використанням показника $C_{\min 2004}$ для відображення рівня його автономного споживання. Така оцінка демонструє нелінійну динаміку значень: до 2001 р. — зростання потенціалу втрат до –12 млн осіб, потім — його зменшення аж до появи потенціалу зростання населення у 2005–2006 рр., по тому — нове зростання потенціалу демографічних втрат із стабілізацією на рівні –14: –16 млн осіб у 2012–2013 рр., нарешті його різке збільшення до майже –23 млн осіб у 2014 р. (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка «моментного» потенціалу втрат всього і сільського населення України у 1999–2014 рр.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Держстата України та Світового Банку.

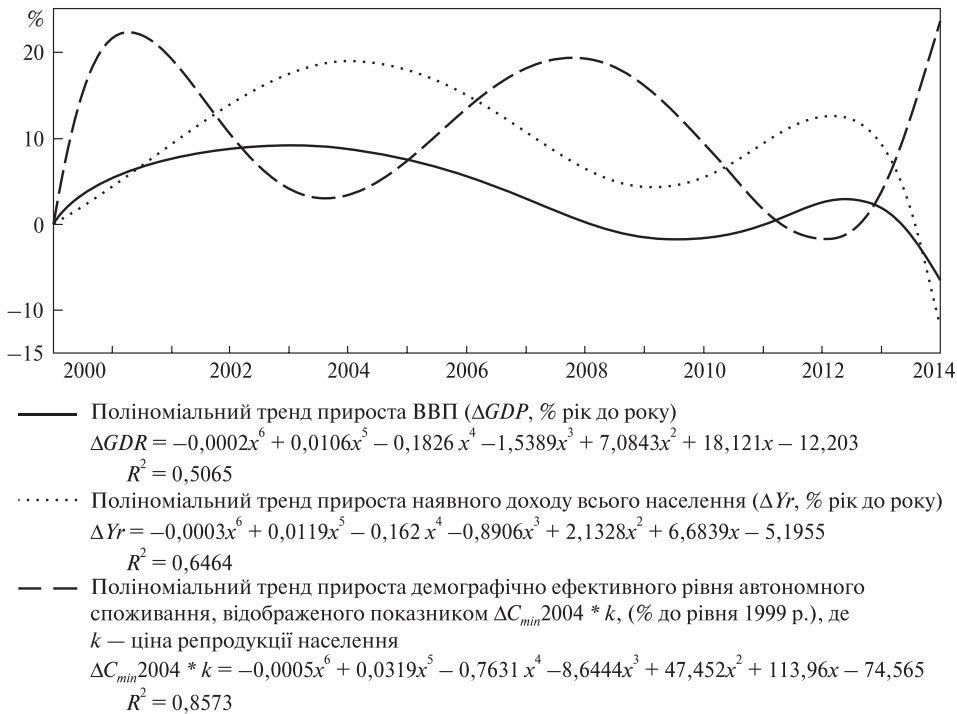

Рис. 2. Циклічні коливання приросту демографічно ефективного рівня автономного споживання в Україні у протифазі з коливаннями приросту доходів населення та ВВП (1999–2014 рр.)

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Держстата України та Світового Банку.

Зменшення потенціалу втрат усього населення відбувалося завдяки перевищенню приросту середньодушових доходів (сукупних ресурсів) над приростом соціального стандарту демографічно ефективних витрат (демографічно ефективного рівня автономного споживання). А збільшення потенціалу втрат — у зворотному випадку, через гальмування приросту середньодушових доходів внаслідок посилення кризових явищ в українській економіці. Причому приріст середньодушових доходів корелює з економічною динамікою (приростом ВВП), рис. 2.

Український соціальний стандарт споживання зростав практично весь період спостереження (рис. 3), поступово наближаючись до такого у розвинених країнах Європи як сучасного цивілізаційного ідеала. Прискоренню його поширення сприяло безмежне «статусне» споживання вузького прошарку скоробогатків і пов'язаної з ними вищої бюрократії. Сформовані ними неегалітарні інститути не сприяють створенню умов для відновлення стійкого економічного зростання, гальмуючи інноваційні процеси, структурні перетворення і соціальний розвиток через різко асиметричний розподіл доходів. На жаль, єдиними способами для заміни цих «поганих» інститутів на егалітарні («хороші») є соціальна революція або радикальне реформування під тиском екстремальних зовнішніх обставин [17].

Для сільського населення ситуація виглядає складнішою, за період спостереження 1999–2014 рр. жодного року не зафіксовано потенціал додатного приросту. Розрахунок також здійснено за формулою (1), але з використанням показника Q_{ag} для відображення рівня автономного споживання сільського населення.

\$ПКС

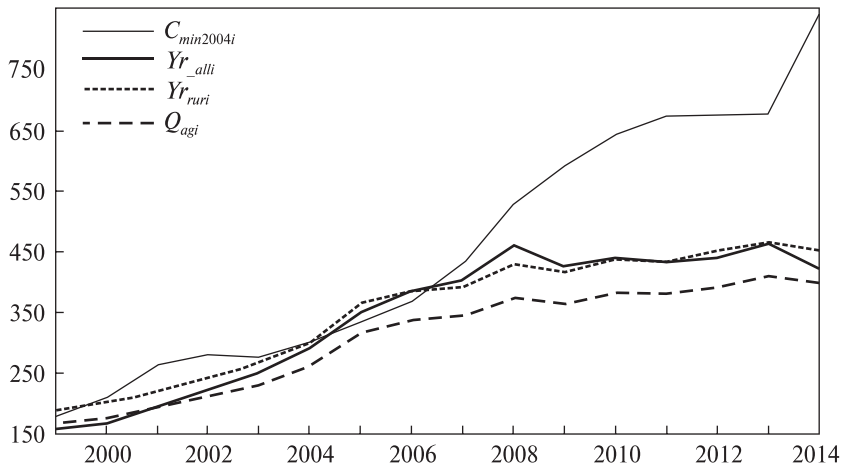

Рис. 3. Динаміка демографічно ефективних середньодушових соціальних стандартів споживання та сумарних ресурсів всього і сільського населення України у 1999–2014 рр.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Держстата України та Світового Банку.

Динаміка «моментної» оцінки потенціалу зменшення сільського населення помітно відрізняється від такої для всього населення України. Для сільської місцевості спостерігалися періоди: збільшення потенціалу демографічних втрат у 1999–2001 рр. до рівня у понад 8 млн осіб, потім його тривале зменшення до рівня 0,8 млн осіб у 2007 рр., стабілізація наступного року із невеликим зменшенням у 2009 р. (до 0,6 млн), потім – нове зростання потенціалу демографічних втрат до рівня 5 млн осіб у 2014 р. (із короткочасною стабілізацією в 2012 р.), рис. 1.

Указані відмінності обумовленні значно нижчою оплатою праці у низькоукладному аграрному секторі України, обтяженому мільйонами технічно відсталих і малоприбуткових ОСГ, порівняно з промисловим виробництвом та сферою послуг.

Зрозуміло, що наведена оцінка «моментних» демографічних втрат є лише можливістю їх реалізації за додаткових умов, які можуть як стримувати (наприклад, закриття кордонів за відсутності загрози фізичного вимирання населення), так і сприяти їм (масштабні бойові дії, розруха, природні катастрофи).

Висновки

1. Для оцінки рівня потенційних демографічних втрат населення в сучасний період доцільно застосовувати макроекономічний підхід. Оскільки фундаментальною причиною значного і тривалого міграційного впливу та/або від'ємного відтворення населення є макроекономічний фактор.

2. Макроекономічний фактор зменшення населення реалізується у формі демографічної ємності національної економіки, для стислого визначення якої введено термін «демоекономічна ніша». Соціальні і політичні збурення безпосередньо залежать від величини та темпу зменшення демографічної ємності економіки (скорочення демоекономічної ніші).

3. «Моментний» потенціал демографічних втрат всього населення відображається відношенням середньодушової вартості сукупних ресурсів домогосподарств і офіційного прожиткового мінімуму, виміряних у паритеті купівельної спроможності (\$ПКС) на 2004 р. із врахуванням інфляції (ІСЦ) та ціни репродукції. Потенціал

втрат сільського населення — відношенням середньодушової вартості сукупних ресурсів сільських домогосподарств і середньодушової продукції аграрного сектора (в поточному \$ПКС) як демографічно ефективного рівня автономного споживання сільського населення.

4. За розрахунками для всього населення України у 1999–2008 рр. відбувалися квазіциклічні коливання «моментної» оцінки демографічних втрат навколо потенційної величини у 5–6 млн осіб, потім сформувалася тенденція до поступового збільшення потенціалу втрат зі стабілізацією його на рівні 14–15 млн, а у 2014 р. сталося різке зростання потенціалу втрат до понад 20 млн осіб.

5. Динаміка «моментної» оцінки потенційних втрат сільського населення дещо відрізняється — зменшення від рівня у понад 8 млн (2000–2001 рр.) до менше 1 млн у 2009 р., потім — злам тенденції та зростання потенціалу втрат. У 2014 р. демоекономічний потенціал втрат сільського населення України оцінювався величиною в приблизно 5 млн осіб.

6. Необхідною умовою мінімізації економічно обумовленого потенціалу демографічних втрат є випереджувальне збільшення реальних середньодушових доходів населення (з урахуванням інфляції). Їх може принести тільки тривале економічне зростання, яке не здатні забезпечити традиційні, базові галузі економіки, зокрема аграрний сектор.

7. Розірвати порочне коло стагнації, бідності і занепаду взмозі лише запуск системних інноваційних процесів із формуванням потужного інноваційного сектору, як це було здійснено, наприклад, у Південній Кореї. Але це потребуватиме створення фінансового атрактора — поєднання безпекових, інституційних і макроекономічних умов, сприятливих для припливу капіталів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Украина все больше превращается в аграрную страну [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iee.org.ua/ru/prog_info/35382/
2. Павленко О. Український агросектор на шляху реформ: здобутки та перспективи [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/blogs/63107-ukrainskij-agrosector-na-shlyahu-reform-zdobutki-ta-perspektivi.htm>
3. Володимир Панченко про перспективи розвитку української економіки. NEWSONE 20.03.2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=m4gWzIb8Mpo&feature=youtu.be>
4. Brettel C., Hollifield J.F. Migration Theory: Taking Across Disciplines. — New York : Routledge, 2007. — 304 p.
5. Переведенцев В.И. Миграции населения в СНГ: опыт прогноза. — М. : Полис, 2005. — 167 с.
6. Курунова Ю.О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною): дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / Ю.О. Курунова; МОН України; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2015. — 216 с.
7. Hein de Haas. Migration transitions: a theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration / Hein de Haas // International Migration Institute. — 2010. — 24. — 49 p.
8. Hein de Haas. Migration and Development: A Theoretical Perspective / Hein de Haas.— Germany, Bielefeld : Center for Interdisciplinary Research, 2010. — 41 p.
9. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции. Сер. : Международная миграция населения: Россия и современный мир. — М. : Макс Пресс, 2002. — Вып. 10.— С. 161–174.
10. Castles, Stephen and Miller, Mark J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World.- Palgrave Macmillan; 3-ed edition.— 2003.— 352 p.
11. Дембіцька А.В. Причини та основні мотиви міграції робочої сили в світі та Україні / А.В. Дебiцька // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. — 2012. — Вип. 4. — С. 71–76.

12. Макаренко І.П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз / І.П. Макаренко // Демографія і соціальна економіка №1(21) 2014. — С. 180–191. — doi: 10.15407/dse2014.01.180
13. Блум Дэйвид Э., Кэннинг Дэйвид. Подъёмы, спады и их отголоски: как крупнейший в истории демографический переворот сказывается на глобальном развитии / Дэйвид Э. Блум, Дэйвид Кэннинг // Финансы & развитие. — сентябрь 2006. — Вып. 43, № 3. — С. 8–13.
14. Рівень життя населення України / [За ред. Л.М. Черенько; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держкомстат України]. — К. : Консультант, 2006. — 428 с.
15. Сценарно-поетапна модель валютно-фінансових криз: системи індикаторів / І.П. Макаренко, В.С. Найдьонов, О.Г. Рогожин, Я.В. Петраков. — К. : Профі, 2014. — 184 с.
16. Рогожин О.Г. Соціально-економічний механізм формування медико-демографічної ситуації в селах України / О.Г. Рогожин. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут проблем національної безпеки РНБО України, 2009. — 200 с.
17. Рогожин О.Г., Макаренко І.П. Інноваційно ефективний соціальний капітал: питання ідентифікації та вимірювання / О.Г. Рогожин, І.П. Макаренко // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2 (20). — С. 82–92. — doi: 10.15407/dse2013.02.082

REFERENCES

1. Ukraine vse bolshe prevraschaetsa v agrarnuyu stranu [Ukraine Turns into Agrarian Country More and More]. (n.d.). *iee.org.ua* Retrieved from http://iee.org.ua/ru/prog_info/35382/ [in Russian].
2. Pavlenko, O. Ukrainskiy agrosector na shliahu reform: zdobutki ta perspektivi [Ukrainian Agrarian Sector on the Way of Reforms: Achievements and Prospects]. (n.d.). *obozrevatel.com* Retrieved from <http://obozrevatel.com/blogs/63107-ukrainskij-agrosector-na-shlyahu-reform-zdobutki-ta-perspektivi.htm> [in Ukrainian].
3. Volodimir Panchenko pro perspektivi rozvitku ukrainskoi ekonomiki [Volodimir Panchenko About the Prospects of the Ukrainian Economy Development] (2016). *youtube.com*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=m4gWzlb8Mpo&feature=youtu.be> [in Ukrainian].
4. Brettel, C. & Hollifield, J.F (2007). *Migration Theory: Taking Across Disciplines*. New York: Routledge [in English].
5. Perevedencev, V.I. (2005). *Migratsii naseleniya v SNG opyt prognoza [The Migration of Population in CIS: an Attempt of Prognosis]*. Moscow. Polis [in Russian].
6. Kurunova, Yu.O. (2015). Mizhnarodna mihratsiia robochoi syly iak chynnyk ekonomichnoho rozvytku krain (na prykladi mihratsiinykh potokiv mizh YeS i Ukrainoiu) [Labour Force Migration as a Factor of Economic Development (the Instance of EC-Ukraine Migration Flows)]. *Extended abstract of candidate's thesis. MON Ukrainy; Odes'kyj natsional'nyj universytet imeni I.I. Mechnykova*. Odesa. [in Ukrainian].
7. Hein de Haas (2010). *Migration transitions: a theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration, Vol. 24*. International Migration Institute [in English].
8. Hein de Haas (2010). *Migration and Development: A Theoretical Perspective*. Germany, Bielefeld: Center for Interdisciplinary Research [in English].
9. Massey, D. (2002) Synthetical Theory of International Migration. *The World in the Mirror of International Migration: International Migration: Russia and Present World*. (Vol 10, 161-174). Moscow: Maks Press, [in Russian].
10. Castles, Stephen and Miller, Mark, J. (2003) The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. *Palgrave Macmillan* (3d ed) [in English].
11. Dembits'ka, A.V. (2012) Prychyny ta osnovni motyvy mihratsii robochoi syly v sviti ta Ukraini [Reasons and Main Motives of Labour Force Migration in the World and Ukraine]. *Visnyk Chernivets'koho torhovel'no-ekonomichnoho instytutu - Bulletin of Chernivtsi Trade and Economic Institute*, 4, 71-76. [in Ukrainian].
12. Makarenko, I.P (2015). Evoliutsijni peredumovi viniknennia golodu v periodi socialno-ekonomichnykh kriz [Evolutional Pre-Conditions of Famine Occurrence in Periods of Socio-Economic Crise]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(21), 180-191. doi: 10.15407/dse2014.01.180 [in Ukrainian].

13. Blum, D. Je. & Kjenning, D. (2006) Pod'emy, spady i ih otgoloski: kak krupnejshij v istorii demograficheskij perevorot skazyvaetsja na global'nom razvitii [Booms, Recessions and it's Echos: How the Greatest in History Demographic Revolution is Marked on Global Development]. *Finansy & razvitie - Finances& Development*, 43, 3, 8-13. [in Russian].
14. Cheren'ko, L.M. (Eds.). (2006). *Riven' zhyttia naseleennia Ukrainy [Living Standards of Ukrainian Population]. NAN Ukrainy*. In-t demohrafii ta sots. doslidzh., Derzh. Kom. statystyky Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Konsul'tant [in Ukrainian].
15. Makarenko, I.P., Naydionov, V.S., Rogozhyn, O.G. & Petrakov, J.V. (2014) *Stsenarno-poetapna model' valiutno-fiansovoykh kryz: systemy indykatoriv [Financial Crisis Development Model: Systems of Indicators]*. Kyiv: NVC Profi [in Ukrainian].
16. Rogozhyn, O.G. (2009). *Sotsial'no-ekonomichnyj mekhanizm formuvannia medyko-demohrafichnoi sytuatsii v selakh Ukrainy [Social and Economic Mechanism of Formation of Medical-Demographic Situation in Ukrainian Countryside]*. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of National Security Problems National Security and Defense Council of Ukraine [in Ukrainian].
17. Rogozhyn, O.G. & Makarenko, I.P. (2013) Innovatsijno efektyvnyj sotsial'nyj kapital: pytannia identyfikatsii ta vymiriuvannia [Inovative Social Capital: The Problems of Identification and Measurement]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(20), 82-92. doi: 10.15407/dse2013.02.082 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.08.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.047

УДК 314.84 (477)

JEL Classification: J11

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ДИНАМІКА ПОТЕНЦІАЛУ ЗРОСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1850–2013 рр.

Чисельність населення не є визначальним фактором розвиненості сучасного суспільства, але її зменшення означає втрати умов майбутнього розвитку країни, її людського потенціалу. З іншого боку, невинне збільшення людності містить також і певні загрози. Як правило, населення продовжує зростати (чи зменшуватися) після того, як був досягнутий рівень простого відтворення (коли батьківське покоління точно заміщується поколінням дітей). У закритому населенні зростання або зменшення людності поступово уповільнюється допоки не буде досягнута структура стаціонарного населення. Цей ефект називається «інерцією населення» або «потенціалом зростання». Упродовж останніх 150 років населення України пройшло складний шлях розвитку, на якому позначилися демографічні кризи різного характеру. Саме вікова структура населення зберігає потенціал зростання під час різких погіршень у режимі відтворення населення і є самостійним важливим чинником популяційної динаміки. Результати обчислення потенціалу зростання населення України за півтора століття показують, що він змінювався від 0,9 у другій половині XIX ст. до майже 2,0 на межі XX та XXI ст. У періоди найбільших демографічних криз цей показник досягав найбільших значень, у періоди без потрясінь прямував до одиниці. Основною причиною зміни потенціалу зростання є різкі короткотермінові або тривалі однонаправлені зміни в режимі відтворення, внаслідок чого стабільний еквівалент істотно відхиляється від фактичної вікової структури.

Ключові слова: потенціал зростання населення, стабільне населення, стаціонарне населення.

П.Е. Шевчук

канд. экон. наук, вед. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ДИНАМІКА ПОТЕНЦІАЛА РОСТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1850–2013 гг.

Численность населения не является определяющим фактором развитости современного общества, но ее уменьшение означает потери условий будущего развития страны, ее человеческого потенциала. С другой стороны, непрерывное увеличение населения содержит также и определенные угрозы.

© ШЕВЧУК П.Є., 2016

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2016, № 3 (28): 47–57

Как правило, население продолжает расти или сокращаться после того, как был достигнут уровень простого воспроизводства (когда родительское поколение точно замещается поколением детей). В закрытом населении рост или сокращение его численности постепенно замедляется, пока не будет достигнута структура стационарного населения. Этот эффект называется «инерцией населения» или «потенциалом роста». В последние полтора века население Украины прошло сложный путь развития, на котором отразились демографические кризисы различного характера. Именно возрастная структура населения сохраняет потенциал роста при резких ухудшениях в режиме воспроизводства населения и служит самостоятельным важным фактором популяционной динамики. Результаты расчета потенциала роста населения Украины за полтора века показывают, что он менялся от 0,9 во второй половине XIX в. до почти 2,0 на рубеже XX и XXI века. В периоды крупнейших демографических кризисов этот показатель достигал наибольших значений, в периоды без потрясений стремился к единице. Основной причиной изменения потенциала роста оказываются резкие краткосрочные или длительные однонаправленные изменения в режиме воспроизведения, в результате чего стабильный эквивалент существенно отклоняется от фактической возрастной структуры.

Ключевые слова: потенциал роста населения, стабильное население, стационарное население.

P.E. Shevchuk

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

POPULATION MOMENTUM IN UKRAINE IN 1850–2013

Population is not the determining force of development for modern society. But population shrinking means losses of the future development conditions and human capital. On the other hand, the steady increase in population also includes certain threats. As a rule, a population continues to grow (or decline) when the instant bare replacement level reached. In a closed population, growth or decline gradually slows until a stationary population is attained. This effect is called «population momentum» or «growth potential». Over the last 150 years the population of Ukraine passed a difficult way of development, which affected demographic crises of various kinds. Just the age structure retains the population momentum during the sharp deteriorations of the population reproduction and is a self-important factor in population dynamics. The results of calculation of the population momentum of Ukraine for century and a half show that it varied from 0.9 in the second half of the nineteenth century to about 2.0 at the turn of the XXI century. In times of major demographic crisis, this figure reached the largest values in periods without shocks it tended to one. The main reason for the change of population momentum is a sudden short-term or slow unidirectional long-term change in population reproduction, resulting in the stable equivalent substantially deviating from the actual age structure.

Keywords: *population momentum, stable population, stationary population.*

Постановка проблеми. Динаміка чисельності населення країни є одним із важливих індикаторів суспільного й економічного розвитку. Хоча власне чисельність населення не є визначальним фактором розвиненості суспільства, її зменшення означає втрати людського капіталу, трудового потенціалу та пов'язаних із цим умов майбутнього розвитку. Збільшення людності хоча й відкриває нові можливості, містить також і певні загрози у випадку невідповідності наявної економічної структури новим реаліям, чи в разі її нееластичності, неспроможності вчасно змінитися.

Тому знання про поточну чисельність, статеву-вікову, соціально-економічну, етнічну, релігійно-конфесійну та інші структури населення є дуже важливими для прийняття управлінських рішень як на найближчу (5–10 років) чи середньострокову (25–30 років) перспективу, так і стратегічних рішень із більш віддаленим горизонтом (50–60 і більше років) реалізації. На жаль, низці останніх урядів України такі знання

були не потрібні й перепис населення відкладався. Тоді як саме перепис як суцільне спостереження дає змогу уточнити поточні кількісні та якісні характеристики населення.

Актуальність теми. Чисельність і майбутня динаміка людності України завжди викликають жваву зацікавленість громадян країни та засобів масової інформації, які намагаються висвітлювати питання з цього приводу, чи дотичні з ним. Зокрема, вікові співвідношення осіб похилого та працездатного віку часто використовують у якості обґрунтування проведення пенсійної реформи, чисельність дітей дошкільного та шкільного віку визначає скорочення чи розширення мережі відповідно дошкільних закладів та шкіл. В основі перспективних демографічних розрахунків лежать гіпотези стосовно майбутніх рівнів народжуваності, смертності та напрямів міграцій. І, якими б вони не здавалися обґрунтованими, навряд чи вони справдяться через кілька десятиріч. Таким чином, на момент розробки прогнозу єдиним достовірним вектором у дискретній популяційній моделі є статеві-вікова структура населення на початок прогнозного періоду (правий власний вектор матриці відтворення). Тому дослідження впливу поточної вікової структури населення на динаміку його чисельності за тривалий історичний період є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені раніше частини загальної проблеми. Твердження про те, що початкова вікова структура за умов стабілізації режиму відтворення здійснює певний внесок у зміну чисельності населення, з'являється у П. Венсана (P. Vincent) [1] і називається «потенціалом зростання». Проте зародки цієї ідеї простежуються у Р. Фішера (R.A. Fisher), який досліджував міру (кількість нащадків), якою може бути заміщена початкова чисельність певної професійної групи (*occupational group*). Зокрема він зазначав, що «загибель осіб переважно за межами репродуктивного віку може мати малий вплив на населення майбутніх поколінь» [2, с. 105]. Проте «... жінки репродуктивного віку дали б дещо більше дітей, якби кількість чоловіків у вікових групах від 30 до 45 років не була б зменшена Німецькою війною» [2, с. 107]. Тобто йшлося саме про вплив особливостей вікової структури в репродуктивному віці. Основи теорії потенціалу демографічного зростання було розроблено в працях Ж. Буржуа-Піша (J. Bourgeois-Pichat) [3] та Н. Кейфітца (N. Keyfitz) [4]. Останній запропонував для явища зростання чисельності населення після досягнення режиму простого відтворення назву *population momentum* (інерція, рушійна сила), яка й закріпилася в англомовній літературі.

Подальші дослідження були зосереджені на уточненні й узагальненні отриманих результатів. Так, Р. Поттер (R.G. Potter), О. Воловина (O. Wolowyna) та П. Кулкарні (P. Kulkarni) вказують на те, що Н. Кейфітц залишив поза увагою: 1) дев'ятимісячний лаг запізнення вже після раптового прийняття нового режиму народжуваності, 2) іншу (більш молоду) форму повікової моделі народжуваності через більшу частку стерильності жінок старшого віку, 3) період зміни народжуваності зі старої моделі на нову, яку вони назвали за аналогією «інерція коефіцієнтів народжуваності» [5, с. 556]. Тут доцільно згадати, що дев'ятимісячний лаг у вигляді додавання до віку батьків 3/4 року [2, с. 108], пов'язаний із зачаттями за «старої» моделі режиму відтворення, враховує ще Р. Фішер у 1927 році. Д. Едієв (D. Ediev) здійснив важливі узагальнення теорії демографічних потенціалів на випадок змінного режиму відтворення та розробив теорію приведених демографічних потенціалів, зокрема оцінювання внеску початкової вікової структури у динаміку віддалених поколінь нащадків на основі дисконтування [6].

Серед вітчизняних учених взаємозв'язок між віковою структурою та процесом відтворення досліджував С.І. Пирожков (S. Pyrozhkov). Зокрема, він запропонував систему показників, які характеризують щільність, інтенсивність і напрям інстабільності — відхилення фактичної (*observed*) вікової структури населення від її стабільного еквіваленту [7, с. 105–106]. Також ним уперше здійснено розрахунок потенціалу демографічного зростання для України за роки, близькі до дат переписів населення: 1896–1897, 1926–1927, 1958–1959, 1969–1970 рр. [7, с. 119] за методикою, розробленою у співавторстві з Є.М. Андрєєвим (E. Andreev) [8] та за методикою Ж. Буржуа-Піша. Проте, брак статистичних даних не дав змоги С.І. Пирожкову розглянути динаміку потенціалу демографічного росту більш детально, і він висловив гіпотезу про дугоподібність цієї динаміки за період 1896–1970 рр. та обмежився зауваженням про наближення вікової структури реального і стабільного населення між переписами 1959 та 1970 рр. [7, с. 119].

Реконструкція статистичних даних із середини ХІХ ст., виконана у відділі демографічного моделювання та прогнозування ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, дає змогу дослідити динаміку потенціалу зростання населення України більш детально, в чому й полягає **новизна** даного дослідження.

Мета статті. Обчислити потенціали зростання населення України за кожний календарний рік періоду 1850–2013 рр., проаналізувати особливості та причини зміни величини потенціалу зростання.

Виклад основного матеріалу. Як уже згадувалося вище, в демографічній теорії розроблена досить розгалужена система потенціалів: репродуктивна цінність (*reproductive value*) Р. Фішера, життєвий потенціал Л. Герша (L. Hersch), потенціал зростання вікової структури (*growth potential of an age structure*) Ж. Буржуа-Піша, інерція населення (*population momentum*) Н. Кейфітца, приведені та змішані демографічні потенціали, запропоновані та досліджені Д. Едієвим. У цій роботі розглядатиметься інерція населення Н. Кейфітца, вираз якої близький до потенціалу росту вікової структури Ж. Буржуа-Піша, на що вказував і сам Н. Кейфітц [4, с. 78]. Уточнення щодо не моментального досягнення рівня простого заміщення (*instant bare replacement level*), а відкладеного в часі на період зачаття [5, с. 558] чи на період поступової зміни моделі народжуваності [4, с. 77] будуть пропущені.

Фактична статеві-вікова структура населення в кожний період часу залежить від його демографічної історії: чисельності народжених і рівня смертності, а також напрямів і обсягів міграцій у попередні роки. Особливо чітко на ній позначаються катастрофічні події. Війни призводять до прямих і непоправних утрат чоловіків молодого і середнього віку. Смертність унаслідок голоду — на всьому віковому профілі смертності, проте найпомітніше позначається на зростанні смертності немовлят та непрямих утратах через зниження народжуваності. До міграцій вдаються найчастіше особи працездатного віку, тому регіони-реципієнти мають порівняно вищу питому вагу осіб цієї групи, ніж вона була б за інших умов або ніж та, якою характеризуються регіони-донори.

Всі ці збурення порушують розвиток вікової структури порівняно з тим, якою вона могла би бути за відсутності таких впливів. Звідси й виникає ідея з'ясувати, які саме приховані можливості (потенціал) містить відмінність фактичної вікової структури населення від теоретичної. Відповідь впливає з теорії стабільного населення. Оскільки вікова структура стабільного населення залежить лише від режиму відтворення і не залежить від попередньої демографічної історії, то саме з нею доцільно порівнювати фактичну вікову структуру, яка, у свою чергу, залежить від демографічної історії. Але порівняння цих вікових структур дає лише міру нерівноважності

(інстабільності — за С.І. Пирожковим) демографічної системи у певний період часу. Для виокремлення впливу вікової структури на майбутню динаміку чисельності населення треба обрати певний стандарт.

Тут доцільно згадати відому навіть не демографам концепцію заміщення батьківського покоління їхніми дітьми. Так, для того, щоб покоління батьків було заміщене таким же за чисельністю поколінням дітей, жінка в середньому має народити близько 2,1 дитини або точно 1 дівчинку, яка доживе до віку матері в момент народження цієї дівчинки. Звісно, це твердження справедливе й у випадку заміщення кожного чоловіка одним хлопчиком, проте розрахунок за жіночим поколінням (*female dominant model*) зручніше з практичних міркувань.

Однак часто залишають поза увагою те, що вимога точного заміщення кожної жінки дочкою, яка доживе до віку матері в момент її народження, для незмінності чисельності популяції вірно лише для стаціонарного населення, тобто такого стабільного населення, в якому коефіцієнт природного приросту дорівнює нулю (кількість померлих точно замінюється числом народжених). Для фактичного населення внаслідок немонотонності вікової структури (в стаціонарному населенні людність вікових груп із віком монотонно спадає) точне заміщення кожної жінки однією дівчинкою не обов'язково призведе до нульового природного приросту всього населення, хоча гранично наблизатиметься до нього в разі збереження такого режиму протягом досить тривалого часу.

Таким чином, для з'ясування впливу фактичної вікової структури на динаміку чисельності населення потрібно задати їй режим відтворення стаціонарного населення і після досягнення ним стаціонарної вікової структури (*ultimate stationary population*) порівняти її чисельність із чисельністю іншого стаціонарного населення, отриманого зі стабільного населення, еквівалентного режиму відтворення того календарного року, для якого була взята вікова структура фактичного населення. Іншими словами, щоб знайти потенціал зростання вікової структури населення, яке спостерігалось в певному календарному році, необхідно знайти його стабільний еквівалент і обом популяціям (фактичній і стабільній) задати режим простого відтворення (*bare replacement*). Після цього вони прямують до спільного аттрактора — стаціонарної вікової структури. Чисельність отриманих стаціонарних населень відрізнятиметься саме за рахунок різниці в початковій віковій структурі.

Чисельність стаціонарного населення Н. Кейфітц знаходить за формулою [4, с. 75]:

$$Q_0 = \frac{e_0}{\mu} \int_0^{\beta} \int_{\alpha-t}^{\beta-t} S_x \left(\frac{l_{x+t}}{l_x} \right) \left(\frac{f_{x+t}}{R_0} \right) dx dt, \quad (1)$$

де: e_0 — середня очікувана тривалість життя при народженні у році t , α і β — відповідно початок і кінець репродуктивного періоду, x — вік, μ — середній вік матері при народженні, S — чисельність населення (фактичного або стабільного), l — функція дожиття, f — функція народжуваності для однієї статі (жінок), R_0 — нетто-показник відтворення (середня кількість дівчат, які доживуть до віку матері в момент їх народження).

Якщо позначити фактичне населення C , а його стабільний еквівалент — U , то потенціал зростання населення за рахунок вікової структури становитиме:

$$V = \frac{QC}{QU}. \quad (2)$$

Є.М. Андреев та С.І. Пирожков знайшли дискретний розв'язок для визначення потенціалу зростання вікової структури [8, с. 64–65]:

$$V = \sum_0^{\omega} C_x \frac{\sum_{y=x}^{\omega} \Phi_y U_y}{U_x \sum_{y=\alpha}^{\beta} (y+1) \Phi_y U_y}, \quad (3)$$

де: $\Phi_x = \frac{\delta L_0}{24 L_x} (f_{x+2} + 11 f_{x+1} + 11 f_x + f_{x-1}),$

δ — питома вага дівчат серед народжених, L — стаціонарне населення.

Обчислення показали практичну тотожність отриманих результатів за формулами Кейфітца та Андреева — Пирожкова (рис. 1). Динаміка потенціалу зростання населення України за півтора століття свідчить, що він змінювався від 0,9 у другій половині XIX ст. до майже 2,0 на межі XX та XXI ст.

Цікаво відмітити, що в другій половині XIX ст. потенціал зростання вікової структури фактичного населення України був нижчим від одиниці. Тобто якби рівень народжуваності в тодішньому населенні та його стабільному еквіваленті моментально впав до рівня простого відтворення, то після досягнення обома популяціями стану стаціонарності, чисельність, отримана з фактичного населення, була б нижчою за ту, що могла б бути за умови початкової стабільної вікової структури.

У XX ст. потенціал зростання був переважно вищим від одиниці (рис. 1). Пояснення цьому явищу можна знайти, розглянувши, на які роки припадали екстремальні значення цього показника. Цими роками є періоди найбільших демографічних катастроф: воєн і голоду, а також соціально-економічної кризи кінця XX ст. Суть у тому, що різке зниження народжуваності та зростання смертності в ці періоди зумовлює відповідну зміну вікової структури стабільного еквіваленту. Тобто вікова структура стабільного населення, еквівалентного режиму відтворення певного календарного періоду, стає такою відразу. Фактичне ж населення несе в собі «спадщину» попередніх періодів, ту саму «інерцію», якщо порівнювати з фізичними системами.

Рис. 1. Потенціал зростання населення України

Джерело: обчислено автором за даними О.П. Рудницького.

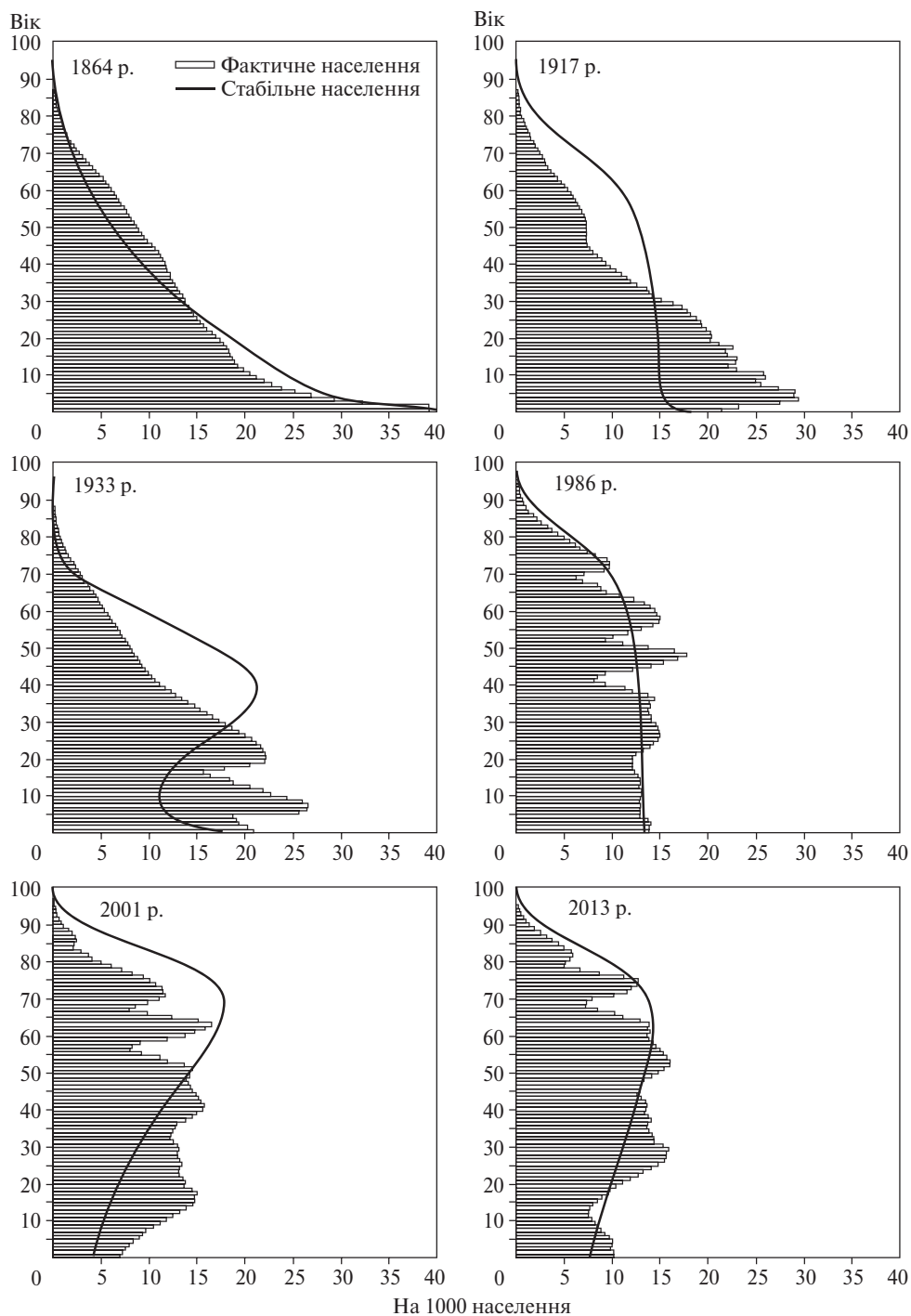

Рис. 2. Фактичне і стабільне населення України в окремі роки, жінки

Джерело: обчислено автором за даними О.П. Рудницького.

На загал, С.І. Пирожков був правий і динаміку потенціалу зростання населення України в 1896–1970 рр. можна грубо описати як дугоподібну [7, с. 119], але щорічні коливання потенціалу зростання в цей період дуже значні — вони змінюються подекуди на 17–20 %. З середини 1960-х до середини 1980-х потенціал зростання населення України поступово наблизився до одиниці (рис. 1), що означало зближення фактичної вікової структури та її стабільного еквіваленту (рис. 2).

Проте різке зниження народжуваності та зростання смертності в 1990-х знову спричинили зростання інстабільності вікової структури населення України. В 1999–2001 рр. потенціал зростання вікової структури України досяг майже 2 (рис. 1). Зауважимо, що така величина не означає, що демографічна криза 1990-х була гіршою за попередні. Справа в тому, що в цей період, на відміну від попередніх, зміни в народжуваності щорічно йшли в одному напрямі — в бік зменшення. Це щоразу відхиляло стабільний еквівалент вікової структури все далі, а фактична вікова структура його не могла наздогнати. Це твердження можна проілюструвати динамікою коефіцієнта природного приросту стабільного населення. Від’ємні значення цього коефіцієнта після воєн і голоду невдовзі поверталися до додатних величин (рис. 3). Демографічна криза кінця ХХ ст. хоч і не така глибока, як попередні, але більш тривала. Аналогом цього процесу є маятник, який щоразу далі відхиляють від точки рівноваги, тоді як у попередні кризові періоди його досить швидко «відпускали».

На початку ХХІ ст. відбулася певна стабілізація та навіть з’явилися ознаки покращення в природному русі населення України. Це призвело до того, що структура фактичного населення почала «наздоганяти» свій стабільний еквівалент і потенціал зростання почав знижуватися (рис. 1).

Аналіз виокремлених вище періодів показує, що на величину потенціалу зростання сильніше впливає динаміка народжуваності. Наприклад, потенціал зростання нижче одиниці в 1864 р. був зумовлений зростанням народжуваності (рис. 4) та зростанням чисел народжених у 1860-х рр. Так у першій половині 1860-х число народжених дівчат становило близько 400 тис. і більше осіб, тоді як у попередні роки ніколи 400 тис.

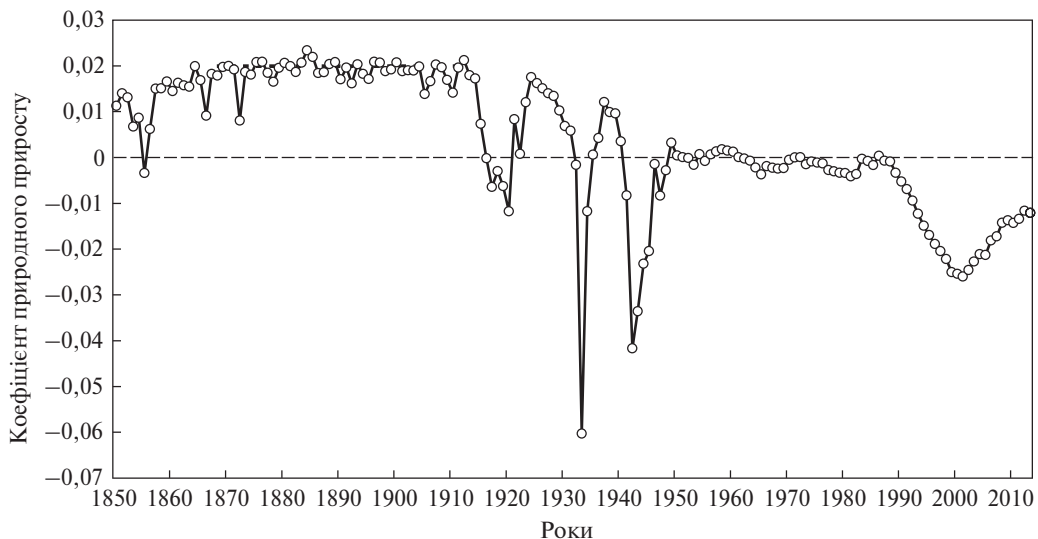

Рис. 3. Коефіцієнт природного приросту стабільного населення України

Джерело: обчислено автором за даними О.П. Рудницького.

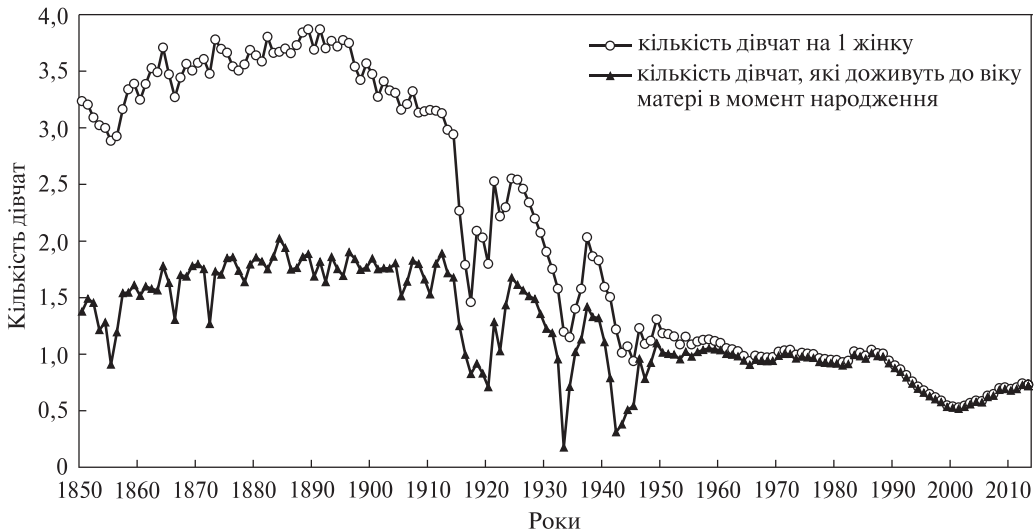

Рис. 4. Брутто- і нетто-показники відтворення населення України

Джерело: обчислено автором за даними О.П. Рудницького.

не досягало і коливалося близько 350 тис. Це зумовило нижчу частку жінок у віці від 2 до 29 років (рис. 2) у фактичному населенні порівняно з теоретичним еквівалентом. Крім зростання показника сумарної народжуваності, в другій половині XIX ст. зростає і нетто-показник відтворення, який у середині 1880-х досягає величини близько 2 (рис. 4).

Різке падіння народжуваності в 1915–1917 рр., порівняно з попереднім періодом (рис. 4), призвело до формування вікової структури теоретичного населення в 1917 р., яка значно відрізнялась від фактичної (рис. 2). В наступні роки, до середини 1920-х, відбувалося зближення фактичної та стабільної вікової структури (рис. 1).

У 1933 р. внаслідок масового голоду і викликаного ним зростання смертності сталося значне розбалансування режиму відтворення та вікової структури фактичного населення. Середня очікувана тривалість життя при народженні для жінок України тоді склала близько 11 років, а коефіцієнт природного приросту стабільного населення впав до -6% (рис. 3). Це сформувало дуже специфічну вікову структуру стабільного населення (рис. 2). Функція дожиття з віком падала настільки швидко, що створила заглиблення на віковій структурі стабільного населення в районі 10-річного віку (рис. 2), а чистий показник відтворення в 1933 р. досяг 0,17 дівчинки на 1 жінку в момент народження (рис. 4). Відповідно, чисельність жінок фактичного населення більша за теоретичний еквівалент до 29 років, що і дає потенціал зростання близько 1,4–1,6 (рис. 1).

Після 1945 р. потенціал зростання мав тенденцію до зниження, оскільки народжуваність змінювалася мало, а смертність до середини 1960-х знижувалася, після чого повільно зростала. Внаслідок цього коефіцієнт природного приросту стабільного населення коливався близько нуля (рис. 3). В будь-якому разі природний рух зазнавав порівняно мало впливів, і фактична вікова структура прямувала до стабільної (рис. 1). В 1986 р. після деякого зростання народжуваності та зниження смертності вікові структури фактичного і стабільного населень майже зрівнялися (рис. 2), що і передбачав С.І. Пирожков [7, с. 119].

Найбільше відхилення фактичної вікової структури від стабільного еквіваленту відбулося в 1999–2001 рр., про що вже було згадано при розгляді рис. 1. На рис. 2 видно причину такого екстремального відхилення: фактична вікова структура несла в собі «інерцію» значно більш високої народжуваності попередніх десятиліть. Фактична вікова структура переважає свій стабільний еквівалент в усіх вікових групах до 51 року (рис. 2), тобто по всьому профілю як наявних, так і потенційних генеративних ресурсів. У 2013 р. склалася ситуація, коли різких однонаправлених змін у режимі відтворення вже давно не спостерігалось, тому вікова структура фактичного населення та його стабільного еквіваленту зблизилися (рис. 2), що призвело до наближення потенціалу зростання до одиниці (рис. 1).

Висновки. Вікова структура населення зберігає потенціал зростання під час різких погіршень у режимі відтворення населення і є самостійним важливим чинником популяційної динаміки. З цього випливає важливість знання про актуальний стан розподілу населення за віком. Основною причиною зміни величини потенціалу зростання за рахунок вікової структури є різкі короткотермінові або тривалі однонаправлені зміни в режимі відтворення, внаслідок чого стабільний еквівалент істотно відхиляється від фактичної вікової структури. У подальших дослідженнях можна звернути увагу на взаємозв'язок потенціалу зростання вікової структури та показників інстабільності, а також більш детально вивчити повікову структуру потенціалу зростання – внесок наявних і потенційних генеративних ресурсів.

Подяки. Я дякую науковому співробітнику ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України О.П. Рудницькому за надані статистичні матеріали, а також доценту кафедри Дослідження операцій Київського національного університету імені Тараса Шевченка канд. фіз.-мат. наук, О.В. Мариничу за допомогу у розрахунках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Vincent P. Potentiel d'accroissement d'une population stable // Journal de la Societe de Statistique de Paris. – 1945. – **86**. – P. 16–29.
2. Fisher R.A. The actuarial treatment of official birth records // The Eugenics Review. – 1927. – **19**. – P. 103–108.
3. Bourgeois-Pichat J. The Concept of a Stable Population: Application to the Study of Populations of Countries with Incomplete Demographic Statistics. // Population Studies. – No. 39, ST/SOA/Series A/39. – New York : United Nations, 1968. – 237 p.
4. Keyfitz N. On the Momentum of Population Growth // Demography. – 1971. – **8**, No 1. – P. 70–80.
5. Potter R.G., Wolowyna O., Kulkarni P.M. Population Momentum: A Wider Definition Population Studies – 1977. – **31**, No. 3. – P. 555–569.
6. Эдиев Д.М. Демографические потенциалы. Теория и приложения. – М. : МАКС Пресс, 2007. – 348 с.
7. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения. – М. : Статистика, 1976. – 136 с.
8. Андреев Е.М., Пирожков С.И. О потенциале демографического роста // Население и окружающая среда / [Д.И. Валентей, Д.Л. Бронер, Л.Е. Дарский, А.Я. Кваша, Р.С. Ротова, В.С. Стешенко, Б.С. Хорев]; Гл. ред. Д.И. Валентей. – М. : Статистика, 1975. – С. 52–67.

REFERENCES

1. Vincent, P. (1945). Potentiel d'accroissement d'une population stable. *Journal de la Societe de Statistique de Paris*, 86, 16-29 [in French].
2. Fisher, R.A. (1927). The actuarial treatment of official birth records. *The Eugenics Review*, 19, 103-108 [in English].

3. Bourgeois-Pichat, J. (1968). The Concept of a Stable Population: Application to the Study of Populations of Countries with Incomplete Demographic Statistics. *Population Studies*, 39, ST/SOA/Series A/39. New York: United Nations [in English].
4. Keyfitz, N. (1971). On the Momentum of Population Growth. *Demography*, 8, 1, 70-80 [in English].
5. Potter, R.G., Wolowyna, O. & Kulkarni, P.M. (1977). Population Momentum: A Wider Definition. *Population Studies*, 31, 3, 555-569 [in English].
6. Ediev, D. (2007). *Demograficheskie potentsialy. Teoriya i prilozheniya* [Demographic Potentials. Theory and Applications]. Moscow: MAX Press [in Russian].
7. Pyrozhev, S. (1976). *Demograficheskie protsessy i vozrastnaya struktura naseleniya* [Demographic processes and age structure of population]. Moscow: Statistika [in Russian].
8. Andreev, E. & Pyrozhev, S. (1975). *O potentsiale demograficheskogo rosta*. [About Demographic Growth Potential. *Population and Environment*]. D. Valentey (Ed.). Moscow: Statistika [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.07.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.058

УДК 314.174 (477)

JEL Classification: O15

О.А. МАЛИНОВСЬКА

д-р наук з держ. упр., старш. наук. співроб.
голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

10030, м. Київ, вул. Пирогова, 7-А

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СКАСУВАННЯ ВІЗОВОГО РЕЖИМУ ПОЇЗДОК ДО ЄС

На основі статистичних та соціологічних даних показано, що під впливом сучасної економічної кризи та конфлікту на сході країни міграційна поведінка українців зазнала змін. Зокрема, зросли обсяги трудової та освітньої міграції за кордон, збільшилась чисельність громадян України, які звертаються за притулком до інших країн. Інтенсифікувався процес переорієнтації міграційних потоків із східного, спрямованого до Росії, на західний напрям, до країн ЄС. Разом з тим, загальна міжнародна мобільність знизилася, оскільки за нинішніх економічних обставин населення не має коштів на зарубіжні подорожі. Війна й економічна криза не призвели до помітної еміграції для постійного проживання. Кількість шукачів притулку в країнах ЄС залишається незначною, як і порушників міграційного законодавства. Це дає підстави для висновку, що скасування візового режиму поїздок українців до ЄС не спричинить додаткових масових переміщень населення. Помірне збільшення міжнародної мобільності відбуватиметься переважно за рахунок тимчасових поїздок на заробітки до Євросоюзу та освітньої міграції.

Ключові слова: міжнародна мобільність, міграція, притулок, скасування візового режиму.

Е.А. Малиновская

д-р наук по гос. упр., главн. науч. сотруд.

Национальный институт стратегических исследований

10030, г. Киев, ул. Пирогова, 7-А

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

ВНЕШНЯЯ МИГРАЦИЯ ГРАЖДАН УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ОТМЕНЫ ВИЗОВОГО РЕЖИМА ПОЕЗДОК В ЕС

На основе статистических и социологических данных показано, что под влиянием современного экономического кризиса и конфликта на востоке страны миграционное поведение украинцев изменилось. В частности, выросли объемы трудовой и образовательной миграции за рубеж, увеличилась численность граждан Украины, ищущих убежище зарубежом. Интенсифицировался процесс переориентации миграционных потоков с восточного, в Россию, на западное, в сторону ЕС, направление. Вместе с тем, международная мобильность в целом понизилась, так как в нынешних экономических условиях у населения нет средств на зарубежные поездки. Война и экономический кризис не привели к заметному увеличению эмиграции для постоянного проживания. Количество ищущих убежища в странах ЕС оста-

ется незначительным, как и нарушителей миграционного законодательства. Это дает основание для вывода, что отмена визового режима поездок украинцев в ЕС не вызовет дополнительных массовых перемещений населения. Умеренное увеличение международной мобильности будет происходить преимущественно за счет временных поездок в Евросоюз на заработки и образовательной миграции.

Ключевые слова: международная мобильность, миграция, убежище, отмена визового режима.

Malynovska O.A.

Dr. Sc. (Public Administration), chief researcher

National Institute for Strategic Studies

10030, Ukraine, Kyiv, Pyrogoва str., 7-A

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

EXTERNAL MIGRATION OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ABOLITION OF THE VISA REGIME BETWEEN UKRAINE AND EU

The article shows on the basis of statistical and sociological data that under the influence of the current economic crisis and the conflict in the east of Ukraine the migration behavior of Ukrainians has changed. In particular, the volume of labor and educational migration abroad has increased, the number of citizens of Ukraine who seek asylum in foreign countries has grown. The process of reorientation of migration flows from eastern direction, toward Russia, to western direction, toward EU, has intensified. However, the overall international mobility has decreased, because the population has no money for foreign travel in the current economic circumstances. War and economic crisis has not led to significant emigration for permanent residence. Number of asylum seekers in the EU remains low as well as the number of violations of immigration law. This leads to the conclusion that the abolition of the visa regime between Ukraine and EU will not result in additional massive population movements. A moderate increase in international mobility will be mostly due to temporary travel to EU for employment and educational migration.

Keywords: international mobility, migration, asylum, abolition of the visa regime.

Постановка проблеми, актуальність досліджень. Значні геополітичні трансформації справляють вплив на всі без винятку аспекти життя суспільства, у т. ч. й на міграційні процеси. Інтенсивність, характер, спрямованість міграцій населення України кардинально змінилися після здобуття незалежності, завдяки чому громадяни країни набули право на свободу пересування світом. Нині Україна знову переживає переломний момент своєї історії, пов'язаний із цивілізаційним вибором, намаганням остаточно позбутися радянського минулого і долучитися до європейської сім'ї демократичних націй. Курс на євроінтеграцію підтримано більшістю населення, яке рішуче заявило про це під час революції гідності 2013–2014 рр. Згідно з соціологічними даними, основною його перевагою українці вважають можливість вільно пересуватися Європою – 39 % респондентів (сподівання на підвищення рівня життя лише на другому місці – 37 %) [1]. Водночас, і політики, і громадськість усвідомлюють, що європейці побоюються додаткового міграційного тиску з боку українців, особливо в умовах сучасної міграційної кризи в Європі. До того ж, найважливішим негативним наслідком євроінтеграції громадяни називають можливе збільшення еміграції з України (33 %). У зв'язку з цим аналіз міграційної поведінки українців в умовах безвізового режиму важливий для оцінки як перспектив розвитку країни, так і її стосунків з європейськими партнерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основне питання, відповідь на яке шукали вітчизняні й зарубіжні аналітики, – чи викличе ліквідація візового режиму інтенсифікацію міграції українців до ЄС, чи призведе це до небажаних і для Європи, і для України наслідків (Олександра Бетлій (O. Betlij), Френк Дювель (F. Duvell),

Володимир Кіпень (V. Kipen'), Ірина Лапшина (I. Lapshina), Магдалена Лесінська (M. Lesinska), Марта Ярошевич (M. Jaroszewicz) та ін.). Низка досліджень, проведених після отримання 2010 року Україною від ЄС Плану дій щодо візової лібералізації, стверджували, що мобільність українців у разі набуття можливості подорожувати Європою без віз помірно зростає. За розрахунками, здійсненими на основі опитування, організованого консорціумом неурядових організацій «Європа без бар'єрів» у 2011 р., потенціал еміграції та трудової міграції в напрямку Шенгенської зони за умови скасування віз становив 1,5 % населення України, або півмільйона осіб [2]. До висновку про незначне збільшення еміграції в разі запровадження безвізового режиму дійшли також автори масштабного дослідження, присвяченого прогнозу міграції між країнами Східної Європи та ЄС. На основі економетричної моделі збільшення кількості мігрантів упродовж першого року після запровадження вільного руху населення було оцінено у 200–300 тис. осіб [3].

Ці дослідження, однак, проводилися до анексії Криму і початку конфлікту на Донбасі. Тому **метою даної статті** є оцінка впливу останніх подій на міжнародну мобільність та міграційну поведінку українців, зокрема в контексті запровадження безвізового режиму.

Виклад основного матеріалу. Передовсім зазначимо, що прямий зв'язок між скасуванням візового режиму й обсягами міграції відсутній. Адже мова йде лише про відмову від короткотермінових шенгенських віз, що аж ніяк не означатиме ні доступу українців до працевлаштування на території ЄС, ні, тим більше, до еміграції для постійного проживання. Визначальними для динаміки міграційних процесів залишаються соціально-економічні чинники, суспільно-політична ситуація в Україні та імміграційна політика країн призначення. Скасування віз, однак, покращить умови подорожування, що, за певних обставин, може стати передумовою для міграції. Але наскільки відчутними будуть ці зміни для українців?

Після запровадження демократичних свобод, у т. ч. й свободи пересування, міжнародна мобільність українців стрімко зростала, причому передовсім за рахунок перетинів західного кордону, який за радянських часів для більшості громадян був фактично закритим. Вступ центральноєвропейських сусідів України до ЄС (2004) та їх приєднання до Шенгенської зони (2007) і запровадження відповідних візових процедур дещо загальмували, однак не зупинили цей процес. Причому в 2013 р., тобто ще до початку російської агресії, чисельність поїздок до Польщі перевищила кількість виїздів до Росії, яку традиційно найбільше відвідували громадяни України і з якою зберігався безвізовий режим.

З початком конфлікту відбулося загальне зменшення кількості поїздок за кордон, передовсім за рахунок виїздів до Росії. Водночас, кількість виїздів українців до Євросоюзу продовжувала зростати – 10,5 млн в 2014 р., 12,5 млн в 2015 р. [4]. За даними Державної прикордонної служби України, в 2014 р. українці перетинали кордон з Польщею майже 7,7 млн разів, що становило понад третину всіх виїздів за межі держави. У 2015 р. тенденція до переорієнтації напряму зарубіжних поїздок була ще наочнішою: чисельність відвідин Польщі сягнула 9,5 млн. Отже, візовий режим не був визначальним для обсягів і напрямів транскордонної мобільності українців.

Цьому є кілька причин. По-перше, процедури оформлення віз для українців поступово спрощувалися, кількість шенгенських віз, виданих громадянам, зростала. Якщо в 2010 р. українці отримали 1,28 млн шенгенських віз, то в 2013 р. – уже 1,56 млн. Причому 38,6 % цих віз були багаторазовими [5]. У 2014 р. багаторазових віз було оформлено 52,4 %, у 2015 – 56,8 % [6]. Цим частково пояснюється зменшен-

ня кількості оформлених українцям шенгенських віз — 1,35 млн упродовж 2014 р., 1,19 млн у 2015 р. Водночас кількість національних віз, оформлених низкою європейських держав, зокрема Польщею, продовжувала зростати. Так, у 2015 р. польські консульства видали 922 тис. віз, проти 828 тис. у 2014 р., половина з яких були національними [7].

Друга обставина, що сприяє поїздам українців до Європи, — візові привілеї, якими користуються громадяни України, що належать до меншин центрально-європейських націй. Наприклад, «карту поляка», що підтверджує належність до польського народу, з початку її запровадження в 2008 р. і до кінця 2014 р. отримали 57,5 тис. громадян України [8]. Цей документ забезпечує безкоштовне оформлення польської візи, яка дає змогу неодноразово в'їжджати та перебувати протягом року в Польщі, а також подорожувати до інших шенгенських держав на строк до 90 днів. Візові привілеї мають також власники документів, які підтверджують статус «закордонного угорця», «закордонного словака», «закордонного чеха».

По-третє, доволі багато українців можуть подорожувати до сусідніх країн ЄС взагалі без віз. Це кілька мільйонів мешканців прикордоння, які мають право в'їжджати у тридцятикілометрову прикордонну смугу сусідніх держав згідно з угодами про так званий «малий прикордонний рух». Їх укладено з Угорщиною в 2007 р., Польщею та Словаччиною в 2008 р., Румунією — в 2014 р. За даними опитування, яке провели польські статистичні служби, 64,3 % українців, які перетинали польський кордон, проживали у тридцятикілометровій прикордонній смузі. На відстані 30–50 км від кордону мешкали 10,7 % міжнародних пасажирів, 50–100 км — 15,1 %, і лише 9,9 % — на відстані понад 100 км від кордону [9].

Таким чином, найбільш мобільними у західному напрямі є мешканці Західної України. Водночас саме вони, як свідчать соціологічні опитування, особливо зацікавлені у вільному пересуванні Європою. Натомість на сході країни переважають ті, хто не вважає скасування візового режиму з ЄС чимось значущим. Якщо у 2016 р. буде запроваджено безвізовий режим, то готовність скористатися ним і поїхати до країн Шенгенської зони декларували лише 18 % жителів Донбасу, тоді як західних областей — 45 % [1]. Тобто, скористатися вигодами безвізового режиму налаштоване передовсім населення, яке й дотепер активно подорожувало в ЄС. Лібералізація візового режиму кардинально не вплине ні на умови перетину кордону цими людьми, ні на збільшення кількості тих, хто подорожує.

Для розуміння впливу скасування візового режиму на транскордонну мобільність українців необхідно зважати на мету їхніх зарубіжних виїздів. Опитування громадської думки однозначно свідчать, що жителі будь-якого регіону країни хотіли б поїхати до країн Шенгенської зони передовсім з метою туризму [1]. Якщо на початку 2000-х років українці здійснювали лише близько 300 тис. туристичних подорожей за кордон на рік, то в 2013 р. — 2,5 млн. За підрахунками фахівців, в 2011 р. на туристичні та рекреаційні зарубіжні подорожі українці витратили 3,8 млрд доларів США, в 2012 р. — 4,5 млрд, а в 2013 р. ці витрати сягнули 6 млрд доларів [10]. Необхідність оформлення віз не стримувала розвитку виїзного туризму, головна його передумова — наявність достатніх для відпочинку за кордоном коштів.

Однак нині ситуація змінилася. За умов зовнішньої агресії та війни економічна ситуація в Україні суттєво погіршилася, рівень життя населення знизився. Середньомісячна реальна заробітна плата становила в 2014 р. лише 93,5 % від рівня 2013 р., а в 2015 р. — 79,8 % від рівня 2014 р. Водночас споживчі ціни підвищилися в 2015 р. на 43,3 % [11]. За даними соціологів, майже 70 % українців були змушені відмовитися

від літнього відпочинку [12]. Кількість українців, які могли дозволити собі зарубіжні туристичні подорожі, в 2014 р. зменшилася на 20 %, а в 2015 р. — вдвічі. У разі запровадження безвізового режиму більшість громадян, які б бажали відвідати європейські країни як туристи, навряд чи будуть фінансово спроможні це зробити.

Водночас, складна економічна ситуація і зuboжіння населення, що стримують туристичні виїзди за кордон, створюють потужні чинники виштовхування українців у трудову міграцію. Тим більше, що населенням накопичено вже поважний досвід заробітчанства за межами країни. За даними Євростату, громадян України, які на легальних підставах проживали на території Євросоюзу, на кінець 2013 р. нараховувалося 634,8, а у 2014 р. їх було вже 868,7 тис., у 2015 р. — 905 тис. Найбільше українців проживали в Польщі (336 тис.) (більшість за короткотерміновими дозволами), Італії (239 тис.), Чехії (113 тис.) та Іспанії (84 тис.). І хоча українці становили лише 5 % від загальної чисельності іноземців із третіх країн, враховуючи відносно нетривалий період, коли міграція стала для них можливою, їхня присутність в Європі значна. Здебільшого вона сформувалася завдяки трудовій міграції. У зв'язку з виконанням оплачуваної роботи оформлено 68 % дозволів на перебування українців, тоді як загалом громадянам третіх країн — близько чверті [13].

Трудова міграція з України почала розгортатися наприкінці 1990-х рр. і стала важливою стратегією виживання для багатьох сімей. За даними масштабних обстежень населення, проведених Державною службою статистики України в 2008 та в 2012 роках, обсяги трудової міграції становили щонайменше 1,5 та 1,2 млн осіб [14, 15]. Відповідно до даних соціологічного моніторингу, який щорічно виконує Інститут соціології НАН України, досвід роботи за кордоном має 12,5 % дорослого населення країни [16].

Під впливом збройного конфлікту та глибокої економічної кризи еміграційні настрої населення зросли, про що свідчать соціологічні дані. Зокрема, опитування, проведене компанією GFK-Україна на замовлення Міжнародної організації з міграції навесні 2015 року, показало, що 8 % українців планують найближчим часом знайти роботу за кордоном або вже її знайшли. За даними аналогічного дослідження 2011 р. таких було 6 % [17].

Збільшення обсягів трудової міграції з України підтверджується статистикою країн призначення. Так, в 2014 р. в Польщі було зареєстровано 373 тис. заявок від роботодавців на роботу для українців за спрощеною системою на строк до 6 місяців упродовж року, що на 155 тис. більше, ніж попереднього року. В 2015 р. таких заявок було вже 706 тис. [18].

Наростає міграція не лише для виконання сезонних робіт, а й для тривалішого перебування. Частково вона пов'язана із об'єднанням за кордоном сімей українців, які виїхали тимчасово з метою працевлаштування, проте залишилися в країні перебування на тривалі строки і перевозять за кордон свої сім'ї внаслідок погіршення ситуації на Батьківщині. Однак здебільшого переселенська міграція також пов'язана із працевлаштуванням. Наприклад, у 2014 р. більш, ніж удвічі зросла кількість оформлених громадянам України дозволів на постійне та тимчасове проживання в Польщі. В 2015 р. кількість оформлених дозволів знову подвоїлася. Переважна більшість (62 %) їх надана у зв'язку з працевлаштуванням, причому абсолютна чисельність дозволів на тимчасове проживання, оформлених у зв'язку з працевлаштуванням, досягла 24 тис., що було втричі більше, ніж 2014 р., і в 6,5 разів більше, ніж 2013 р. [7].

Збільшення обсягів трудової міграції супроводжується певною переорієнтацією її потоків із традиційного східного напрямку, до Росії, на західний. Ця тенден-

ція спостерігалася і раніше. Внаслідок анексії Криму, бойових дій на Сході країни, загального недружнього ставлення з боку сусідньої держави вона активізувалася. На користь виїзду в західному напрямку також вищий у країнах ЄС рівень заробітків, кращі умови життя та праці. За даними вже згаданого опитування GFK-Україна на замовлення МОМ, серед потенційних трудових мігрантів з України частка тих, хто шукає роботу в Росії, знизилася з 18 % у 2011 році до 12 % в 2015 р. Водночас привабливість Польщі зросла з 7 % у 2006 році, коли було здійснено перше аналогічне дослідження, до 30 % на сьогодні [17].

Разом із тим, для певних категорій громадян, передовсім мешканців прилеглих до Росії територій сходу і півдня країни, відсутність візового, мовного бар'єру, родинні та інші зв'язки з громадянами РФ, географічна близькість та відносно дешеве транспортне сполучення залишаються вагомими підставами для спрямування заробітчанських поїздок до цієї країни. Що ж до населення окупованих територій, то іншого вибору у нього просто немає. Тому, хоча переорієнтація міграційного потоку на Захід і відбувається, вона спостерігається не на всій території України і охоплює не всіх мігрантів. Росія й надалі залишається основною країною призначення трудових мігрантів з України. За даними нещодавнього дослідження «Міграція як чинник розвитку в Україні», організованого МОМ за підтримки уряду Канади в 2014–2015 роках, більшість потенційних мігрантів, якщо йдеться про короткотермінові виїзди з метою заробітку, планують виїхати саме до Росії. Для потенційних довготермінових мігрантів (на строк понад рік) Росія є другою за значенням країною призначення після Польщі [19].

Таким чином, обумовлена економічними негараздами інтенсифікація трудової міграції з України лише частково відчуватиметься її західними сусідами. До того ж, йдеться про робочу силу, востребовану на ринках праці європейських країн, зокрема центральноєвропейських, звідки після приєднання до Євросоюзу спостерігався численний відплив працездатного населення. Наприклад, польські підприємці, зацікавлені в залученні додаткової робочої сили, з початку 2016 року ведуть активні переговори з владою щодо спрощення процедури оформлення іноземців на роботу. Тим більше, що склад мігрантів поступово змінюється на користь більш молодих і освічених осіб, необхідних економіці [20].

Важливим чинником помолодшання та підвищення освітнього рівня мігрантів з України до ЄС є швидке зростання навчальної міграції. Цей процес обумовлений як прагненням молодих українців набути якісні знання, так і складною економічною ситуацією в Україні, за якої молодь опинилася в особливо несприятливій ситуації. Не маючи обнадійливих життєвих перспектив на Батьківщині, все частіше молоді люди приймають рішення на користь навчання за кордоном як способу подальшого працевлаштування в європейських країнах. Наприклад, за даними проведеного 2015 р. опитування, серед українців, які навчаються в Польщі у Державній вищій східноєвропейській школі в Перемишлі й приватній Вищій школі інформатики та управління в Жешуві (всього було опитано 250 респондентів), лише 16 % з студентів першої і 13 % другої планують повернутися в Україну [21]. Тому із певним часовим лагом навчальну міграцію можна розглядати як трудову, причому доволі вигідну для країн призначення і, натомість, загрозливу для України, яка втрачає найбільш активну і талановиту молодь.

Упродовж останніх двох років чисельність молодих українців, які виїхали на навчання за кордон, зростала особливо швидкими темпами. За даними щорічного моніторингу кількості українських громадян, які навчаються у закордонних універ-

ситетах на денній формі навчання, що здійснюється аналітичним центром CEDOS (охоплює 34 країни світу), у 2013/2014 навчальному році за кордоном навчалися 47 724 громадянина України. Найбільше у Польщі (14 951), Німеччині (9212), Росії (6029), Канаді (2053), Чехії (2019), Італії (1894), США (1464), Іспанії (1419), Франції (1320), Великій Британії (1040). Лише за рік, у порівнянні з 2012/2013 навчальним роком, чисельність українських студентів за кордоном збільшилася на 22 % [22]. Передовсім за рахунок українців, які навчаються в Польщі. У 2015 р. кількість українських студентів у Польщі сягнула 20 693. Громадяни України становлять практично половину студентів-іноземців у цій країні [21].

Якщо прибуття працівників, необхідних для економіки, що виконують неприємні для місцевого населення роботи, а також студентів є вигідним для країн призначення, то можливий приплив біженців з України їх серйозно непокоїть, особливо враховуючи проблеми, з якими стикнулася Європа у зв'язку з мільйонами шукачів притулку з Близького Сходу. Деякі європейські політики, зокрема депутати-праворадикали польського сейму, навіть пропонували збудувати на українсько-польському кордоні захисну стіну, щоб убезпечитися від української навали. Подібні настрої тим більше зрозумілі, що нещодавня відміна віз для країн Західних Балкан дійсно призвела до збільшення клопотань про притулок від їх громадян з 11,5 тис. в 2009 році до 53,7 тис. в 2013 році, тобто майже в п'ять разів [23]. Лібералізація візового режиму спростила і здешевіла поїздки до ЄС, а відтак — розширила можливості для звернень за притулком. Подати відповідні клопотання змогли особи, яким найвірогідніше у візі було б відмовлено.

Однак вірогідність масового припливу біженців з України наразі низька, хоча після анексії Криму й початку конфлікту на Донбасі чисельність шукачів притулку з України в Європі дійсно зростає. Якщо 2013 року в 28 країнах ЄС українськими громадянами було подано 835 клопотань про притулок, то в 2015 р. — 20 830. Найбільше в Італії (4680), Німеччині (4570), Іспанії (3340), Франції (1625) та Польщі (1575). Українці, однак, становили менше 2 % іноземців, які зверталися за притулком на території Євросоюзу. Задоволено в 2015 р. лише 2775 клопотань, або 13 % від поданих. Найбільше позитивних рішень ухвалено в Італії (1635) та Франції (420). В Німеччині притулок надано 55 особам, у Польщі — десяти, в Іспанії — жодній [13].

Експерти відмічають, що на відміну від вихідців з інших країн, шукачі притулку з України легально перебували на території ЄС досить тривалий час, часто маючи дозволи на працевлаштування [24]. Тобто, меншою мірою йдеться про втікачів із зони конфлікту. Більшість шукачів притулку — це трудові мігранти, які, зважаючи на ситуацію, не хочуть повертатися додому.

Незначна чисельність шукачів притулку з України в Європі передовсім пов'язана з тим, що у більшості випадків постраждалі від конфлікту шукали безпечне місце для проживання на території України: станом на травень 2016 р. з невідконтрольних Уряду територій до інших регіонів України переміщено 1,029 млн осіб [25]. Велика група виїхала до Росії. За даними Федеральної міграційної служби Російської Федерації, на кінець 2015 р. на обліку ФМС перебували 273 громадянина України, яким було надано статус біженця, і 311 тис. тих, які користувалися тимчасовим притулком [26]. Крім того, звернулися з приводу оформлення дозволу на тимчасове перебування 276,4 тис. українців [27], щодо них, однак, невідомо, чи прибули вони із зони конфлікту, чи перебували на території Росії до його виникнення.

Переміщення населення із зони конфлікту до Російської Федерації обумовлені географічною близькістю, родинними зв'язками, мовними і культурними особли-

востями, проросійською орієнтацією частини мешканців сходу України. Запровадження безвізового режиму поїздок до ЄС навряд чи змінить ситуацію і примусить переорієнтуватися цих людей з російського на європейський напрямок. Проте не виключено, що чисельність шукачів притулку в Європі у разі можливості безвізових поїздок може зрости за рахунок частини внутрішньо переміщених осіб, які наразі не отримують достатньої підтримки від держави і перебувають у доволі складному становищі. Водночас, вірогідніше, що, зважаючи на обмежувальну політику європейських країн щодо біженців, у т. ч. з України, вкрай невисокий рівень надання їм статусу, з-поміж цієї групи населення рекрутуватимуться не стільки шукачі притулку, скільки працівники-мігранти, які намагатимуться вирішити проблеми своїх сімей шляхом працевлаштування за кордоном.

У контексті скасування безвізового режиму та у зв'язку з вірогідністю наростання трудової міграції з України варто нагадати, що відміна короткотермінових віз одночасно не означатиме й отримання дозволу на працевлаштування та проживання в ЄС. Враховуючи імміграційну політику країн Євросоюзу, спрямовану на жорстку селекцію трудових мігрантів, закономірним є припущення про збільшення нелегального працевлаштування українців в європейських країнах. Порухення українцями правил перебування в країнах призначення зазвичай пов'язано з роботою без оформлення трудових відносин та належних дозволів, перевищенням строків перебування. Ці явища були особливо масовими в період розгортання трудової міграції наприкінці 1990-х рр. Проте з часом значна частина українських мігрантів змогла врегулювати своє правове становище. Питома вага мігрантів без належного статусу, за даними масових обстежень населення Державної служби статистики України, зменшилася з 25,6 % в 2008 р. до 20,4 % в 2012 р. [14, 15]. Однак дослідження, проведене Міжнародною організацією з міграції 2015 р., виявило, що без оформлення трудових відносин працювали 41 % охоплених опитуванням мігрантів. Тобто, криза в країні змушує людей виїжджати на заробітки за кордон нехтуючи своїм правовим становищем, з чим пов'язані ризики надексплуатації та порушення прав, аж до торгівлі людьми, і, звичайно, покарання та депортації.

За даними європейської прикордонної агенції FRONTEX, чисельність затриманих на кордонах ЄС громадян України дійсно зростає: з 12 472 в 2013 р. до 16 744 в 2014 і 17 096 в 2015 р. Разом з тим, більшість затримань відбулися в момент виїзду з території ЄС, тобто, фактично йшлося про добровільне повернення порушників на Батьківщину. Збільшилася також чисельність українців, видворених з території ЄС: з 7 763 в 2013 р. до 9 582 в 2014 і до 15 010 в 2015 р. Попри негативну динаміку, цифри невеликі. В 2015 р. українці становили менше одного відсотка затриманих на кордонах ЄС іноземців та 8,6 % видворених з його території [4].

За висновком FRONTEX, чисельність нелегальних мігрантів-громадян України, попри конфлікт і велику кількість внутрішньо переміщених осіб, залишилася на вкрай низькому рівні, що експерти пояснюють двома обставинами: по-перше, українці подорожують легальними каналами; по-друге, Україна забезпечує належний прикордонний контроль на західному кордоні, незважаючи на переміщення частини персоналу прикордонної служби у зону конфлікту на сході [28].

Висновки. Підсумовуючи викладене варто нагадати, що інтенсивність поїздок українців до Європи з моменту здобуття незалежності стабільно зростала. Завдяки ним сотні тисяч громадян на практиці пізнали європейські цінності та спосіб життя, утвердилися в прагненні реформування країни. Хоча значна частина подорожніх мала на меті працевлаштування, оскільки заробітки в країнах ЄС були і залишаються

значно вищими, ніж в Україні, розвитку набув зарубіжний туризм, виїзди з метою навчання тощо.

Тому одним із найбільш реальних та очікуваних результатів євроінтеграції для українців є свобода пересування континентом. Завдяки процесу візової лібералізації процедури оформлення шенгенських віз для громадян України поступово спрощувалися, а чисельність осіб, які мали можливість виїздити до Європи, зростала. В рамках виконання умов надання безвізового режиму в країні було здійснено низку серйозних перетворень, ухвалено законодавство, що відповідає європейським стандартам.

Однак події останніх двох років, з одного боку, засвідчили безальтернативний курс України на євроінтеграцію, а з другого, — обумовили зміни в міграційній ситуації, які частина європейських політиків та громадськості трактують як ризики масового припливу українців до Європи, що, у свою чергу, спричиняє сумніви у доцільності надання Україні безвізового режиму.

Під впливом агресії та війни на Донбасі, обумовленої ними глибокої економічної кризи інтенсивність та напрями міграційних переміщень дійсно зазнали змін. Зросла трудова міграція за кордон. Серед мігрантів збільшилася частка молоді, яка прямує на навчання в зарубіжних університетах, а згодом планує працевлаштуватися в країні перебування. Збільшилася кількість громадян України, які шукають притулку в інших державах. Разом з тим, загальна міжнародна мобільність українців знизилася, оскільки за нинішніх економічних обставин населення не має коштів на зарубіжні подорожі. Війна і економічна криза не призвели до помітної еміграції для постійного проживання. Кількість шукачів притулку в країнах ЄС залишається незначною, як і порушників міграційного законодавства.

Все це дає підстави для висновку, що скасування візового режиму поїздок українців до ЄС не спричинить додаткових масових переміщень населення. Помірне збільшення міжнародної мобільності відбуватиметься переважно за рахунок тимчасових циркулярних поїздок на заробітки та освітньої міграції. Про це необхідно інформувати європейців, як політиків, так і ширші кола громадськості, пояснювати, що українці в Європі — це працівники, а не утриманці. Разом з цим, не можна не усвідомлювати, що у разі загострення воєнно-політичної ситуації та економічної кризи еміграція з України може помітно перевищити викладені вище прогнози, перетворитися на додаткову перешкоду розвитку внаслідок втрати необхідної робочої сили та draжливий чинник у стосунках з європейськими країнами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jak-ukrainci-rozumiyut-evrointegraciyu-ochikuvannja--ta-nastroi-suspilstva.htm>
2. Кіпень В., Авксентьев М. Міграційний потенціал України. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. — 128 с.
3. Прогноз міграції між ЄС, країнами Вишеградської четвірки та Східною Європою: наслідки скасування візового режиму. — Варшава : Центр східних досліджень, 2014. — 173 с.
4. FRONTEX. Annual risk analysis 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf
5. European Commission. Overview of Schengen Visa Statistics 2009–2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/docs/overview_of_schengen_visa_statistics_en.pdf
6. Shengen Visa Information. Schengen Visa statistics by third country — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.schengenvisa.info.com/schengen-visa-statistics-third-country-2015/>

7. Raport na temat obywateli Ukrainy (w stanu na dzień 06.03.2016 r.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy/>
8. «Карту поляка» отримали майже 60 тисяч громадян України / Сайт Інформаційного Агентства УНІАН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/1041882-kartu-polyaka-otrimali-mayje-60-tisyach-gromadyan-ukrajini.html>
9. Border traffic and movement of goods and services at the European Union's external border on the territory of Poland in 2013 / Central Statistical Office, Statistical Office in Rzeszow. — Warszawa-Rzeszow, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rzeszow.stat.gov.pl/en/publications/border-areas/border-traffic-and-movement-of-goods-and-services-at-the-european-unions-external-border-on-the-territory-of-poland-in-2013,2,5.html>
10. Бутченко М. Україна вошла в десятку стран по росту трат на выездной туризм [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://korrespondent.net/lifestyle/travel/3301098-korrespondent-ukrayna-voshla-v-desiatku-stran-po-rostu-trat-na-vyezdnoi-turyzm>
11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Більшість українців не планують цього року відпочивати — опитування [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/1087306-bilshist-ukrajintiv-ne-planuyut-tsogorich-vidpochivati-opituvannya.html>
13. Eurostat. Asylum and managed migration database [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/data/database>
14. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. — К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. — 120.
15. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім М.В. Птухи НАН України. — К., 2013. — 96.
16. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — Вип. 2 (16). Додаток: Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство — 2015» / Інститут соціології НАН України. — К., 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
17. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf
18. У Польщі підрахували українських заробітчан [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3632770-u-polschi-pidrakhuvay-ukrainskykh-zarobitchan>
19. Міграція як чинник розвитку України: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України / МОМ. — К., 2016. — С. 32 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vsetutpl.com/robota-v-polschi-dlya-ukrayintiv-budivelnikiv>
20. Українська міграція в Польщу за три роки сильно змінилася — експерт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1961175-ukrainska-migracia-v-polsu-za-3-roki-silno-zminilasa-ekspert.html>
21. Загакайло О. Освіта в Польщі як шлях в еміграцію? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/osvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu_.html
22. Стадний Є. Кількість українських студентів за кордоном [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/56>
23. Report from the Commission to the European Parliament and the Council. Fifth Report on the Post-Visa Liberalisation Monitoring for the Western Balkan Countries in accordance with the Commission Statement of 8 November 2010 Brussels, 25.2.2015 COM(2015) 58 final [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/docs/201502-25_5th_post-visa_liberalisation_report_with_western_balkan_countries_en.pdf
24. Gotev G. EU agency reports spike in Ukrainian asylum seekers [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/eu-agency-reports-spike-in-ukrainian-asylum-seekers/>
25. Міжвідомчий координаційний штаб повідомляє [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/news/34232.html>
26. Официальные статистические данные ФМС России [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fms.gov.ru/about/activity/stats/Statistics>

27. Інформація о ситуації в отношении громадян України и осіб без громадянства, покинувших територію країни в екстремном и масовом порядку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.fms.gov.ru/about/statistics/info_o_situatsii_v_otnoshenii_grazhdan_ukrainy/
28. FRONTEX. Eastern European borders. Annual risk analysis 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/EB_ARA_2015.pdf

REFERENCES

1. *Yak ukraintsi rozumiiut' ievrointehratsiiu: ochikuvannia ta nastroi suspil'stva [How Ukrainians understand and the European integration: expectations and attitudes of society]*. (2015). Ilko Kucheriv Foundation «Democratic initiatives». dif.org.ua. Retrieved from <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jak-ukrainci-rozumiyut-evrointegraciyu-ochikuvannja--ta-nastroi-suspilstva.htm> [in Ukrainian].
2. Kipen', V., & Avksent'yev, M. (2011). *Mihratsijnyj potentsial Ukrainy [The migration potential of Ukraine]*. Donetsk: Skhidnyy vydavnychyy dim [in Ukrainian].
3. *Prohnoz mihratsii mizh YeS krainamy Vyshehrads'koi chetvirky ta Skhidnoiu Yevropoiu: naslidky skasuvannia vizovoho rezhymu [Forecast of migration between EU countries of the Visegrad Group and Eastern Europe: Consequences of abolishing the visa regime]*. (2014). Warsaw: Center for Eastern Studies [in Ukrainian].
4. *Annual risk analysis 2016 [Shchorichnyk analizu ryzykiv 2016]*. (2016). Frontex. frontex.europa.eu Retrieved from http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf [in English].
5. *Overview of Schengen Visa Statistics 2009-2012 [Statystyka ohliadu shenhenskykh viz 2009-2012]*. (2012). European Commission. Retrieved from http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/docs/overview_of_schengen_visa_statistics_en.pdf [in English].
6. Schengen Visa statistics by third country, 2015. [Statystyka ohliadu shenhenskykh viz tretikh krain]. *schengenvisainfo.com*. Retrieved from <http://www.schengenvisainfo.com/schengen-visa-statistics-third-country-2015/> [in English].
7. *Raport na temat obywateli Ukrainy [Report on citizens of Ukraine]* (2015). Ministry of Interior and Administration. udsc.gov.pl Retrieved from <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezacsytuacja-dotyczaca-ukrainy/> [in Polish].
8. «Kartu poliaka» otrymaly majzhe 60 tysiach hromadian Ukrainy [«Polish Card» received nearly 60 thousand citizens of Ukraine]. (n.d.). unian.ua Retrieved from <http://www.unian.ua/society/1041882-kartu-pol-yaka-otrimali-mayje-60-tisyach-gromadyan-ukrajini.html> [in Ukrainian].
9. *Border traffic and movement of goods and services at the European Union's external border on the territory of Poland in 2013 [Prykordonnyi rukh i rukh tovariv i posluh na zovnishnikh kordonakh Yevropeiskoho soiuзу na terytorii Polshchi v 2013 rotsi]* (2014). Central Statistical Office. rzeszow.stat.gov.pl. Retrieved from <http://rzeszow.stat.gov.pl/en/publications/border-areas/border-traffic-and-movement-of-goods-and-services-at-the-european-unions-external-border-on-the-territory-of-poland-in-2013,2,5.html> [in Polish].
10. Butchenko, M. *Ukrayna voshla v desiatku stran po rostu trat na vyezdnoj turyzm [Ukraine is among the top ten countries in the growth of expenditures for foreign tourism]*. (n.d.). korrespondent.net. Retrieved from <http://korrespondent.net/lifestyle/travel/3301098-korrespondent-ukrayna-voshla-v-desiatku-stran-po-rostu-trat-na-vyezdnoi-turyzm> [in Russian].
11. *Website of State Statistics Service of Ukraine. [Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy]*. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. *Bil'shist' ukraintsi ne planuiut' ts'ohorich vidpochyvaty — opytuvannia [Majority of Ukrainians do not plan to rest this year — survey]*. (n.d.). unian.ua. Retrieved from <http://www.unian.ua/society/1087306-bilshist-ukrajintsi-ne-planuyut-tsogorich-vidpochivati-opituvannya.html> [in Ukrainian].
13. *Asylum and managed migration database [Basa dannyh. Prytulok i organizovana migratsiya]* Website of Eurostat. ec.europa.eu. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/data/database> [in English].
14. *Zovnishnia trudova migraciia naselennia Ukrainy [Foreign labour migration of population of Ukraine]*. (2008). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].
15. *Report on the Methodology, Organization and Results of Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine [Dopovid z metodologii, orhanizatsii ta rezulativ vybirkovoho obstezhennia z trudovoi mihratsii v*

- Ukraini]. (2013). Kyiv: ILO, State Statistics Service of Ukraine, Ptiukha Institute for Demography and Social Studies [in Ukrainian].
16. *Ukrains'ke suspil'stvo: monitorynh sotsial'nykh zmin. Dodatok: Tablytsi monitoryngovogo opyтуvanja «Ukrains'ke suspil'stvo-2015» [Ukrainian society: social monitoring. Appendix: Table of the monitoring survey «Ukrainian society -2015 »]* (2016). Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian]. Retrieved from http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
17. *Doslidzhennia z pytan' mihratsii ta torhivli liud'my: Ukraina, 2015 [Research on Migration and Human Trafficking: Ukraine 2015]*. (2015). IOM. iom.org.ua. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf [in Ukrainian].
18. *U Pol'schi pidrakhuvaly ukrains'kykh zarobitchan [In Poland Ukrainian workers were calculated]*. (n.d.). ua.korrespondent.net. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3632770-u-polschi-pidrakhuvaly-ukrainskykh-zarobitchan> [in Ukrainian].
19. *Mihratsiia iak chynnyk rozvytku Ukrainy: Doslidzhennia finansovykh nadkhodzen', pov'iazanykh z mihratsiieiu, ta ikhn'oho vplyvu na rozvytok Ukrainy [Migration as a factor of development of Ukraine: Study on remittances related to migration and its impact on the development of Ukraine]*. (2016). IOM. vsetutpl.com. Retrieved from <http://vsetutpl.com/robova-v-polschi-dlya-ukrayintsiv-budivelnykiv> [in Ukrainian].
20. *Ukrains'ka mihratsiia v Pol'schu za try roky syl'no zminylasia – ekspert [Ukrainian migration to Poland for three years has changed – expert]*. (n.d.). [ukrinform.ua](http://www.ukrinform.ua). Retrieved from <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1961175-ukrainska-migracia-v-polsu-za-3-roki-silno-zminilasia-ekspert.html> [in Ukrainian].
21. Zahakaylo, O. *Osvita v Pol'schi iak shliakh v emihratsiiu? [Education in Poland as a way to emigrate]*. (n.d.). gazeta.dt.ua. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/osvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu-_.html [in Ukrainian].
22. Stadnyy, Ye. *Kil'kist' ukrains'kykh studentiv za kordonom [The number of Ukrainian students abroad]*. (n.d.). [cedos.org.ua](http://www.cedos.org.ua). Retrieved from <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/56> [in Ukrainian].
23. *Fifth Report on the Post-Visa Liberalisation Monitoring for the Western Balkan Countries. [Piata dopovid z monitorynhu situatsiji pislja liberalizatsii vizovoho rezhymu dlia krain Zakhidnykh Balkan]*. (2015). COM. European Commission Retrieved from http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/docs/20150225_5th_post-visa_liberalisation_report_with_western_balkan_countries_en.pdf [in English].
24. Gotev, G. *EU agency reports spike in Ukrainian asylum seekers [Agenstvo ES povydomiiae pro rizke zbilshennia chysel'nosti ukrains'kykh shukachyv pritulku]* (n.d.). Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/eu-agency-reports-spike-in-ukrainian-asylum-seekers/> [in English].
25. *Mizvidomchyy koordynatsijnyy shtab povidomljaie [Interdepartmental Coordination Staff reports]*. [kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua). Retrieved from: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248316491 [in Ukrainian].
26. *Ofytsyal'nye statysticheskiye dannye FMS Rossyy [Official statistical data SMS of Russia]* [fms.gov.ru](http://www.fms.gov.ru). Retrieved from <http://www.fms.gov.ru/about/activity/stats/Statistics> [in Russian].
27. *Ynformatsyya o sytuatsyy v otnoshenyy hrazhdan Ukrainy y lyts bez hrazhdanstva, pokynuvshykh terrytoryyu strany v ekstrennom y massovom poryadke [Information on the situation of citizens of Ukraine and persons without citizenship who have left the country in an emergency]*. [ms.gov.ru](http://www.fms.gov.ru). Retrieved from http://www.fms.gov.ru/about/statistics/info_o_situatsii_v_otnoshenii_grazhdan_ukrainy/ [in Russian].
28. *Eastern European borders Annual risk analysis 2015. [Sthorychnyi analiz ryzykiv na kordonah Shidnoi Evropy 2015]* FRONTEX (2016). frontex.europa.eu. Retrieved from http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/EB_ARA_2015.pdf [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.07.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.070

УДК 330.342.146

JEL Classification: A13

В.М. НОВІКОВ

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@mail.ru

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

У контексті теорій «ендогенного зростання» і «нової економічної географії» проаналізовано досвід реформування місцевого самоврядування і бюджетної децентралізації в Україні. Коло питань, які складають предмет теоретичних досліджень просторової організації управління системою місцевих бюджетів, вирішується завдяки застосуванню багаторівневої методології дослідження процесів децентралізації. Показано, що в результаті регіональної реформи відбувається укріплення доходної частини місцевих бюджетів. Разом з цим відмічено складнощі у процесі становлення фінансової автономності нових територіальних структур, пов'язані з недосконалістю інституціональних механізмів функціонування місцевих і самоврядних органів влади. Запропоновано комплекс заходів зі збалансування витратних повноважень і фінансових ресурсів бюджетів територіальних громад, серед яких найважливішими є розширення податкової бази і заходи з закріплення за місцевими бюджетами найбільш вагомих податкових доходів, що сприятиме зниженню рівня соціальної диференціації самоврядних утворень. Обґрунтовано методологічний підхід до локально-адресного шляху розвитку територій, якому відповідають інноваційні практики фінансування бюджетів територіальних громад і об'єктів соціальної інфраструктури.

Ключові слова: регіональна політика, місцеві бюджети, об'єднані територіальні громади, податкова політика, бюджетні повноваження, доходи фізичних осіб, соціальна інфраструктура.

В.Н. Новиков

д-р екон. наук, проф., зав. отд.

Інститут демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: valery.economy@mail.ru

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

В контексте теорий «эндогенного роста» и «новой экономической географии» проанализовано опыт реформирования местного самоуправления и бюджетной децентрализации в Украине. Круг вопросов, составляющих предмет теоретических исследований пространственной организации

управления системой местных бюджетов, решается благодаря применению многоуровневой методологии исследования процессов децентрализации. Показано, что в результате региональной реформы происходит укрепление доходной части местных бюджетов. Вместе с этим отмечены трудности в процессе становления финансовой автономности новых территориальных структур, связанные с несовершенством институциональных механизмов функционирования местных и самоуправляемых органов власти. Дана прогнозная оценка ухудшения ситуации со становлением объединённых территориальных общин как субъектов развития. Предложен комплекс мероприятий по сбалансированию расходных полномочий и финансовых ресурсов бюджетов территориальных общин, среди которых важнейшими являются расширение налоговой базы и мероприятия по закреплению за местными бюджетами наиболее весомых налоговых доходов, что будет способствовать снижению уровня социальной дифференциации самоуправляемых территорий. Обоснован методологический подход к локально-адресному пути развития территорий, которому отвечают инновационные практики финансирования бюджетов территориальных общин и объектов социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: региональная политика, местные бюджеты, объединённые территориальные общины, налоговая политика, бюджетные полномочия, доходы физических лиц, социальная инфраструктура.

V.M. Novikov

Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR IMPLEMENTATION SOCIAL POTENTIAL OF DECENTRALIZATION

In the context of theories of «endogenous growth» and «new economic geography» the experience of local government reform and fiscal decentralization in Ukraine is analyzed. The issues that are the subject of theoretical studies of spatial management of local budgets are solved through the application of multi-level research methodology of the decentralization process. It is shown that regional reform resulted in the strengthening of local budget revenues. Along with this there are difficulties in the process of financial autonomy of the new territorial structures related to imperfection of institutional mechanisms and functioning of local self-government bodies. The prognosis estimation of deterioration of communities' association establishment as subjects of development is given. A set of measures for balancing supplies power and financial resources of the budgets of local communities are proposed. Among them the most important is to expand the tax base and measures to consolidate local budgets most important tax revenues that contribute to the reduction of social differentiation of self-governing entities. The methodological approach to local- targeted development of areas is grounded, which correspond innovative practices of financing budgets of local communities and social infrastructure.

Keywords: regional policy, local budgets, united local communities, tax policy, budgetary authority, personal income, social infrastructure.

Постановка проблеми. Стратегію децентралізації міжбюджетних відносин економісти розглядають як одну з передумов сталого розвитку країни та її регіонів, досягнення високих соціальних пріоритетів та висхідної господарчої динаміки. Намічені реформою перетворення у територіальному устрої держави повинні мати наукове обґрунтування, що охоплює не тільки перерозподіл функцій, відповідальності, компетенцій від центральної до місцевої влади, але й оцінку прямих і поєднаних результатів прийнятих рішень.

Предметом дослідження мають стати питання просторової організації управління, методології функціонування складних соціально-економічних систем, демографії та сучасної географії, становлення і розвиток бюджетно-податкового і господарчого механізмів з метою формування сприятливого середовища для підприємницької діяльності й інвестиційної активності регіонів. Цей перелік проблем можна допов-

нити аналізом проблематики управлінської взаємодії територіальних громад з малим бізнесом, недержавними організаціями, а також зонами відповідальності публічно-приватного партнерства.

Комплекс зазначених питань потребує використання багаторівневої методології дослідження процесів децентралізації. У теоретичному аспекті воно пов'язано з визначенням низки базових понять: об'єднаної територіальної громади, програмно-цільового бюджетування, міжбюджетних відносин тощо.

Аналіз досліджень. У науковій літературі питання адаптації інституційних механізмів до процесів децентралізації місцевого самоврядування розглядав, наприклад, А. Ткачук (А. Tkachuk) переважно з юридичної та організаційної точок зору [1]. З аналогічних позицій визначено й територіальну громаду. Такий погляд найбільш системно викладено Н. Альошиною (N. Alosyna) [2]. В. Федосов (V. Fedosov) економічні форми бюджетування аналізує виключно як метод контролю за коштами місцевих бюджетів [3]. У публікаціях В. Тамбовцева (V. Tambovtsev) інституціональні механізми децентралізації та регіонального вирівнювання поєднуються з програмно-цільовим інструментарієм бюджетування [4]. Проте, у зв'язку з посиленням уваги до питань регіональної політики, механізми розвитку територіальних громад необхідно вивчати як самостійний об'єкт економічних відносин.

Мета статті — обґрунтувати твердження, що застосування сучасних бюджетно-податкових механізмів не відповідає поставленим цілям регіональної реформи. Виявити напрями підвищення сталості місцевих бюджетів в інтересах соціального розвитку об'єднаних територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Схвалена урядом України концептуальна модель місцевого самоврядування залишає поза увагою низку питань, важливих для процесу децентралізації влади і бюджетного фінансування самоврядних територій. Вони торкаються не тільки адресної фінансової допомоги, але й результативності, ефективності, формування і вирішення тактичних і стратегічних завдань територіального розвитку.

Державна регіональна стратегія спрямована на комплексний соціально-економічний розвиток територій, що передбачає використання переваг їх незалежного статусу. У розробленій моделі регіональної децентралізації територіальна громада де-факто представлена як суб'єкт розвитку. Це посилює її значимість як специфічного утворення у структурі державного інституціонального механізму внаслідок виконання нею соціально-економічних функцій, що виникають із появою нових якостей і факторів економічного зростання. У зв'язку з цим варто оцінити продуктивність реформістських заходів з точки зору забезпечення проактивної поведінки органів місцевого самоврядування.

У Законі України «Про державну регіональну політику» місцеве самоуправління, державні місцеві органи трактуються як об'єкти і суб'єкти регіональної політики. У якості теоретичної основи регіонального і соціального розвитку таке формулювання є нечітким, оскільки не визначає цілі, завдання, структури ієрархічного і комунікативного механізму реалізації реформи бюджетної децентралізації.

У контексті оновлення функціональної сутності територіальних громад доцільно проаналізувати застосування в Україні сучасних принципів формування регіональної політики, які діють у міжнародній практиці і формують інноваційний характер реформи та її соціальний потенціал.

У міжнародній практиці склались два загальновизначених підходи реалізації регіональної політики: просторово-нейтральний та локально-адресний. Перший

засновано на приматі теорії нової економічної географії, другий — ендегенного зростання.

Нова економічна географія як конструктивний теоретичний напрям створена П. Кругманом, професором Принстонського університету і лауреатом Нобелівської премії 2008 р. Сформульована ним модель «центр — периферія» доказово стверджує висловлену раніше в економічній науці тезу, що з розвитком технічного прогресу неминучим є розшарування регіонів¹.

Концепція нової економічної географії додержується того основного положення, що двигуном економічного зростання є великий центр за рахунок вищої продуктивності, досяжної завдяки концентрації у ньому нових технологій і розвиненості соціального капіталу. У зв'язку з цим відносно периферійних територій рекомендовано провадити політику бюджетного нейтралітету. Субсидії треба надавати лише урбанізованим центрам. Таку позицію обстоює Світовий Банк [5, 6].

На відміну від політики просторової нейтральності Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) зосереджує увагу державної політики на проблемі сталого розвитку всіх регіонів. Пріоритетом сучасної регіональної політики ЄС є орієнтація на виявлення і стимулювання економічного потенціалу зростання не тільки урбанізованих центрів, але й відсталих регіонів. Зрушення парадигми європейської регіональної політики від заснованої на приматі компенсацій неконкурентоздатним територіям до політики заохочення інноваційних практик, локалізованих у межах окремих територій, дозволяє місцевим економічним і соціальним агентам вирішувати питання управління процесом їх розвитку. З локально-адресного підходу впливає й комплекс методів стимулювання діяльності кожного окремого територіального утворення [7]. Виходячи з теорії ендегенного зростання можна твердити, що підхід до інституціонального механізму об'єднаних територіальних громад повинен бути таким як до суб'єктів соціально економічного розвитку.

Регіональна реформа в Україні переважно спирається на теоретичний принцип ендегенного зростання, її завдання зосереджено на забезпеченні рівного доступу населення до базових соціальних послуг. У зв'язку з цим важливо розглянути соціально-економічні перспективи ухвалені в Україні регіональної політики і реформи місцевого самоврядування, оцінити їх інституціональну значущість з точки зору збалансування витратних функцій і доходів бюджетів органів місцевого управління і місцевого самоврядування.

Достовірно сучасний рівень сталого функціонування бюджетної системи місцевого самоврядування можливо встановити аналітичним шляхом на основі відомчої інформації. Її узагальнення і подальший аналіз показали, що в умовах розбалансування і нестабільності міжбюджетних відносин неможливо забезпечити взаємозв'язок цілей і ресурсів регіональної реформи без суттєвого поповнення джерел фінансування місцевого самоврядування.

За період 1995–2014 років рівень забезпечення розвитку соціальної інфраструктури за рахунок податкових надходжень істотно знизився. Деструктивно змінилась й структура джерел фінансування (таблиця).

Сучасна негативна тенденція полягає у заміщені податку на прибуток (як головного ресурсу фінансування соціальної інфраструктури) податком з доходів фізичних осіб. Використання переважно податку з доходів фізичних осіб у цілях розвитку соціальної інфраструктури означає звуження податкової бази, обмеження надання і зниження якості послуг.

¹ Основні положення моделі «центр — периферія» були закладені ще І.Г. Тюненом у 1826 р. і розвинені у працях А. Маршала [2, 3].

Таблиця. Фінансування соціальної інфраструктури за рахунок податкових надходжень за рівнями бюджетів (%)

Види бюджетів	1995 р.			2014 р.		
	Всього	Податок з прибутку підприємств	Податок з доходів фізичних осіб	Всього	Податок з прибутку підприємств	Податок з доходів фізичних осіб
Зведений бюджет	68,4	51,6	8,6	25,3	12,3	13,0
Обласний бюджет	76,4	67,8	8,6	35,3	12,3	23,0
Бюджети міст обласного значення	80,4	58,5	21,9	37,8	0,2	37,6
Районні бюджети	66,9	55,4	11,6	13,4	0,02	13,4
Бюджети міст районного підпорядкування	128,7	49,2	79,5	60,8	0,5	60,3
Селищні бюджети	347,2	128,5	218,8	52,9	0,2	57,7
Сільські бюджети	16,9	5,1	11,8	61,3	0,1	61,2

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України (без врахування витрат з Державного бюджету).

Зміна спричиняє розбалансування обсягів бюджетних повноважень (компетенцій) місцевих органів влади з їх фінансовим забезпеченням. Це рівною мірою стосується як власних, так і делегованих повноважень. Частка фінансування інститутів власних повноважень органів місцевого самоврядування, які мають більш-менш стабільне забезпечення, складає 9,2 % від всього їх бюджету, що в майже втричі менше, ніж у країнах Східної Європи: Словаччині, Угорщині, Литві, Польщі. Решту 85,5 % складають делеговані повноваження.

Через дефіцит коштів на забезпечення делегованих повноважень органи місцевого самоврядування для стабільного виконання функцій, покладених на них державою, змушені щорічно відволікати все більшу частку своїх, і без того мізерних, власних ресурсів від реалізації самоврядних повноважень, визначених законодавством. У 2010 р. питома вага власних доходів місцевих бюджетів, спрямованих на забезпечення делегованих повноважень, складала 25,6 %, у 2014 р. — 38,4. У 2015 р. у зв'язку з початком в Україні реформи місцевого самоврядування питома вага витрат на виконання делегованих повноважень може складати 39 % (рисунок).

Соціально-економічне значення такої інституціональної процедури — свідчення системної деформації розподілу функцій і повноважень між органами місцевої влади. Сучасний і перспективний стан бюджетної децентралізації викликає багато зауважень з огляду на низький рівень фінансового забезпечення місцевої соціальної інфраструктури. Рівень бюджетної забезпеченості соціальної інфраструктури власними доходами місцевих бюджетів у розрахунку на одного жителя в Україні найменший серед країн Європи — 448 грн. У Словаччині він складає 3072 грн, Угорщині — 3408,

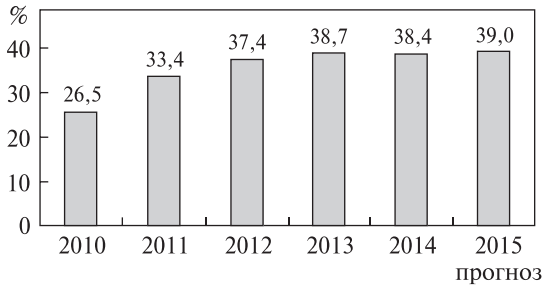

Рис. Питома вага обсягу власних доходів місцевих бюджетів, спрямованих на забезпечення делегованих повноважень, %

Джерело: за інформацією USADI та Асоціації міст України.

Латвії — 3696, Польщі — 4880 грн. Усунення наявних диспропорцій у бюджетній системі органів місцевого самоврядування потребує посилення самодостатності місцевих бюджетів, насамперед, за рахунок збільшення власних доходів. Для досягнення сучасного європейського рівня обсяг власних доходів має бути підвищений щонайменше в тричі.

Проаналізована залежність між витратами місцевих бюджетів і отриманням ними доходів свідчить, що бюджетна система як макроекономічний інструментарій втрачає спроможність впливу на ефективність соціальних процесів. В Бюджетному кодексі України її функціональна роль у процесах економічного розвитку не визначена, що обмежує значення бюджетної системи лише нормативними аспектами.

У Загальних положеннях Бюджетного кодексу бюджет і бюджетна система представлені як інструменти для вирішення внутрішньобюджетних проблем і мають чітко окреслений організаційно-технічний характер. В Кодексі не прописана цільова функція бюджетної системи навіть у мінімальному соціальному значенні. Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості гарантується державою тільки у межах наявних бюджетних коштів. Практично понятійний апарат Бюджетного кодексу не повною мірою відповідає концептуальним основам регіональної політики і реформі місцевого самоврядування. В ньому, наприклад, не визначена така дефініція як «бюджетна децентралізація». Якщо урядом сприймається тенденція до децентралізації територіального управління, то вона має спиратись на певні інституціональні механізми.

Побудова ідеології міжбюджетних відносин на основі принципу фінансової децентралізації, де в перспективі кожна територіальна громада виступатиме як суб'єкт розвитку, означає, що вона матиме окремий бюджет, який функціонує автономно на нормах, чітко закріплених законодавством.

Бюджет територіальної громади — найважливіший інструмент забезпечення базових життєвих потреб населення і реалізації пріоритетів просторового розвитку промислової, аграрної і інвестиційної політики. Економічні і соціальні інтереси територіальних громад з точки зору інституційної парадигми можуть реалізовуватися виключно крізь призму інститутів, включаючи як процедури формування доходної частини бюджету, раціоналізації міжбюджетних відносин для надання фінансової допомоги, так і процедури регулювання господарчих процесів у межах власних повноважень. Сфера функціонального призначення регіональної політики охоплює широкий спектр проблем просторової організації економіки і забезпечення сприятливих умов життєдіяльності населення. Організаційні заходи з реалізації цих питань передбачають не тільки відносини між

елементами внутрішнього середовища територіальної громади, але й погодження інтересів держави і громади.

Гостра дискусійність сьогодні цих питань визначена тим, що регіональна політика на муніципальному рівні в Україні перебуває на початковому етапі формування, та її становлення здійснюється за недостатньо опрацьованого понятійного апарату просторового розвитку. Предметом теоретико-економічного дослідження ще не стала територіальна громада як базова адміністративно-територіальна одиниця і як суб'єкт економіко-правових відносин. За змістом реформи місцевого самоврядування територіальна громада повинна не тільки запобігти зайвій концентрації влади на державному рівні, але й забезпечити динамічний соціально-економічний розвиток території. Вона має трансформуватись з об'єкту управління, заснованого на механізмі фінансової підтримки, в суб'єкт розвитку, що функціонує на засадах самодостатності й економічної ефективності.

Наукове дослідження поняття територіальної громади як суб'єкта розвитку потребує визначення її правового статусу, ознак, компетенцій, форм діяльності, джерел фінансування. Насамперед, важливо сформувати універсальне поняття територіальної громади, яке концептуально характеризує її інституціональну сутність.

Зарубіжні концепції територіальної громади розглядають її як суб'єкт економіко-правових відносин, специфіка якого полягає в тому, що вона є корпорацією, заснованою на членстві громадян, об'єднаних фактом спільного проживання. При цьому у членів громади виникають спільні майнові, економічні інтереси, сфера функціонування яких — публічне право [2, с. 176]. Як суб'єкт економічних відносин територіальна громада зацікавлена у їх реалізації і в цьому контексті має власні цілі розвитку. Такий суб'єктно-функціональний підхід дозволяє визначити універсальне поняття територіальної громади як суб'єкта розвитку — це муніципальне утворення, що вирішує завдання власного розвитку у внутрішньому просторі і зовнішньому середовищі на основі чітко структурованих цілей, обумовлених соціальною, економічною і територіальною специфікою з врахуванням принципу поєднання і підпорядкованості загальнодержавних цілей (макросистеми) і цілей територіальної громади (макрорівня).

Територіальні громади, об'єднані в одну адміністративну одиницю базового рівня, являють собою складну систему і примушені переслідувати одночасно декілька цілей, узгодження і реалізацію яких можна здійснювати за допомогою різних інструментів регіональної політики.

Механізм субсидарності, який є одним з основних у реалізації державної регіональної політики, дозволяє збалансувати бюджет об'єднаної територіальної громади і забезпечити поєднання державних інтересів і інтересів територіальних громад, до кола компетенцій яких належить реалізація соціальних функцій на місцевому рівні, благоустрій територій, сприяння підприємництву та інші завдання з забезпечення повсякденних потреб населення.

Механізм субсидарності може гарантувати реалізацію пріоритетів державної регіональної політики, зокрема, стимулювання та підтримку місцевих ініціатив щодо ефективного використання внутрішнього потенціалу територій для створення повноцінного життєвого середовища шляхом поступового скорочення значення механізму надання трансфертів і підвищення ролі механізмів економічного розвитку.

Проте аналіз звітної інформації показує негативну тенденцію у співвідношенні цих двох механізмів: динаміка трансфертів перевищувала динаміку витрат. У 2015 році видатки місцевих бюджетів без врахування трансфертів збільшились на 23 %

порівняно з 2014 роком, тоді як трансфerti місцевим бюджетам за цей період зросли на 33,2 %.

З точки зору перспектив запровадження в країні повсюдності місцевого самоврядування і необхідності ув'язки між собою основних складових його економічної стратегії – субсидарності і децентралізації – якість реформування бюджетної системи потребує додаткового аналізу.

Протягом 2014–2015 рр. сформована законодавча база з питань діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на новій територіальній основі з визначенням їхніх повноважень та ресурсного забезпечення. Запроваджено зміни до бюджетно-податкового законодавства, які в цілому сприяли збільшенню обсягу коштів, що залишаються на місцях. Органи місцевого самоврядування стали менше залежати від ухвалених в центрі рішень. Установлено єдині нормативи відрахувань загальнодержавних податків (10 % податку на доходи фізичних осіб, 10 % податку на прибуток приватних підприємств, 80 % екологічного податку та 25 % плати за користування надрами за кожною ланкою бюджету. До категорії місцевих податків переведено плату за землю (10 %), запроваджено оподаткування комерційної та нежитлової нерухомості.

Місцеві органи самоврядування отримали право самостійного вибору органів казначейства чи установ банків обслуговування коштів бюджету розвитку місцевих бюджетів і власних надходжень. Закладено механізми стимулювання громад до об'єднання, наприклад, громади, об'єднані відповідно до критеріїв, визначених законом про добровільне об'єднання територіальних громад, отримують такі ж повноваження, як і міста обласного значення.

Для здійснення видатків на делеговані державою повноваження в галузях освіти та охорони здоров'я передбачено нові субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам – освітню та медичну.

Одним із головних завдань реформування бюджетної системи є горизонтальне вирівнювання податкоспроможності територій, яке повинно здійснюватися за податками фізичних осіб у розрахунку на одного жителя, а не за делегованими витратами. Такий підхід використовується у деяких європейських країнах і передбачає, що доходи на одного жителя після вирівнювання мають коливатись у межах 20–40 %.

Така інституціональна багатовекторність реформи регіональної політики має на меті інтегрованість регіонів, припинення тенденції до їх дезінтеграції та підвищення видаткової автономності місцевих бюджетів.

Проте успішний досвід багатьох країн з удосконалення місцевого самоврядування і бюджетного регулювання перетворюється в наших умовах не на реальність, а на низку проблем інституціонального значення, які потрібно послідовно вирішувати, постійно стежачи за результатами регіональної реформи. До наслідків реалізації концепції місцевого самоврядування виникають питання системного характеру. По-перше, інноваційний потенціал політики місцевого самоврядування знижується з двох причин. Одною з них є вилучення з місцевих бюджетів 25 % надходжень від податку з доходів фізичних осіб і передача їх до бюджетів вишого рівня. Така рокировка бюджетних ресурсів здійснена з метою виграти якість при переході до процесу децентралізації. Інша причина – це зосередження уваги на механізмі вирівнювання, що спирається на доходи. При цьому для територіальних громад виникає ризик демотивації до економічного зростання за рахунок власних доходів. У Франції, наприклад, муніципалітети вмотивовані щодо розвитку економіки і показник доходів не застосовують як критерій оцінки для прийняття

рішень про необхідність надання дотацій вирівнювання з метою підвищення їх конкурентоспроможності.

По-друге, однозначно позитивно сприймається європейський рівень вирівнювання територій за показником доходів, про що згадано вище (20–40 %). Однак соціальні наслідки і економічні можливості додержання цих параметрів не визначено і не прораховано. Без цього важко уявити механізм реформаційного процесу, масштаб перетворень і застосування критеріїв для вирівнювання. Емпіричні дослідження показують, що в Україні протягом чотирнадцяти останніх років відбувається зменшення диференціації між територіями за показником доходів (витрат) у розрахунку на одного жителя. У 2000 році вона коливалась у межах 17–41 %, у 2014 році вже була на рівні 7–13 %. Це свідчить про застосування недосконалого механізму бюджетування, який призводить до невиправданої уніфікації бюджетних витрат у територіальному розрізі. Очевидно, що проблематика вирівнювання місцевих бюджетів потребує більшої уваги і застосування додаткових критеріїв для визначення їх конкурентоспроможності.

За роки реформування регіональної політики не виявлено тенденції до скорочення інституту безвідплатних перерахувачів. У 2015 році на підвищення фіскальної спроможності місцевих бюджетів запроваджено базову дотацію у розмірі 5,3 млрд грн, у 2016 році – 5,8 млрд грн, у той час як з регіонів за останній рік надійшло до державного бюджету 3,8 млрд грн.

Сьогодні фінансова диференціація регіонів за показником обсягу податкових надходжень у розрахунку на один місцевий бюджет не вийшла за межі, зафіксовані напередодні реформ у 2015 році. Різниця між обласними бюджетами і бюджетами міст, селищ і сіл перевищує 61 раз. При цьому між бюджетами обласних центрів і міст обласного значення – 2,4, між бюджетами цих міст і районними бюджетами – 23,8, бюджетами районів і селищ – 23,6, між селищними і сільськими бюджетами – понад 1,4 раз. Бюджетна різноманітність є наслідком розпорошеності мережі територіальних утворень і необхідності утримання розташованих у їхніх межах соціальних і економічних об'єктів. Фінансові ресурси за таких умов стають фрагментованими і територіальні органи управління не володіють повною мірою компетенціями для визначення стратегії територіального розвитку.

Ця ситуація визначає основні завдання, які мають бути вирішені для реалізації на практиці цілей децентралізації. Досвід європейських країн свідчить, що успіху у модернізації регіональної політики досягають ті, які розглядають принцип субсидарності в якості ключового елемента трансформації організаційної системи управління територіями. Його реалізація передбачає, що услід за перерозподілом компетентностей із верхніх рівнів управління на нижчі повинні передаватись і джерела фінансування. В Угорщині, наприклад, закон про місцеве самоврядування забезпечує збалансованість між компетентностями адміністративного органу, який управляє населеними пунктами на власній території, і їх фінансовим забезпеченням.

Зараз в Україні на муніципальні території покладено фінансування більш 80 % всіх витрат на соціальну інфраструктуру. Практично це означає, що добробут основної маси населення залежить від місцевих бюджетів. Але їх делеговані повноваження (компетенції) фінансуються на 10–50 %. Фінансові джерела забезпечують лише захищені витрати: заробітна плата з нарахуваннями, витрати на харчування та деякі інші. Незбалансування доходних і витратних статей викликає дефіцит місцевих бюджетів, який покривається базовою дотацією з державного бюджету. Зараз в Україні дотаційними є всі місцеві бюджети вісімнадцяти областей. Існують вони і областях – донорах. Наприклад, у бюджеті Юр'ївської об'єднаної територіальної громади Дні-

пропетровської області базова дотація в 2015 році зросла порівняно з 2014 роком у вісім разів. В 2016 році базова дотація цій громаді не передбачена, не зважаючи на зростання дефіциту її бюджету.

Досвід створення об'єднаних територіальних громад свідчить, що на територіях, де відсутнє розвинене виробництво, неможливо утримувати наявну соціальну інфраструктуру за рахунок фінансової допомоги, визначеної новими правилами оподаткування.

Головна мета децентралізації — збалансування місцевих бюджетів і забезпечення їх автономності — поки не досягнута. Проблема полягає не стільки в тактиці, скільки у визначенні податкової стратегії.

Одна з причин недосконалості нової моделі регіональної політики щодо визначення джерел доходів місцевих бюджетів — застосування єдиних підходів до всіх регіонів, нерівноцінних за податковою базою.

До 2015 року 99,4 % податку на прибуток підприємств, включених до реєстру великих платників податків та юридично зареєстрованих, зараховувалось до державного бюджету. З 2016 року десята частина цього податку залишається за місцевими бюджетами.

Новий підхід закріплення цього регульовального податку за місцевими бюджетами призвів до того, що всі регіони (області, міста, райони, селища і села) виявились розподіленими за розміром надходжень від податку на прибуток приватних підприємств. У результаті за чинними правилами оподаткування в п'ять областей надійде доходів у розрахунку на одного жителя в 2—3 рази більше, ніж в інші області. Такий шлях диференційованого формування доходів місцевих бюджетів продукує ризики для реалізації принципу паритетності регіональної політики: забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів соціальної інфраструктури до ресурсів державної фінансової підтримки [8]. Організаційно фінансові технології відіграють важливу роль у збалансуванні бюджетної системи, проте недостатнє наукове забезпечення залишається перешкодою їх розвитку.

Недосконалість фіскального вирівнювання місцевих бюджетів пов'язана з тим, що найбільш вагомі і стійкі джерела бюджетних доходів, як і до реформування, зосереджено в державному бюджеті. У 2015 і 2014 рр. до державного бюджету надходить 90,0 % податку на прибуток підприємств приватної власності, 100 % податку на додану вартість, 99,6 % акцизного податку, 100 % ввізного і вивізного мита, 100 % акцизу на нафтопродукти. У той же час за місцевими бюджетами залишаються податки, які важко збираються та утруднені для виявлення.

У межах загальних пропорцій розподілу податків між державним і місцевими бюджетами варто левову частину податку на прибуток приватних підприємств залишати в неподаткоспроможних регіонах. Решту доходів від 2 % до 5 % слід перераховувати до державного бюджету. В податкоспроможних регіонах, навпаки, доцільно переважну частину податку на прибуток приватних підприємств перераховувати в державний бюджет і решту залишати в місцевих бюджетах.

Аналогічний підхід доцільно застосовувати й до інших видів податків: акцизи на алкоголь, тютюнові вироби, товари широкого вжитку. Виконання подібних процедур перерозподілу податків дозволить обґрунтовано визначити обсяг трансфертів: освітніх і медичних субвенцій.

Зростання дефіциту місцевих бюджетів відбувається й через непослідовність регіональної політики, яка деформує якість інституціонального середовища. У ході реформи місцевого самоврядування зі статусу делегованих повноважень виведені всі

витратні повноваження, щодо яких держава неспроможна була визначити вимоги до соціальних стандартів. До них належать витрати на культуру, спорт, дошкільну і позашкільну освіту, управління. Фінансування всіх цих видів діяльності покладено на місцеві бюджети.

Невиконання завдань фіскального вирівнювання пов'язано не тільки з дефектними аспектами в системі міжбюджетних відносин. Причина полягає також у нездатності переломити негативну тенденцію звуження податкової бази місцевих бюджетів, у тому числі такого її елементу як податок на прибуток підприємств комунальної власності, який протягом останніх років помітно знизився. Розрахунки, здійснені на основі екстраполяції співвідношення між цим податком і податком на доходи фізичних осіб, показують, що для досягнення паритету між цими показниками на рівні 2000 року потрібно майже 19 років ². Тоді фінансування соціальної інфраструктури на три чверті відбуватиметься за рахунок податку на прибуток комунального сектору економіки. Алгоритм розрахунків такий: $\lg(1,1)^n = \lg(690/115,4)$, де 1,1 – показник динаміки приросту бюджетних витрат за рахунок податку на прибуток підприємств комунальної власності; n – ступень \lg :

$$n = \lg(690/115, 4) / \lg 1,1 = 18,8$$

Питання розвитку інституту комунальної власності багато років залишаються невирішеними і потребують пильної уваги. В умовах реформи місцевого самоврядування перед комунальними підприємствами постало завдання стати ефективним елементом регіональної економіки, який у нових умовах сприятиме підвищенню доходності місцевих бюджетів.

Аналітична оцінка динаміки податку на прибуток підприємств комунальної власності показує, що він майже рівномірно розподіляється по території країни, але внаслідок невеликої частки у доходах місцевих бюджетів (0,13–0,6 % не спричиняє помітного впливу на міжрегіональну диференціацію за податковими надходженнями. Варіація податку на прибуток підприємств комунальної власності між областями складає 1,33 %. Для того, щоб він виконував свою економічну функцію бути інструментом досягнення певних соціальних цілей, його варіація повинна складати 30–33 %, що відповідає процесу статистично нормального розподілу.

Таким чином, статистичний аналіз емпіричних даних показує, що сталість місцевих бюджетів України, а отже й потенціалу розвитку соціальної інфраструктури, значною мірою визначається правильно побудованим горизонтальним (міжобласним) вирівнюванням. На основі зіставлення коефіцієнтів варіації перевагу в горизонтальному вирівнюванні варто надавати податку на прибуток із підприємств комунальної власності. Вирівнювання шляхом удосконалення податкової надбудови є на сьогодні єдиним можливим виходом зі скрутного становища, в якому опинились соціальної інфраструктури, особливо на периферійних територіях.

² Вихідні данні для розрахунку: обсяг податкових надходжень – 115 млрд грн; розширення за рахунок надходження 10 % податку на прибуток до загального фонду місцевих бюджетів внаслідок змін до законодавства в 2015 р. – 3,1 млрд грн; збільшення надходжень до загального фонду місцевих бюджетів у 2015 р. – 29,8 млрд грн; ретроспективний рівень (у %) фінансування соціальної інфраструктури за рахунок податкових надходжень – 73,8 %; розрахунковий обсяг фінансування соціальної інфраструктури на рівні 2000 р. – 690 млрд грн; розрахунковий приріст бюджетних коштів на розвиток соціальної інфраструктури з врахуванням зростання загального фонду місцевих бюджетів у частині збільшення податку на прибуток – 1217,3 млрд грн; перевищення потенційного обсягу бюджетних коштів на розвиток соціальної інфраструктури понад фактичним – шість разів (690 млрд грн / 115 млрд грн).

Модернізація державної регіональної політики на принципах децентралізації, спрямована на вирівнювання економічних потенціалів територіальних утворень, не гарантує подолання їх диференціації за рахунок визначених інституціональних форм (бюджетів областей, міст, районів, об'єднаних територіальних громад) і інструментів (податків, трансфертів). Для реалізації цілей вирівнювання необхідна ширша диверсифікація фінансових джерел розвитку місцевого самоврядування. Цей вектор регіональної стратегії має бути орієнтованим на структури третього сектору економіки: недержавні фонди, некомерційні організації, публічно-державне партнерство, малий бізнес, які здатні заповнити численні економічні ніші регіонального простору, перебравши на себе виконання частини делегованих повноважень.

Висновок. Регіональна політика недооцінює роль територіальних громад у плануванні власного розвитку. Їхня залежність від державних фінансових ресурсів, яка має місце на практиці, призводить до ігнорування синергії від взаємодії державних і місцевих органів влади в умовах децентралізації функцій управління територіальним розвитком. У сучасних західних теоріях регіональної економіки провідною ідеєю є розгляд суб'єктності територіальних утворень у контексті виконання ними соціальних і економічних функцій держави, які трансформовані у цілі цих утворень.

У політиці розвитку територіальна громада як самостійна адміністративна одиниця і суб'єкт фінансово-економічних відносин повинна мати дієвий інституціональний механізм збалансування власного бюджету. Проблему фінансової сталості місцевих бюджетів і соціальної інфраструктури неможливо вирішити винятково завдяки механізму перерозподілу бюджетних ресурсів. Диверсифікація податків має мотивувати регіони до розширення і більш повного використання податкової бази. Виходячи з пріоритетів інноваційної економіки варто закріпити на постійній основі в місцевих бюджетах найбільш вагомі і стійкі джерела бюджетних податків. З модернізаційним курсом держави повинен асоціюватись не тільки податок на прибуток приватних підприємств, але й податок на додану вартість. Це найбільш відпрацьований за технологією нарахування і збору податок, який необхідно поступово закріпити за місцевими бюджетами. Укріпленню місцевих бюджетів і соціальному розвитку територій сприятиме різнобічна підтримка недержавних форм економічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачук А. Скандинавський шлях. Досвід реформи територіального-адміністративного устрою і місцевого самоврядування в Данії і Швеції. — Копенгаген — Стокгольм — Київ, 2015. — 44 с.
2. Альошина Н. Поняття та ознаки територіальної громади // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — 2011. — вип. 21. — С. 173–179 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : dspace.nle.edu.ua/bitstream/123456789/3186/Aloshuna_173
3. Федосов В.М. Бюджетна система. Програмно-цільове бюджетування: проблеми становлення і розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://weststudents.com.ua/glavy/13776-23-programno-tslove-byndijetuvannya-poblemi-star>
4. Тамбовцев В., Рождественская И. Программно-целевое планирование: вчера, сегодня... Завтра? // Вопросы экономики. — 2016. — № 6. — С. 77–90.
5. Смаль В.В. Географічна економіка чи «нова економічна географія» Пола Кругмана: рецепція основних ідей // Український економічний журнал. — 2009. — № 4. — С. 18–25.
6. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М. : Наука, 1991. — 168 с.
7. Мельникова Л.В. «Пространственно-нейтральная» и «локально-адресная» региональная политика: проблема выбора // Регион. — 2014. — № 1 (81). — С. 64–85.
8. Про засади державної регіональної політики // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2015. — № 13. — ст. 90; ст. 3, п. 3.

REFERENCES

1. Tkachuk, A. (2015). *Skandinavskiy shlyah. Dosvid reformy terytorialnogo-administrativnogo ustroyu i mistseвого samovryaduvannya v Danii i Shvetsii* [Scandinavian way. Experience the reform of the territorial-administrative structure and local governments of Denmark and in Sweden]. Kopenhagen, Stokholm, Kyiv [in Ukrainian].
2. Alosyna, N. (2011). Poniattia ta oznaky terytorialnoi hromady [The concept and features of the territorial community]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannya - State Building and Local Government*, 21, 173-179. Retrieved from dspace.nle.edu.ua/bitstream/123456789/3186/Alosyna_173 [in Ukrainian].
3. Fedosov, V.M. *Byudzhetna sistema. Programno-tsilove byudzhetuvannya: problemi stanovlennya i rozvitku. [Budget system. Program budgeting: problems of formation and development]*. (n.d.). westudents.com.ua Retrieved from <http://westudents.com.ua/glavy/13776-23-programno-tsilove-byndijetuvannya-poblemi-star> [in Ukrainian].
4. Tambovtsev, V. & Rozhdstvenska, I. (2016). Programno-celevoe planirovanie: vchera, segodnya... Zavtra? [Program-Target Planning: yesterday, today... Tomorrow?]. *Voprosy Ekonomiki - Economics Questions*, 6, 77-90 [in Russian].
5. Smal, V.V. (2009). Geografichna ekonomika chi «nova ekonomichna geografiya» Pola Krugmana: retseptsiya osnovnih idey [Geographic economy or «new economic geography» Paul Krugman: reception basic ideas]. *Ukrayinskiy ekonomichnyy zhurnal - Ukrainian Economic Journal*, 4, 18-25 [in Ukrainian].
6. Gritsay O.V., Ioffe G.V. & Treyvish A.I. (1991). *Tsentr i periferiya v regionalnom razvitii* [Center and peripherals in regions development]. Moskov: Nauka [in Russian].
7. Melnikova, L.V. (2014). «Prostranstvenno-neytralnaya» i «lokalno-adresnaya» regionalnaya politika: problema vyibora [«Area-neutral» and «locally-targeted» regional policy: the problem of choice]. *Region-Region*, 1(81), 64-85 [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrayiny «Pro zasadi derzhavnoyi regionalnoyi politiki» st. 3, p.3. [Law of Ukraine «On Principles of Regional Policy» Article 3, § 3.]. (2015). *Vidomosti Verhovnoyi Rady - Bulletin of Verkhovna Rada*, 13, 90 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.07.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.0183

УДК 336.14: 336.27

JEL Classification: H72, H74

Н.М. ДЄЄВА

д-р екон. наук, проф., гол. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: dn_n@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: ПРАКТИКА І ЗАВДАННЯ БЮДЖЕТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Досліджено особливості реалізації соціальної функції державою в контексті її соціалізаційних можливостей. Особливу увагу приділено дослідженню тиску на бюджет усе більших видатків на обслуговування зовнішнього боргу і зменшенню у зв'язку з цим соціалізаційного потенціалу країни. Встановлено характер змін у структурі соціальних видатків під впливом боргового навантаження. Оцінено дії владних інститутів на предмет підтримання збалансованості суспільства за доходами і майновим станом. Надано характеристику динаміці видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення населення, як індикатору зростання масштабів бідності. Виявлено деструкції в ефективності використання бюджетних коштів, які витрачаються на соціальний захист населення. Встановлено причини деформованого сприйняття соціальної функції держави в ринковому середовищі за умови здавалося б очевидних орієнтирів в її задіянні на потреби соціалізації. Обґрунтовано концепт країни як великої відкритої соціальної системи і наслідки звуження її масштабів до систем нижчого рівня. Узагальнено умови досягнення соціальних цілей державою через забезпечення виконання законів всіма суб'єктами економіки. Пропонується впровадити в практику бюджетування складання соціального бюджету держави та її регіонів у розрізі відповідних територіальних одиниць.

Ключові слова: соціальна держава, функції, соціалізація, потенціал, реалізація, бюджетне фінансування, деструкції, перспективи.

Н.Н. Деева

д-р екон. наук, проф., глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: dn_n@ukr.net

СОЦИАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ГОСУДАРСТВА: ПРАКТИКА И ЗАДАЧИ БЮДЖЕТНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Исследованы особенности реализации социальной функции государством в контексте ее социализационных возможностей. Особое внимание уделено исследованию давления на бюджет растущих расходов на обслуживание внешнего долга и уменьшению, в связи с этим, социализационного потенциала страны. Установлен характер изменений в структуре социальных расходов под влиянием долговой нагрузки.

© ДЄЄВА Н.М., 2016

Оценены действия властных институтов на предмет поддержания сбалансированности общества по доходам и имущественному положению. Охарактеризованы динамика расходов на социальную защиту и социальное обеспечение населения как индикаторы роста масштабов бедности. Выявлено деструкции в эффективности использования бюджетных средств, которые тратятся на социальную защиту населения. Установлены причины деформированного восприятия социальной функции государства в рыночной среде при, казалось бы, очевидных ориентирах в ее задействовании на нужды социализации. Обоснованно концепт страны как большой открытой социальной системы и последствия сужения ее масштаба к системам низкого уровня. Обобщены условия достижения социальных целей государством путем обеспечения выполнения законов всеми субъектами экономики. Предлагается внедрить в практику бюджетирования составление социального бюджета государства и его регионов в разрезе соответствующих территориальных единиц.

Ключевые слова: социальное государство, функции, социализация, потенциал, реализация, бюджетное финансирование, деструкции, перспективы.

N.M. Dieieva

Dr. Sc. (Economics), Prof., Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: dn_n@ukr.net

SOCIAL FUNCTION OF THE STATE: PRACTICE AND OBJECTIVES OF BUDGET PROVIDING

In the article the features of realization of the state social function in the context of the socialization opportunities are researched. Particular attention is paid to analyzing the growing pressure on budget spending on external debt and, in connection with this, reduction of social development potential. The character of changes in the structure of social spending under the influence of the debt burden is defined. The actions of government institutions in terms of maintaining social balance of income and property status is reviewed. The characteristic of the dynamics of social protection and social security of population growth as an indicator of poverty is characterized. Degradation in efficiency of budget funds spent on social protection is revealed. The causes of deformed perception of the social functions of the state in a market environment provided a seemingly obvious reference in its mobilization to the needs of socialization. The concept of country as a large open social system and the effects of narrowing of its scope to lower levels are grounded. Conditions of maintenance of social goals by the state through the enforcement of laws by all economic actors are generalized. Implementation of the practice of social budgeting of the state budget and its regions in the context of the relevant units is proposed.

Keywords: social state functions, socialization, potential, implementation, financing, destructions, prospects.

Постановка проблеми. Україна відповідно до Конституції є соціальною державою [1]. Реалізація основних вимог цього суспільного інституту передбачає відповідальність суспільства за умови існування кожного громадянина і водночас кожен громадянин має бути відповідальним за формування власного добробуту. У цьому контексті в Основному законі й інших нормативно-правових актах затверджені базові положення, що фіксують зобов'язання держави в соціальній сфері, в інтересах добробуту громадян загалом і соціальних груп, зокрема [2–4]. Мова йде не тільки й не скільки про створення нової системи соціальних гарантій, а насамперед про задіяння соціальних факторів забезпечення економічного зростання в системі мотивації соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання і найманих працівників. Розбудова соціальної держави з ринковою економікою відносно нового типу для України з відходом від патерналістської держави ставить проблему соціалізації економіки на принципово іншому рівні. При цьому вибір шляхів і методів соціалізації, тобто досягнення прийняттого результату взаємодії економічного і соціального на-

прямів, не є вільним. Незалежно від того, на якій інструментальній базі будується соціальна держава, первинну роль відіграє виробництво в сукупності з розподілом, обміном та споживанням. Природно, що суспільство може ставити до вирішення лише ті завдання з соціальним підтекстом, щодо яких нарізли реальні передумови і наявні відповідні ресурси. Можливості суспільства щодо соціалізації через сукупну здатність суб'єктів економіки пов'язуються з потенціалом її здійснення. Саме потенціал соціалізації відображає не стільки статистику можливостей держави, скільки динаміку процесу формування і розвитку здатності до продукування основ життя, які б повною мірою задовольняли населення [5].

Але реальне здійснення соціально спрямованих дій у нашій державі не завжди кореспондувалося з наявним потенціалом соціалізації, рівень змін і залучення якого до підтримання й розвитку основ забезпечення добробуту є надійним фундаментом прогресивної соціальної динаміки суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну змістовність процесів насичення економічної діяльності соціальними аспектами репрезентують праці найвідоміших представників західної наукової думки і, зокрема, Г. Бортика (G. Bortis), Л. Гумпловича (L. Gumpłowicz), Л. Ерхарда (L. Erhard), Дж. Кейнса (J. Keynes), Р. Ліфмана (R. Lifman), К. Маркса (K. Marx), Т. Маршалла (T. Marshall), А. Мюллера-Армака (A. Myuller-Armak), В. Ойкена (V. Oyken), В. Рьопке (V. Ropke), А. Сен-Сімона (A. Saint-Simon), П. Сорокіна (P. Sorokin), Дж. Стіглера (J. Stigler), Р. Тітмаса (G. Titmas), Ф. Фабриціуса (F. Fabricius), Л. фон Штейна (L. von Stein), Й. Шумпетера (J. Schumpeter) та багатьох інших.

Виходячи з того, що соціальні питання суспільного розвитку є предметом розгляду філософських, економічних, політичних та соціальних наук, період незалежного господарювання характеризується сплеском національної наукової думки з опрацюванням теоретико-методологічних питань соціалізації економіки, забезпечення соціальної орієнтації в ринковій економіці, обґрунтування соціальної політики, механізму надання суспільних послуг тощо. Особливо виділяються в цьому контексті наукові пошуки О. Василика (O. Vasylyk), О. Власюка (O. Vlasyuk), В. Гейця (V. Geyets), А. Даниленко (A. Danilenko), В. Дем'янишина (V. Demyanyshyn), В. Опаріна (V. Oparin), К. Павлюк (K. Pawluk), С. Мочерного (S. Mocherny), Л. Тимошенка (L. Tymoshenko) та ін.

У зв'язку з нагальною потребою посилення фінансової забезпеченості державного і місцевих бюджетів та їх прямого впливу на розв'язання складних питань щодо зменшення нерівності і рівня бідності населення в Україні широкий спектр цих питань висвітлений в останні роки провідними науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, а саме Е. Лібановою (E. Libanova), О. Макаровою (O. Makarova), Л. Лісогом (L. Lisogor), В. Новіковим (V. Novikov), Т. Заяць (T. Zayats), В. Саріогло (V. Sarioglo), О. Цимбалом (O. Tsybal) та ін. [6–8]. Проте складність і суперечність соціальних процесів, що відбуваються в країні, настільки значні, що ряд питань оцінки збалансованості соціальних потреб потенціалу соціалізації виокремлюються в якості недостатньо вивчених і розроблених через, насамперед, надзвичайно високу динамічність як в економічному, так і соціальному житті.

Постановка завдання. У зв'язку із зазначеним вище метою статті є ретроспективна оцінка тиску зобов'язань держави на обсяги соціальних видатків бюджету і виявлення деструкцій в їх використанні та узагальнення умов досягнення соціальних цілей державою через подолання стереотипу бюджетної і фінансової політики

взагалі, пріоритетом якої до останнього часу залишаються витрати на підтримку життєдіяльності населення, а не нарощування можливостей формування державою потенцій до самозабезпечення добробуту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним суб'єктом узгодження уподобань різнополярного характеру бізнесу, населення і держави щодо розподілу створеного продукту, як правило, є держава, хоча і не без тиску і не без схвалення з боку населення [3, 4]. У прагненні виконати власне соціальне призначення держава, втручаючись у соціально-економічні процеси, має оптимально поєднувати у своїх діях якості, перш за все, суб'єкта й інституту забезпечення соціального партнерства та соціальних гарантій суспільства. Перехід від декларування соціальної конверсії економіки до реальної зміни пріоритетів соціально-економічного розвитку може забезпечити лише певне матеріальне підґрунтя. Від того, наскільки достатніми будуть його обсяги та ефективність використання потужностей їх продукування, наскільки великий обсяг соціальної відповідальності будуть готові взяти на себе суб'єкти економіки, залежить результативність, швидкість і тривалість соціально-трансформаційних процесів на національних теренах у напрямі формування основ добробуту населення. У фаховій літературі це положення стало аксіоматичним і його практично не заперечують.

Але специфічність української ситуації щодо формування й розвитку потенціалу соціалізації полягає в тому, що ініціювання соціально-ринкового трансформування економіки відбулося зверху і, тим самим, було порушено баланс між соціальними і економічними складниками генерування соціально-економічного розвитку. Одним із переконливих проявів розбалансованості економічних можливостей і рівня задоволення соціальних потреб є зміна обсягів державного та гарантованого державою боргу в 2000–2015 рр., тобто за період проведення двох бюджетних реформ і прийняття першого Бюджетного кодексу у 2001 р. [9]. та другого — у 2010 р. [10]. Наведені на рис. 1 характерні для цих змін показники свідчать не лише про різке зростання державного та гарантованого державою боргу, починаючи з 2007 року, а й перевищення ним з 2009 р. взагалі доходів Зведеного бюджету України (надалі ЗБУ).

За нашими розрахунками, в 2015 р. обсяг державного та гарантованого державою боргу перевищив доходи ЗБУ в 2,4 рази. Щодо зовнішнього державного боргу країни, то він був більшим за доходи ЗБУ на 174 млрд грн.

Однак справа не лише в кількісних змінах обсягів державного й гарантованого державою боргу та зовнішнього державного боргу країни. Щороку зростає обсяг, що витрачається на обслуговування боргу держави. Тільки у 2015 р. видатки державного бюджету на обслуговування боргу збільшилися порівняно з 2014 р. на 36,8 млрд грн і склали на початок 2016 р. понад 86,2 млрд грн.

Тиск на бюджет видатків на обслуговування боргу, що постійно зростають, у свою чергу зменшує соціалізаційний потенціал країни. Згідно з проведеними розрахунками, обсяг видатків державного бюджету на обслуговування боргу держави на 20 відсотків перевищив видатки на охорону здоров'я (рис. 2).

Покладання уряду України на зовнішнє фінансування дефіциту бюджету можна було б сприймати позитивно, якби залучені кошти використовувалися на фінансування інвестиційних проектів, базових галузей економіки з отриманням у майбутньому прибутків для покриття боргу і відсотків за ним. Але зовнішні позики до останнього часу використовуються для фінансування поточних витрат.

Водночас, ставлячи під сумнів доцільність політики зовнішніх запозичень, все-таки в умовах тієї економічної політики, яку проводить Україна, вона постійно

Рис. 1. Динаміка змін загальної суми державного та гарантованого державою боргу, доходів ЗБУ, зовнішнього державного боргу у 2000–2015 рр.

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

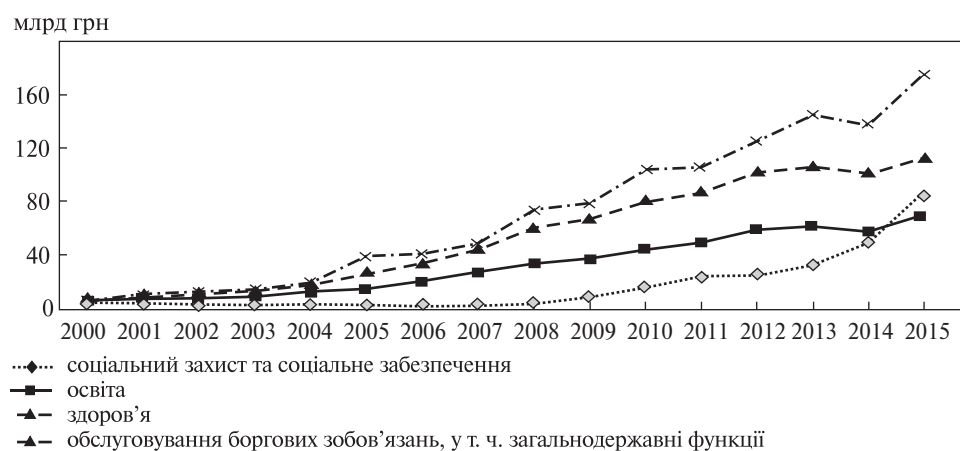

Рис. 2. Динаміка змін обсягів обслуговування боргових зобов'язань держави у порівнянні із видатками на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та соціальне забезпечення у 2001–2015 рр.

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

й вимушено буде орієнтуватися на позичковий капітал і зменшення внутрішнього споживання.

В Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до Щорічного послання Президента України «Про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні в 2016 році» «надмірне боргове навантаження» віднесено до низки найскладніших «викликів та загроз фінансовій системі» держави. В ній констатується, що «...відносно ВВП державний та гарантований державою борг у 2015 році становив 79,4 % (69,4 % ВВП у 2014 році), що перевищує граничну межу боргового навантаження у 60 % ВВП, передбачену Бюджетним кодексом України» [11, с. 64].

Це проблема, яку не відокремити від питань взаємодії суспільства й людини, суспільного розвитку, формування ефективної економічної бази держави й доведення рівня добробуту до стандартів цивілізаційного виміру. У прагненні залучити кредити для покриття боргових зобов'язань владні інститути своїми діями деформували соціально-економічні відносини і звели нанівець міру збалансованості суспільства за доходами і майновим станом. Постає питання: чому країна, маючи порівняно розвинену техніко-технологічну базу, наукові й інженерні кадри, трудові, природно-сировинні й матеріально-енергетичні ресурси, стала неспроможною протягом тривалого періоду вирішити поточні проблеми добробуту населення навіть вітального рівня, не говорячи вже про стратегічні завдання? Нагромаджені суперечності в соціальній політиці стали причиною значного розшарування суспільства.

За висновками директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України академіка НАН України Е.М. Лібанової, «...наслідком надмірної диференціації доходів населення є консервування масштабної бідності та істотне (у 3–5 разів) перевищення суб'єктивними оцінками її рівня, визначеного за об'єктивними критеріями... виправити ситуацію може тільки трансформація політики доходів, зокрема її спрямування на зниження нерівності, значне підвищення доходів працюючих, дієву підтримку бідних верств» [12].

За результатами розрахунків рівня бідності населення, які виконують фахівці ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на підставі даних обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики України, за межею відносної бідності за витратами у 2015 р., яка становила 1560 грн, перебувало 22,9 % населення. Найбільш негативними тенденціями бідності населення в Україні серед різних типів домогосподарств є наявність у них дітей. У 2015 році рівень відносної та абсолютної бідності загалом по домогосподарствах з дітьми перевищував в 1,8 та 2,5 рази відповідні показники по сукупності домогосподарств без дітей. Найвищі ризики бідності за відносним критерієм мають домогосподарства з трьома дітьми – 48,9 % (в 2013 році – 59,8, у 2014 р – 46,6); з двома дітьми – 38,6 (в 2013 році – 38,8 у 2014 р – 41,9); з дітьми до трьох років – 34,0 (в 2013 році – 32,8, у 2014 р – 30,5).

Парадоксальність ситуації полягає у тому, що перманентна тенденція високого рівня бідності населення, особливо тих домогосподарств, що утримують дітей, відбувається в умовах щорічного зростання обсягів видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення населення в абсолютному і відносному вимірі у видатках ЗБУ, які вже перевищують видатки на освіту і охорону здоров'я, спрямовані на формування людського капіталу як основи самозабезпечення потреб (рис. 3).

Питома вага видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення населення зросла за 1999–2015 рр. із 16,1 до 25,9 % і з 2008 р. практично складає вже понад чверть видатків ЗБУ. Виокремлені і підтверджені трендом на рис. 3 реалії зростання питомої ваги видатків на соціальний захист відбуваються не за рахунок адекватного зростання доходів бюджету і підвищення соціальних стандартів і гарантій, а через утримання на одному рівні, а подекуди й зменшення часток тих видатків ЗБУ, що витрачаються для надання послуг соціальної інфраструктури всім верствам населення, насамперед по галузях «освіта» та «охорона здоров'я». Так, питома вага видатків на охорону здоров'я за 2002–2015 роки зменшилася із 12,5 до 10,4 % , а на освіту – із 20,3 до 16,8 %. Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення населення за 2014–2015 роки були більшими від видатків на освіту в середньому у півтора рази, а на охорону здоров'я – більш ніж у 2,4–2,5 разів відповідно.

Рис. 3. Зміна питомої ваги соціальних видатків у загальному обсязі видатків ЗБУ в 1999–2015 рр.

Джерело: складено і розраховано автором за даними статистичних збірників Міністерства фінансів України («Бюджет України») за відповідні роки.

Водночас слід враховувати й іншу обставину: реконструкція соціальних видатків і нарощування витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення населення не відтворюють позитивних змін у добробутних позиціях населення.

За висновками відомого фахівця з соціальної політики Л.М. Черенько, «... система державної соціальної підтримки як важіль прямого впливу на бідність виявилася абсолютно непристосованою до нових умов і не здатна відповісти на нові виклики» [13].

Підтвердженням неефективного використання бюджетних коштів, які витрачаються на соціальний захист населення, є офіційні висновки, закладені в «Стратегії подолання бідності», про те, що «Програмами соціальної підтримки охоплено 58,3 відсотка бідного населення, при цьому лише 41 % коштів соціальних програм (без урахування житлових субсидій) використано на задоволення потреб такого населення. Водночас серед отримувачів усіх видів соціальної підтримки лише 25 % належало до бідного населення» [14].

Отже, формальне посилення соціальної функції держави за рахунок видатків ЗБУ на соціальний захист та соціальне забезпечення в принципі є асоціальним явищем, оскільки воно не сприяє зменшенню рівня й масштабів бідності населення, а навпаки, сприяє його зростанню й розширює коло маргіналів. Більш того, сповідування подібного принципу забезпечення соціальності у суспільстві призвело до непомірного перевантаження соціальної функції держави концентрацією на рівні центральних органів влади всіх механізмів і можливостей для забезпечення добробуту населення з практичним відстороненням останнього від вирішення проблем позитивної динаміки власного життя за рахунок власної праці.

Відомий німецький теоретик медіа і комунікацій Норберт Болц з цього приводу зазначив, що «опікуюча соціальна держава оперує трьома помилками: вона судить про нерівність через дискримінацію, дискримінація виводиться з соціальних

причин, а соціальні причини призводять до патерналістських заходів. Намагаючись допомогти жертвам соціальною допомогою, держава загального добробуту сприяє тому, що їх число тільки зростає ... Таким чином, політика перерозподілу не бореться з бідністю, а знижує витрати на бідність» [15]. Постає методологічне питання щодо причин деформованого сприйняття соціальної функції держави за умови здавалося б очевидних орієнтирів в її задіянні на потреби соціалізації. Це проблема досить принципового значення. Якщо абстрагуватися і не враховувати соціально-економічний устрій, то будь-яка країна внаслідок свого соціального призначення є великою відкритою соціальною системою. Саме соціальною, а не соціально-економічною, як стверджують деякі фахівці [16, 17]. За всіма ознаками вона є складною і містить у собі безліч інших підсистем, відповідно до виконуваних функцій.

Конструюючим центром і невід'ємною частиною соціальної системи є людина. Задоволення потреб членів суспільства є метою діяльності подібної системи. Щодо систем нижчого рівня, то, зокрема, для економічної системи людина ототожнюється з матеріально-речовими або суто економічними наслідками іншого характеру [18]. Виходить, що природні межі соціальної системи через об'єктивні обставини вже тривалий час штучно звужені до системи нижчого рівня, яку називають соціально-економічною. На мій погляд, це формує усвідомлення у владному середовищі і наголос на частковості забезпечення соціального призначення держави, незважаючи на конституційне проголошення України соціальною державою.

Висновок та перспективи подальших досліджень. Безумовно, втілювати будь-яку теорію в життя набагато складніше від її створення та тлумачення. Фактичний перехід у систему координат соціальної держави, в якій повною мірою мали б бути задіяні такі основоположні принципи розвитку, як цілеспрямованість, варіативність, оптимальність, динамічність, є питанням часу. Але не тільки. Якби не тлумачили соціалізацію економіки і з яких би позицій її не розглядали, основним суб'єктом її реалізації виступає держава, а влада в державі стає ефективною тоді, коли вміє визначати норми і правила здійснення конкретних функцій, відповідно до умов досягнення соціальних цілей держави, що дозволяють зберегти часову перевагу або послабити деякі з них за одночасного посилення інших. Успіхів же досягає та влада, яка не тільки формує законодавче середовище виконання соціального призначення держави, а насамперед завжди виконує їх сама і тим самим уже створює умови для забезпечення виконання законів усіма суб'єктами економіки. На жаль, українські традиції виконання владних повноважень допускають повільність і навіть довільність виконання Конституції України і законодавчих актів. Стихийне запровадження вибіркової виконання законодавчих актів і соціальних норм з часом формально ніби «унормувалось» і, як наслідок, «розшарпалась» сама сутність термінів, «законність» і «відповідальність» суб'єктів економіки, що врешті-решт призвело до викривлення всіх напрямів формування і проведення державної та регіональної соціальної політики.

У вже згаданій Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до Щорічного послання Президента України «Про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні в 2016 році» наголошується, що «криза не лише карає за помилки минулого, але й дарує можливість перейти до нової якості держави в майбутньому. Для цього необхідно сформулювати чітку систему пріоритетів національного розвитку, визначити свої цілі, здійснити інвентаризацію ресурсів і резервів, ідентифікувати основні ризики та загрози» [11]. У цьому контексті пропонуємо:

Перше. Створити систему формування й реалізації соціальної політики не на підґрунті підпорядкованості, а на засадах узгодженості інтересів і дій.

Друге. Впровадити в практику бюджетування складання соціального бюджету держави та її регіонів у розрізі відповідних територіальних одиниць, який забезпечить:

- системний підхід до формування і виконання соціальних заходів та їх взаємозв'язок між економічними показниками, демографічним прогнозом і соціальним сектором;
- своєчасне і в повному обсязі враховування змін бюджетного, податкового і соціального законодавства та відповідних нормативних актів при щорічному та перспективному плануванні обсягу соціальних послуг і специфіки системи соціального забезпечення окремих регіонів та їх територій;
- уникнення формалізму щодо впровадження програмно-цільового методу формування місцевих бюджетів із одночасним його впровадженням у Державному бюджеті;
- об'єднання фінансових ресурсів усіх інституцій планування і використання бюджету незалежно від рівня їх формування, що мінімізує ризики в ході планування і виконання соціальної політики держави та забезпечить ефективність використання бюджетних коштів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2-%D1%80>
2. Декларація Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ «Про державний суверенітет України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
3. Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 рр.: Затверджені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97 // Урядовий кур'єр. — 1997. — № 202–203.
4. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 21. — С. 11–32.
5. Десва Н.М. Потенціал соціалізації і його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи : Монографія. — Дніпропетровськ : АРТ_ПРЕСС, 2006.
6. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: Монографія / О.В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2015. — 244 с.
7. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2014. — 380 с.
8. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки : колективна монографія / за ред. Е.М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. — 320 с.
9. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 № 2542-ІІІ. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2542-14>
10. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
11. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». — К. : НІСД, 2016. — 684 с.
12. Лібанова Е. Україна: глибина нерівності / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. Україна. — № 35. — 1 жовтня 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti>
13. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — 1(23). — С. 11–21. — doi: 10.15407/dse2015.01.011

14. Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248898080>
15. *Больш Н.* Размышление о неравенстве. Анти-Руссо / Н. Больш; Пер. с нем. – М. : ИД Высшей школы экономики, 2014. – 272 с.
16. Моделювання соціально-економічного розвитку територій : наук.-метод. розробка / С.М. Ромашко, І.З. Саврас, Р.Г. Селівестов, Р.В. Юринець. – К. : НАДУ, 2013. – 44 с.
17. *Голованенко М.* Діагностування типу динаміки соціально-економічних систем з використанням топологічних тестів (на прикладі країн ЄС) / М. Голованенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка. – 2013. – № 10 (151). – С. 58–61.
18. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія / О.Г. Осауленко, О.Ф. Новікова, Н.С. Власенко та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості; Держкомстат України. – Київ; Донецьк : 2004. – С. 15.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96 [The Constitution of Ukraine of 28 June, 1996 №254k/96]. (1996, 28 July). Verkhovna Rada Ukrainy. [zakon.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Deklaratsiia Verkhovnoi Rady URSR vid 16.07.1990 r. № 55-XII «Pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy» [Declaration of Supreme Council of USSR «On the State Sovereignty of Ukraine» of 16.07.1990 № 55-XII]. [zakon.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12_r). Retrieved from [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12 r](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12_r) [in Ukrainian].
3. Osnovni napriamy sotsialnoi polityky na 1997-2000 rr.: Zatverdzeni Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 18 zhovtnia 1997 r. № 1166/97 [The main directions of social policy for 1997-2000, approved by President of 18 October 1997 № 1166/97]. (1997). *Uriadovi kur'er - Governmental Courier*, 202-203 [in Ukrainian].
4. Osnovni napriamy sotsialnoi polityky na period do 2004 roku: Skhvaleno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 24 travnia 2000 roku № 717/2000 [The main directions of social policy for the period until 2004, approved by the Decree of the President of Ukraine of 24 May 2000 717/2000]. (2000). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy - Official Bulletin of Ukraine*, 21, 11-32 [in Ukrainian].
5. Dieieva, N.M. (2006). *Potentsial sotsializatsii i yoho rehuliuвання v ekonomitsi: teoriia, metodolohiia, perspektyvy* [Potential socialization and its regulation in the economy: the theory, methodology, prospects] Dnypetrovsk: ART_PRESS [in Ukrainian].
6. Makarova, O.V. (2015). *Sotsialna polityka v Ukraini* [Social policy in Ukraine]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
7. *Liudskiy rozvytok v Ukraini: istorychni vymir transformatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky* [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of government social policy]. (2014). K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
8. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Liudskiy rozvytok v Ukraini: sotsialni ta demohrafichni chynnyky modernizatsii natsionalnoi ekonomiky* [Human Development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. Biudzhetni kodeks Ukrainy vid 21.06.2001 № 2542-III [Budget Code of Ukraine from 21.06.2001 number 2542-III]. (2001). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2542-14). Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2542-14> [in Ukrainian].
10. Biudzhetni kodeks Ukrainy vid 08.07.2010 № 2456-VI [Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 №2456-VI]. [zakon.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17). Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].
11. *Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2016 rotsi»* [The analytical report to the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On the internal and external situation of Ukraine in 2016»] (2016). K.: NISD [in Ukrainian].

12. Libanova, E. (2016). Ukraina: hlybyna nerivnosti [Ukraine: depth of inequality] *Dzerkalo tyzhnia - Mirror Weekly*, 35. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti> [in Ukrainian].
13. Cherenko, L.M. (2015). Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proiavy ta otsinka masshtabiv yavlyshcha [New forms of poverty in Ukraine: The main displays and rating scale phenomena] *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 11-21 doi: 10.15407/dse2015.01.011 [in Ukrainian].
14. Pro skhvalennia Stratehii podolannia bidnosti: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 bereznia 2016 r. № 161-r. [On approval of the strategy are: Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 16, 2016 p. Number 161-p.]. (2016). *kmu.gov.ua*. Retrieved from <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248898080> [in Ukrainian].
15. Bolts, N. (2014). Razmyshlenye o neravenstve. Anty-Russo [Reflections on inequality]. M.: High society school of economy. [in Russian].
16. Romashko, S.M., Savras, I.Z., Selivestov, R.H. & Yurynets, R.V. (2013). *Modeliuvannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku terytorii [Modeling of socio-economic development of territories]*. K.: NADU [in Ukrainian].
17. Holovanenko, M. (2013). Diahnostuvannia typu dynamiky sotsialno-ekonomichnykh system z vykozystanniam topologichnykh testiv [Diagnosis type speakers socioeconomic systems using topological tests]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Ekonomika - Bulletin of Kyiv National Taras Shevchenko University: Economics*, 10 (151), 58-61 [in Ukrainian].
18. Osaulenko, O.H., Novikova, O.F. & Vlasenko, N.S. (2004). *Informatsiine zabezpechennia derzhavnoho ta rehionalnoho sotsialnoho upravlinnia [Information support state and regional social control]*. Kyiv; Donetsk, NAS of Ukraine. Institute of Industrial Economics; State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.10.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.094

УДК (316.42+331)+321.01

JEL Classification: J18

Т.М. КАЛАШНІКОВА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tatank@bk.ru

І.М. НОВАК

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: novak@idss.org.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТАЛОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ І СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Пошук рішення сучасних глобальних проблем має наслідком збільшення значення соціальних та екологічних чинників цивілізаційного розвитку, комплексна взаємодія яких з економічним зростанням покликана забезпечити сталий розвиток людства в історичній перспективі. Внаслідок цього людський розвиток набуває фундаментального значення, оскільки саме людина є базовим елементом складних соціальних та економічних систем, до яких належать і національні держави. Ухвалення цілей тисячоліття зі сталого розвитку актуалізує проблематику оцінювання сучасних ризиків людського розвитку та його взаємозв'язку зі стабільністю держави.

Проаналізовано взаємозв'язок людського розвитку, сталого розвитку, гідної праці та сталого людського розвитку. Обґрунтовано, що він має характер синергії та пояснює процес самоорганізації, виникнення, підтримки стабільності й розпаду структур у складних соціальних системах, якими є суспільство та держава. На основі даних щодо динаміки індексів людського розвитку та вразливості держави з використанням моделювання здійснено оцінку характеру залежності між показниками досягнутого рівня людського розвитку, поширення вразливої зайнятості й стабільності держави. Встановлено, що найбільш чітким є тісний обернений зв'язок між вразливістю держави та рівнем людського розвитку. Статистично підтверджений також зв'язок між зменшенням вразливості держави і поширенням гідної праці, та навпаки, збільшення вразливої зайнятості позитивно пов'язано зі зростанням оцінки, що відображає ситуацію дестабілізації держави.

Ключові слова: людський розвиток, сталий розвиток, гідна праця, сталий людський розвиток, вразлива зайнятість, безпека, ризик, вразливість держави.

© КАЛАШНІКОВА Т.М., НОВАК І.М., 2016

Т.Н. Калашиникова

канд. экон. наук, старш. научн. сотр., старш. научн. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: tatank@bk.ru

И.Н. Новак

канд. экон. наук, старш. научн. сотр., ведущ. научн. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: novak@idss.org.ua

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ УСТОЙЧИВОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И СТАБИЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВА

Поиск решения современных глобальных проблем приводит к возрастанию значения социальных и экологических факторов цивилизационного развития, комплексное взаимодействие которых с экономическим ростом призвано обеспечить устойчивое развитие человечества в исторической перспективе. Вследствие этого человеческое развитие приобретает фундаментальное значение, поскольку именно человек — базовый элемент сложных социальных и экономических систем, к которым принадлежат и национальные государства. Принятие целей тысячелетия по устойчивому развитию повышает актуальность проблематики оценивания современных рисков человеческого развития и его взаимосвязи со стабильностью государства.

Проанализирована взаимосвязь человеческого развития, устойчивого развития, достойного труда и устойчивого человеческого развития. Обосновано, что она имеет характер синергии и объясняет генезис структур в таких сложных социальных системах, как общество и государство. На основе данных о динамике индексов человеческого развития и уязвимости государства, с использованием моделирования дана оценка характера зависимости между показателями достигнутого уровня человеческого развития, распространения уязвимой занятости и стабильности государства. Установлено, что наиболее четкой является тесная обратная связь между уязвимостью государства и уровнем человеческого развития. Статистически подтверждена также связь между уменьшением уязвимости государства и распространением достойного труда, и наоборот, увеличение уязвимой занятости положительно связано с ростом оценки, отражающей ситуацию дестабилизации государства.

Ключевые слова: человеческое развитие, устойчивое развитие, достойный труд, устойчивое человеческое развитие, уязвимая занятость, безопасность, риск, уязвимость государства.

T.M. Kalashnikova

PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: tatank@bk.ru

I.M. Novak

PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: novak@idss.org.ua

RESEARCH OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STABILITY OF HUMAN DEVELOPMENT AND THE STABILITY OF STATE

The search for the solution to the contemporary global problems leads to an increase in the importance of social and environmental factors of the civilization development. Their complex interaction with economic growth is intended to ensure sustainable development of mankind in historical perspective. As a consequence, human development has fundamental value, because a person is a basic element of the complex social and economic

systems to which belong national states. The adoption of the Millennium Development Goals for Sustainable Development increases the relevance of the problems of modern risk assessment of human development and its relationship with the stability of the state.

The aim of this research is to analyze connection between the human development, the sustainable development, the decent work and the sustainable human development. It is proved that it has the character of synergies and explains the genesis of structures in complex social systems, as a person, society and the state. Using modeling on the basis of the data about dynamics of indexes of human development and vulnerability of state, the connection between the indicators of achieved level of human development, spread of decent employment and stability of state was estimated. It is found that the most clear is the close feedback between the state and vulnerability of human development. It is statistically confirmed the relationship between decreasing the vulnerability of the state and the spread of decent work, and on the contrary, an increase in vulnerable employment is positively correlated with growth estimates which reflects the situation of destabilization of the state.

Keywords: human development, sustainable development, decent work, sustainable human development, vulnerable employment, security, risk, fragile state.

Постановка проблеми. Генезис теоретичних підходів до розуміння фундаментальних економічних категорій національного багатства та економічного зростання супроводжується посиленням ролі людини як найбільш важливого активу та основи багатства постмодерного і постіндустріального суспільства. В результаті економічне зростання перетворюється з мети на засіб розвитку та стає лише одним із чинників підвищення якості життя задля забезпечення економічного й соціального розвитку людини, сім'ї та суспільства. Водночас, пошук рішення сучасних глобальних проблем має наслідком збільшення значення соціальних та екологічних чинників цивілізаційного розвитку, комплексна взаємодія яких з економічним зростанням покликана забезпечити сталий розвиток людства в історичній перспективі. Внаслідок цього людський розвиток набуває фундаментального значення, оскільки саме людина є базовим елементом складних соціальних та економічних систем, до яких належать і національні держави.

Актуальність дослідження. Ухвалення ООН порядку денного щодо реалізації Цілей Тисячоліття зі сталого розвитку (*Millenium Sustainable Development Goals*) актуалізує проблематику інтеграції індикаторів сталості та гідної праці до концепції людського розвитку, а також оцінювання взаємозв'язку між досягнутим рівнем людського розвитку і стабільністю держави, що визначає стан безпеки країни з урахуванням впливу сучасних демографічних, соціально-економічних та інших ризиків.

Аналіз досліджень і публікацій. У другій половині ХХ ст. були поширені концепції індустріальної доби, що визначали своїм предметом розвиток людини з позицій ресурсного та патерналістського підходів. Зокрема, концепція людського капіталу як чинника виробництва була викладена в роботах Т. Шульца [1] (T. Schults) і Г. Беккера (G. Becker) [2], теорія базових потреб людини – у дослідженнях А. Маслоу (A. Maslow) [3].

Авторами сучасної концепції людського розвитку вважаються ініціатор щорічних доповідей ООН про людський розвиток, автор книги «Роздуми про розвиток людського суспільства» Магбуб уль-Гак (Mahbub ul Haq) [4] і лауреат Нобелівської премії з економіки Амартья Сен (A. Sen) [5]. На відміну від сформульованих у 1980-х рр. неокейнсіанської, неокласичної, емпіричної, ендегенної та інших теорій економічного зростання, що приділяли увагу лише розширенню вибору доходу, концепція людського розвитку визначила пріоритетом розширення інших видів людського вибору – соціального, культурного, політичного тощо. В Україні проблематику людського розвитку протягом тривалого часу досліджує науковий колектив під керівництвом Е. Лібанової (E. Libanova) [6].

Ідеї сталого розвитку беруть початок у роботах Г. Дейлі (H. Daly) [7], визначенню критеріїв та базових понять гідної праці присвячені роботи Р. Анкера (R. Anker), Ф. Еггера (P. Egger), Ф. Меграна (F. Mehran), Дж. Ріттера (J. Ritter) та І. Чернишева (I. Chernyshev) [8], запровадженню індикаторів гідної праці — дослідження Ф. Бонне (F. Bonnet), Ж. Фігуердо (J. Figueiredo) та Г. Стендинга (G. Standing) [9].

Аналіз наукових досліджень і методичних розробок ряду міжнародних організацій показує, що за високого рівня опрацювання загальних теоретичних і методичних підходів до вивчення проблеми людського розвитку, дослідження взаємозв'язку концепцій людського розвитку, сталого розвитку, гідної праці та сталого людського розвитку, а також взаємовпливу людського розвитку і стабільності держави поки не отримали достатнього розвитку.

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку між концепціями людського розвитку, сталого розвитку, гідної праці та сталого людського розвитку, виявлення залежності між досягнутим рівнем людського розвитку, поширенням гідної праці та стабільністю держави.

Основні результати дослідження. Концепція людського розвитку (*Human Development*) на основі антропоцентричного підходу з одночасним визнанням людини джерелом і метою розвитку вперше була представлена у 1990 р. [10]. В оприлюдненій трьома роками раніше доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку Організації Об'єднаних Націй під керівництвом Г.-Х. Брундтланд (*G.-H. Brundtland*), сталий розвиток (*Sustainable Development*) був окреслений як інтегральний розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби нинішніх поколінь без шкоди для можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [11]. Парадигма сталого розвитку поєднала ідеї захисту навколишнього середовища (екологія), соціальної справедливості (соціум) та запобігання дискримінації (економіка), а його метою є забезпечення цілісності природних систем, збереження їх здатності до самовідновлення і динамічної адаптації до змін завдяки оптимальному використанню обмежених ресурсів та екологічних технологій, збереження стабільності соціальних і культурних систем та справедливий розподіл благ.

Збалансована триєдина концепція сталого розвитку визначає невід'ємними складовими соціального прогресу дотримання прав людини, бізнес-етику та інвестиції в розвиток некомерційного сектору, а результатом взаємодії економічного розвитку та соціального — забезпечення соціальної справедливості, передусім щодо можливостей зайнятості. Взаємодія економіки та екології ґрунтується на ідеї вартісної оцінки зовнішніх впливів на навколишнє середовище, а взаємозв'язок соціуму та екології передбачає забезпечення внутрішньо- і міжпоколінної рівності.

Праця може сприяти підвищенню рівня людського розвитку, однак зв'язок між цими двома чинниками не є автоматичним і залежить від умов праці, її якості та соціальної цінності тощо. Окремі види трудової діяльності за певних умов шкодять людському розвитку — мільйони людей займаються працею, що обмежує для них діапазон життєвого вибору, порушує основні права людини і принижує гідність. Праця позитивно впливає на людський розвиток, коли сприяє досягненню спільних соціальних цілей щодо зменшення злиденності й нерівності, забезпечення соціальної згуртованості, екологічної сталості, розвитку культури і цивілізації, створює можливості для отримання засобів до існування, впровадження інновацій, соціалізації, гідності й визнання. Тоді в результаті людського розвитку підвищуються рівні здоров'я, знань, навичок і добробуту людей, формуються сприятливі можливості та розширюється діапазон вибору [12, с. 3, 5, 6]. Саме тому сформульована Міжнародною

організацією праці (МОП) концепція гідної праці передбачає реалізацію основних стратегічних цілей для забезпечення основоположних прав людини у сфері праці, сприяння зайнятості та розвитку компаній, соціального захисту й соціального діалогу. 2010 року визначено нову специфіку людського розвитку щодо активної участі людей у забезпеченні справедливості й сталості розвитку на нашій спільній планеті [13]. Саме тому А. Білоусова відносить до основних елементів концепції людського розвитку розширення людських можливостей, продуктивність, справедливість, стабільність та безпеку [14]. В свою чергу, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (*Ban Ki-moon*) зазначає, що концепція сталого розвитку подібна до мосту, де розвиток є свого роду повітряною сталості, а сталість – системою підтримки життєздатності розвитку [15].

О. Тулай та І. Гумовська підкреслюють наявність тісного зв'язку між основними характеристиками людського і сталого розвитку, зростання їх кореляції та міждисциплінарної інтеграції. Вони вважають, що сутністю сталого людського розвитку (*Sustainable Human Development*) є рівність усіх людей з точки зору можливостей розвитку в даний момент і в майбутньому [16, с. 151, 157]. С. Гасегава (S. Hasegawa) [17] наголошує, що сталий людський розвиток є результатом еволюції класичних концепцій розвитку, заснованих на традиційних чинниках виробництва (земля, капітал і праця), до нової соціальної парадигми, де людина набуває ролі головного актора і кінцевої мети розвитку.

Зв'язок між людським розвитком, гідною працею та сталим розвитком має характер синергетичної взаємодії, що пояснює процес самоорганізації, виникнення, підтримки стабільності та розпаду структур у складних соціальних системах, якими є людина, суспільство, держава. Найбільш важливими властивостями цих систем є здатність до адаптації, різноманітність і складність механізмів взаємодії з навколишнім середовищем, а ключовими ознаками – відкритість і здатність до самоорганізації.

Сучасна модель людського розвитку передбачає розширення можливостей людей щодо шляхів і засобів підвищення якості власного життя на основі забезпечення справедливості та сталості. Справедливість – властивість і мірило адекватності зусиль, спрямованих на підтримання рівноваги світу, не може бути досягнута поза межами гідної праці як свідомої, суспільно корисної діяльності людини в умовах свободи, рівності та безпеки. За допомогою гідності суспільство визнає цінність людської особистості, тоді як сталість передбачає підтримання здатності та необхідних умов для розвитку у взаємодії з навколишнім середовищем у теперішньому і майбутньому світі. З огляду на це, в рамках концепцій сталого розвитку та гідної праці відбувається формування критичних умов для людського розвитку щодо екологічної сталості, безпеки і прав людини, сприяння рівності й соціальній справедливості.

Для оцінки рівня людського розвитку використовується Індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*) – інтегральний щорічний показник для порівняння країн, що охоплює три виміри людського розвитку: довголіття і здоров'я (очікувана тривалість життя); здатність отримувати знання (середня та очікувана тривалість навчання); здатність досягнути гідного рівня життя (валовий національний дохід на душу населення) (рис. 1) [12, с. 1].

Концепція *HDI* ґрунтується на тому, що основним критерієм оцінки розвитку країни є люди та їхні можливості, а не лише економічне зростання. Він покликаний стимулювати дискусію про пріоритети державної політики та пошук відповіді на питання, чому країни з однаковим рівнем валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення в кінцевому підсумку мають різні результати людського розвитку.

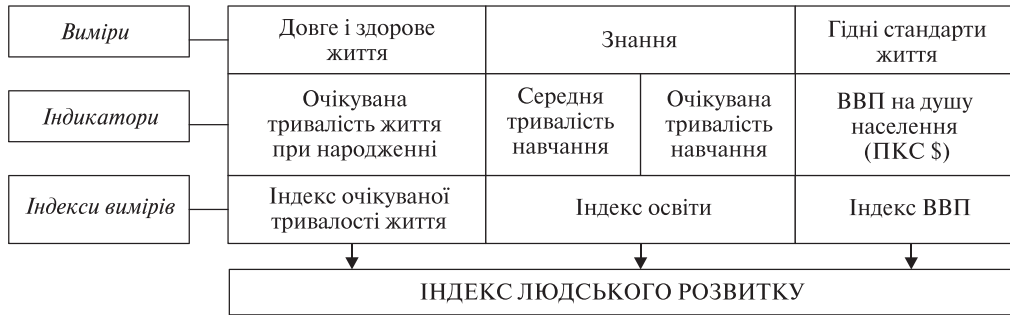

Рис. 1. Основні складові індексу людського розвитку (HDI)

Джерело: [18].

Людський розвиток погіршується внаслідок численних потрясінь, дії чинників вразливості та ризиків: епідемій, економічних і фінансових криз, незабезпечення продовольчої та енергетичної безпеки [12, с. 5]. Поняття «ризик» і «безпека» діалектично пов'язані між собою. Природа цього зв'язку, ймовірно, тяжіє до оберненої залежності. Ю. Харазішвілі та Є. Дронь [19] визначають блоки індикаторів (макроекономічні, соціальні, демографічні та ін.) для цілей вимірювання рівня економічної безпеки. Вони ідентифікують сфери формування ризиків, що є мірою небезпеки, зростання якої посилює загрозу руйнування суспільства як складної соціально-економічної системи у формі державного утворення. Для опису подібних загроз використовують термін «невдалі держави» або «держави, які не відбулися» (*failed states*). В. Істерлі (W. Easterly) та Л. Фресчі (L. Freschi) зауважують, що даному терміну бракує політичної коректності [20]. А. Колодій акцентує увагу на необхідності врахування потенціалу відновлення державою своєї дієздатності та пропонує розуміти запропонований Фондом миру (*Fund for Peace*) щорічний Індекс нестабільних («невдалих», «крихких») держав (*Failed States Index*, з 2013 р. – *Fragile States Index, FSI*) як індекс спроможності держав [21].

Неспроможність держави виконувати делеговані їй суспільством функції є основою ознакою її нестабільності або вразливості. З огляду на це, для цілей даного дослідження пропонуємо використовувати термін «індекс вразливості держави» (*FSI*). *FSI* розраховується на основі систематичної інтеграції широкого спектру джерел даних щодо показників ризику за соціально-економічними та воєнно-політичними індикаторами (загалом понад 100 субіндикаторів) (рис. 2).

При цьому використовується методологія контент-аналізу наявних в електронному доступі джерел, що обробляються за допомогою програмного забезпечення *CAST*, розробленого Фондом миру. Отримані результати конвертуються в кількісні оцінки для кожної країни і поєднуються з двома іншими ключовими аспектами процесу загальної оцінки – кількісним аналізом і якісними даними щодо ключових подій у досліджуваних країнах. Потім вони порівнюються зі статистикою природного руху населення і людського розвитку для підтвердження коректності інтерпретації вхідних даних [22]. *FSI* поєднує оцінку ризиків і параметрів сталого розвитку, а його динаміка характеризує зміну ризиків (інтегрального або кумулятивного, чи часткових ризиків) і стану безпеки країни.

Соціальні та економічні індикатори		
Демографічне навантаження	Біженці та внутрішньо переміщені особи	Нерівномірний економічний розвиток
природні катастрофи, захворюваність, навколишнє середовище, забруднення, дефіцит їжі, недоїдання, дефіцит води, зростання населення, демографічні пріоритети молоді, смертність	переміщення, табори для біженців, табори для внутрішньо переміщених осіб, захворювання, спричинені переміщенням, біженці на душу населення, внутрішньо переміщені особи на душу населення, здатність до інтеграції	коефіцієнт Джині, частка доходів 10 % найбільш заможних, частка доходів 10 % найбільш незаможних, розподіл міських і сільських сервісів, доступ до поліпшених сервісів, мешканці нетрів
Вразливі групи	«Витік» людей і мізків	Бідність та економічний спад
дискримінація, нездатність, етнічне, релігійне чи комунальне насильство	міграція на душу населення, людський капітал, еміграція, освічене населення	економічний дефіцит, державний борг, безробіття, молодіжна зайнятість, купівельна спроможність, ВВП на душу населення, ріст ВВП, інфляція
Політичні та воєнні індикатори		
Легітимність держави	Громадське обслуговування	Права людини і верховенство права
корупція, ефективність уряду, політична участь, виборчий процес, рівень демократії, незаконна економіка, торгівля наркотиками, протести і демонстрації, боротьба за владу	поліція, кримінал, надання освіти, письменність, вода і санітарія, інфраструктура, якість охорони здоров'я, телефонія, доступ до Інтернету, надійність постачання енергії, дороги	свобода преси, громадянські свободи, політичні свободи, торгівля людьми, політичні в'язні, позбавлення волі, релігійні переслідування, тортури, покарання
Апарат безпеки	Розкол еліт	Зовнішня інтервенція
внутрішній конфлікт, поширення стрілецької зброї, масові заворушення і протести, конфлікти зі смертельними наслідками, воєнні перевороти, повстанська діяльність, войовничість, обстріли, політичні в'язні	боротьба за владу, перебіжчики, недоліки виборів, політична конкуренція	зовнішня допомога, присутність миротворців, присутність місії ООН, іноземна воєнна інтервенція, санкції, кредитний рейтинг

Рис. 2. Базові індикатори індексу вразливості держави (FSI)

Джерело: [22].

Стабільність держави, виникнення якої зумовлено необхідністю виконання сервісних функцій з обслуговування людини і суспільства, створює підґрунтя для забезпечення сталого людського розвитку. Відповідно, вищий рівень людського розвитку означає зменшення вразливості держави. Окрім цього, доцільність інтеграції компонентів сталості та гідної праці до концепції людського розвитку може бути підтверджена наявністю позитивного взаємозв'язку між досягнутим рівнем людського розвитку, поширенням гідної зайнятості та стабільністю держави.

Таблиця. Кореляційна матриця

Змінні	<i>FSI_m</i>	<i>HDI_m</i>	<i>L1</i>	<i>L2</i>	<i>L3</i>
<i>FSI_m</i>	1	-0,815	0,709	-0,597	-0,298
<i>HDI_m</i>	-0,815	1	-0,882	0,608	0,257
<i>L1</i>	0,709	-0,882	1	-0,502	-0,143
<i>L2</i>	-0,597	0,608	-0,502	1	0,706
<i>L3</i>	-0,298	0,257	-0,143	0,706	1

Джерело: розраховано авторами за даними [13, с. 188–191; 23, с. 254–257; 22, 24].

Перевірка вище викладених теоретичних положень здійснена з використанням методів математичного моделювання. Гіпотезою дослідження було припущення щодо наявності позитивного взаємозв'язку між поширенням гідної зайнятості, рівнем людського розвитку держави та її стійкістю, тобто більш високе значення індексу людського розвитку і поширення гідної зайнятості відповідають меншому значенню індексу спроможності держави (припускали наявність оберненої залежності).

Інформаційною основою аналізу є база даних *HDI* [13, с. 188–191; 23, с. 254–257] та *FSI* [22, 24] за 2010–2014 роки, за 177 країнами світу (пропущені значення вилучено), а також додаткові індикатори гідної праці, зокрема:

- оцінки вразливої зайнятості (*L1*) – відсоток зайнятих, таких як члени сім'ї, які працюють безоплатно, та самозайнятих (середня за 2008–2013 роки);
- задоволення роботою (*L2*) – відсоток позитивних відповідей (середня за 2007–2012 роки);
- ідеальна робота (*L3*) – відсоток позитивних відповідей (за 2013 рік).

На основі попереднього аналізу діаграми розсіювання обґрунтовано доцільність апроксимації залежності між змінними *HDI* та *FSI* лінійним трендом на рівні $R^2 = 0,720$, а між *L1*, *L2*, *L3* і *FSI* – на рівні 0,502; 0,356; 0,089 відповідно. Для показників-характеристик поширення гідної праці спроби апроксимувати залежності змінних криволінійним трендом не дали принципово кращих результатів.

Оцінка кореляції між змінними за допомогою надбудови *EXCEL* – *XLSTAT* (показники стандартизували) (таблиця) свідчить про наявність тісного оберненого зв'язку між *FSI* та *HDI* ($r = -0,815$). Дещо меншою (проте також високою) є сила зв'язку між *FSI* й оцінкою вразливої зайнятості ($r = 0,709$), а між *FSI* та задоволенням роботою існує обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,597$).

Розрахунки виявили взаємозв'язок *HDI* та показників гідної праці: прямий, середній за силою, лінійний зв'язок між *HDI* та оцінкою задоволення роботою ($r = 0,608$), а також високу силу оберненого зв'язку між *HDI* і рівнем вразливої зайнятості ($r = -0,882$). В останньому випадку це вказує на наявність колінеарності між потенційними факторами, що впливають на вразливість держави і не дозволяє одночасно включати їх до регресійної моделі. Тому для аналізу було використано змінну *L1*, оскільки її кореляція з *L2* і *L3* є меншою. Статистична якість суб'єктивної оцінки змінної «ідеальна робота» не дозволила використовувати її в подальшому аналізі.

Моделі лінійної регресії дає змогу дослідити взаємозв'язок між залежною змінною *FSI* і факторами *L1*, *L2*. При включенні цих двох факторів до специфікації моделі її адекватність має істотний рівень – скорегований $R^2 = 0,58$, тобто 58,0 % дисперсії змінної *FSI* можна пояснити впливом, пов'язаним з оцінкою гідної праці. При цьо-

му між змінною $L1$ і FSI коефіцієнт кореляції складає 0,715, а між $L2$ і FSI – 0,599. Дослідження варіанту, за якого до специфікації моделі вносилися тільки незалежна змінна $L1$, показало, що адекватність моделі, оцінена за значенням коефіцієнта детермінації, складає лише 0,5.

Результати розрахунку множинної лінійної регресії (t -статистика – 8,6406, значимість $t < 0,0001$) показують, що модель взаємозв'язку має вигляд:

$$FSI_m = 91,73 + 0,46L1 - 0,57L2 \quad (1).$$

Поширення вразливої зайнятості позитивно пов'язано зі зростанням оцінки FSI , що відображає ситуацію дестабілізації держави. Негативний знак коефіцієнту при незалежній змінній свідчить про наявність оберненої залежності між рівнем задоволення роботою та оцінкою FSI . Це ілюструє твердження про підвищення стабільності держави із поширенням у ній гідної зайнятості. Інтерпретація β коефіцієнтів моделі (значимість яких підтверджена) дозволяє зробити висновок, що оцінка задоволення роботою має сильніший вплив на вразливість держави у порівнянні з оцінкою вразливої зайнятості.

Перевірка адекватності побудованої моделі за критерієм Фішера ($F = 81,1409$, значимість $F < 0,0001$) свідчить про адекватність і надійність моделі з імовірністю 95 %. Аналіз залишків дає підстави для висновку, що більшість спостережень вкладаються в довірчий інтервал 95 %.

Для аналізу закономірностей взаємозв'язку між рівнем людського розвитку держави та її стабільністю була сформована база даних як пролонгована просторова вибірка, де кожний об'єкт спостерігається багаторазово. Спостереження здійснювали щорічно протягом 2010–2014 років. Це дозволило виявити закономірності взаємозв'язку і застосувати специфічні методи аналізу панельних даних.

Регресійна модель панельних даних відрізняється від регресії звичайних часових рядів або просторової регресії тим, що її змінні мають три виміри: ознаки (змінні) – об'єкти – час. Так, найпростішою є модель наскрізної регресії (2), що припускає однакову поведінку для всіх об'єктів вибірки у всі моменти часу, що досліджується [25, с. 277–278]:

$$y_{it} = X'_{it} b + a + \varepsilon_{it} \quad (2),$$

де y_{it} – вектор – рядок значень детермінованих регресорів; вільний член a та вектор – стовпець b – коефіцієнти регресії, що є однаковими для всіх спостережень; залишки ε_{it} нормально розподілені та задовольняють умовам класичної регресійної моделі X_{it} . Оцінка цієї моделі була здійснена за допомогою методу найменших квадратів (МНК).

Діаграма розсіювання FSI та HDI (рис. 3) підтверджує наявність негативного лінійного зв'язку між змінними. Аналіз наскрізної регресії даних за 177 країнами (з використанням надбудови *EXCEL – XLSTAT*), для яких розраховуються залежна змінна FSI та незалежна HDI , свідчить про високу зумовленість стабільності держави рівнем її людського розвитку.

Якість підгонки коефіцієнтів моделі показує, що коефіцієнт детермінації є високим, $R^2 = 0,716$, тобто 71,6 % дисперсії змінної FSI можна пояснити впливом процесів, пов'язаних з людським розвитком.

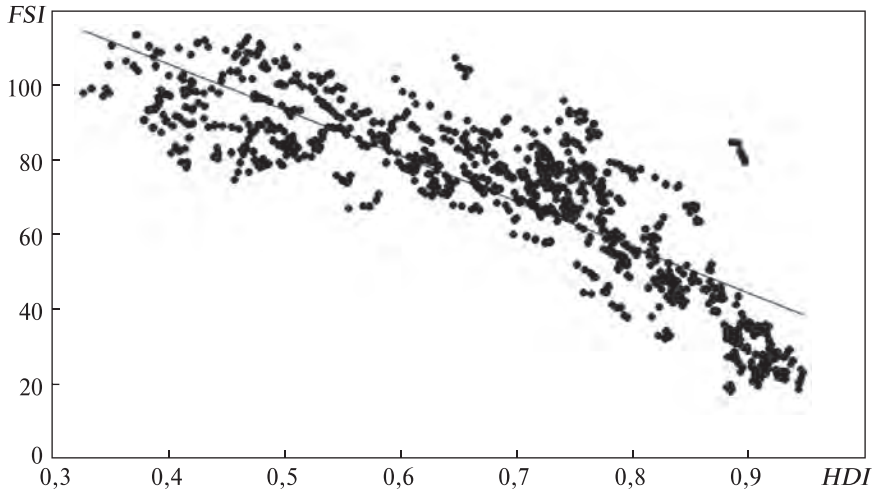

Рис. 3. Діаграма розсіювання індексу вразливості держави (*FSI*) та індексу людського розвитку (*HDI*)

Джерело: розраховано авторами за даними [13, с. 188–191; 23, с. 254–257; 22, 24].

Результати розрахунку наскрізної лінійної регресії панельних даних *FSI* та *HDI* (*t*-статистика – 84,559, значимість $t < 0,0001$) показують, що модель взаємозв'язку має вигляд:

$$FSI = -122,78HDI + 154,56 \quad (3).$$

Негативний знак коефіцієнту при незалежній змінній свідчить про наявність оберненого взаємозв'язку між *HDI* та *FSI*. При цьому збільшення значення *FSI*, що є дестимулятором, відображає дестабілізацію держави.

Зростання рівня людського розвитку позитивно впливає на стабільність держави. Якщо оцінка людського розвитку в країні буде дорівнювати 1 (найвищий рівень), її вразливість має відповідати 31,77. Зокрема, у таких розвинутих країнах як Австралія, середнє значення *HDI* за 2010–2014 роки дорівнювало 0,932, а *FSI* за відповідний період – 27,27. У Канаді ці показники склали 0,909 і 27,15, а в Норвегії – 0,942 і 21,50. При цьому, за гіпотетичної умови відсутності людського розвитку в державі, її вразливість має оцінюватися 154,56 (найгірший результат *FSI* належить Чаду, де стабільність держави у 2010 році була оцінена на рівні 113,30). Це дозволяє визначити верхню граничну межу *FSI*, що відповідає ситуації відсутності держави як такої.

Перевірка адекватності побудованої моделі за критерієм Фішера ($F = 2218,3$, значимість $F < 0,0001$), показує, що вона є адекватною і надійною з імовірністю 95 %. Аналіз залишків свідчить, що більшість спостережень вкладаються в довірчий інтервал 95 %.

Висновки. Протягом останніх десятиліть унаслідок цивілізаційного розвитку суспільства під впливом науково-технічного прогресу і технологічної конкуренції проблематика людського розвитку зазнає суттєвих змін. Нові глобальні проблеми призводять до підвищення ролі соціальних та екологічних чинників, комплексна взаємодія яких з економічним зростанням покликана забезпечити сталий розвиток людства в історичній перспективі. Людський розвиток набуває фундаментального значення, оскільки саме людина є базовим елементом складних соціальних та економічних систем, до яких належать і національні держави.

Дослідження взаємозв'язку людського розвитку, сталого розвитку, гідної праці та сталого людського розвитку доводить, що включення компоненти сталості до концепції людського розвитку є закономірним. Синергетичний характер цього взаємозв'язку підтверджують результати математичного моделювання з використанням даних щодо динаміки індексів людського розвитку та вразливості держави.

Аналіз наскрізної регресії даних за 177 країнами свідчить про наявність тісного оберненого зв'язку між стабільністю держави та рівнем людського розвитку. Зокрема доведено, що підвищення рівня людського розвитку істотно впливає на зменшення нестабільності держави ($r = -0,815$). Подібний за силою та напрямом зв'язок виявлений між рівнем людського розвитку і рівнем вразливої зайнятості ($r = -0,882$). Поширення вразливої зайнятості значною мірою збільшує нестабільність держави ($r = 0,709$). Суб'єктивний показник задоволення роботою, як один з індикаторів гідної праці, має середній за силою прямий вплив на рівень людського розвитку ($r = 0,608$) та зворотний – на рівень стабільності держави ($r = -0,597$). Таким чином, статистично підтверджений зв'язок між зменшенням вразливості держави і поширенням гідної праці. При цьому оцінка задоволення роботою має більш сильний вплив на вразливість держави у порівнянні з оцінкою вразливої зайнятості.

Результати моделювання дали змогу визначити граничні значення індексу вразливості держави залежно від досягнутого рівня людського розвитку. Найвищий рівень людського розвитку ($HDI = 1$) відповідає оцінці вразливості держави 31,77, а найнижчий ($HDI = 0$) – 154,56, що гіпотетично означає відсутність держави як такої.

Врахування отриманих результатів є важливим для формування концептуальних і стратегічних підходів і заходів державної політики щодо оцінювання сучасних ризиків людського розвитку та їхнього впливу на стабільність держави. При цьому забезпечення ефективності державного управління вимагає періодичного оновлення (уточнення, доповнення й перегляду) показників людського розвитку для зменшення часового лагу і більш адекватного «реагування» індексу людського розвитку на реальні події в країні.

Ухвалення цілей тисячоліття зі сталого розвитку актуалізує проблематику оцінювання сучасних ризиків людського розвитку та його взаємозв'язку зі стабільністю держави. Необхідність політичного реагування на нові ризики, що виникають у швидко змінюваному світі, підвищує актуальність подальшого розвитку теоретичних підходів у цій сфері. З огляду на це, перспективи подальших наукових досліджень охоплюватимуть аналіз сучасних ризиків та актуальних пріоритетів забезпечення сталого людського розвитку і визначення відповідних завдань на національному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schutz T. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities [Electronic Resource] / T. Schutz. – NY, 1972. – Access mode: <http://www.nber.org/chapters/c4126.pdf>
2. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, 3rd edition / G. Becker. – University of Chicago Press, 1994. – 412 p.
3. Maslow A. A Theory of Human Motivation / A. Maslow // Psychological Review. – 1943. – № 50. – P. 370–396.
4. Mahbub ul Haq. Reflections on Human Development 1st edition / ul Haq Mahbub. – Oxford University Press, 1996. – 288 p.
5. Sen A. Development as Freedom / A. Sen. – New York : Oxford University Press, 1999. – 366 p.
6. Людський розвиток в Україні: 2003 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової; ІДСД НАН України, Держкомстат України. – К., 2004. – 290 с.

7. *Daly H.* Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development / H. Daly. — Boston : Beacon Press, 1996. — 253 p.
8. *Anker R.* Measuring decent work with statistical indicators [Electronic Resource] / R. Anker, I. Chernyshev, P. Egger, F. Mehran, J.A. Ritter // IL Review. — 2003/2. — **142**, №2. — Access mode: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms_079089.pdf
9. *Bonnet F.* A family of decent work indexes [Electronic Resource] / F. Bonnet, J.B. Figueiredo, G. Standing // IL Review. — 2003/2. — **142**, № 2. — Access mode: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms_079089.pdf
10. Concept and Measurement of Human Development. Human Development Report 1990. UNDP [Electronic Resource]. — New York-Oxford Oxford University Press, 1990. — 141 p. — Access mode: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf
11. Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development [Electronic Resource]. — United Nations, 1987. — Access mode: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
12. Труд во имя человеческого развития. Доклад о человеческом развитии 2015. Резюме. ПРООН [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf
13. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development, Human Development Report 2010. UNDP [Electronic Resource]. — Palgrave Macmillan, 2010. — 238 p. — Access mode: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf
14. Білоусова А.О. Людський розвиток як домінанта інноваційних перетворень в Україні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. 08.00.07 / А.О. Білоусова. Донецький національний економічний університет імені Михайла Туган-Барановського. — Донецьк, 2014. — 22 с.
15. Progress to date and remaining gaps in the implementation of the outcomes of the major summit s in the area of sustainable development and analysis of the themes for the Conference. Report of the Secretary-General [Electronic Resource]. — The Preparatory Committee for the United Nations Conference on Sustainable Development 17–19 May 2010. — Access mode: http://www.undpcc.org/undpcc/files/docs/publications/submitted/SGReport_on_UNCSD_final-1April2010.pdf
16. *Tulai O., Humovska I.* Sustainable Development: Genesis and Modern Conception in the Context of Financial Science / O. Tulai, I. Humovska // Journal of European Economy. — **14** (2). — June 2015. — P. 149–163.
17. *Hasegawa S.* Development Cooperation [Electronic Resource] / S. Hasegawa, 2001. — Access mode: <http://www.humandevlopment.uz/upload/files/HasegawaTheSDparadigm.pdf>
18. Индекс людського розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
19. *Харазішвілі Ю.М.* Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі; аналіт. доп. / Ю.М. Харазішвілі, Є.В. Дронь; НІСД. — К., 2014. — 117 с.
20. *Easterly W.* Top 5 reasons why «failed state» is a failed concept [Electronic Resource] / W. Easterly, L. Freschi // Development Research Institute. — 2010.— January 13. — Access mode: <http://aidwatchers.com/2010/01/top-5-reasons-why-%E2%80%9Cfailed-state%E2%80%9D-is-a-failed-concept/>
21. *Колодій А.* Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування [Електронний ресурс] / А. Колодій / Будуємо нову Україну : збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О. Українське Фулбрайтівське коло. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. — С. 309–327. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618>
22. Fragile States Index 2015 [Electronic resource] // Fund for Peace. — Access mode: <http://fsi.fundforpeace.org/rankings-2015>
23. Work for Human Development, Human Development Report 2015. UNDP [Electronic Resource]. — UNDP, 2015. — 288 p. — Access mode: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf
24. Failed States Index 2013 [Electronic resource] // Fund for Peace. — Access mode : <http://library.fundforpeace.org/cfsir1306>
25. *Ратникова Т.А.* Введение в эконометрический анализ панельных данных / Т.А. Ратникова // Экономический журнал ВШЭ. — 2006. — **10**, № 2.— С. 267–316.

REFERENCES

1. Schutz, T. (1972). *Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities*. .Y. Retrieved from <http://www.nber.org/chapters/c4126.pdf> [in English].
2. Becker, G. (1994). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3rd edition. University of Chicago Press [in English].
3. Maslow, A. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396 [in English].
4. Mahbub ul Haq. (1996). *Reflections on Human Development* 1st edition. Oxford University Press [in English].
5. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press [in English].
6. Libanova, E.M. (Ed). (2004). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: 2003 rik [Human development in Ukraine 2003 year]*. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Daly, H. (1996). *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press [in English].
8. Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., Mehran, F. & Ritter J.A. (2003/2). *Measuring decent work with statistical indicators IL Review*, 142 (2) Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms_079089.pdf [in English].
9. Bonnet, F., Figueiredo, J.B. & Standing, G. (2003/2). A family of decent work indexes. *IL Review*, 142 (2). Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms_079089.pdf [in English].
10. *Concept and Measurement of Human Development*. Human Development Report 1990. UNDP. New York-Oxford Oxford University Press. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf [in English].
11. *Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development* (1987). United Nations. Retrieved from <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> [in English].
12. Trud vo imja chelovecheskogo razvitija [Work for human development]. *Doklad o chelovecheskom razvitii 2015. Rezjume. PROON - Human development report 2015. Resume UNDP*. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf [in Russian].
13. *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development, Human Development Report 2010*. UNDP, Palgrave Macmillan. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf [in English].
14. Bilousova, A. (2014). Liuds'kyi rozvytok iak dominuiuchyj innovatsijnykh reform v Ukraini [Human development as a dominant innovative reforms in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donets'kyi natsional'nyi ekonomichnyi universytet, Donets'k [in Ukrainian].
15. *Progress to date and remaining gaps in the implementation of the outcomes of the major summit s in the area of sustainable development and analysis of the themes for the Conference*. Report of the Secretary-General. The Preparatory Committee for the United Nations Conference on Sustainable Development 17–19 May 2010 Retrieved from http://www.undpcc.org/undpcc/files/docs/publications/submitted/SGReport_on_UNCSD_final-1April2010.pdf [in English].
16. Tulai, O. & Humovska, I. (2015). Sustainable Development: Genesis and Modern Conception in the Context of Financial Science. *Journal of European Economy*, 14 (2), 149–163 [in English].
17. Hasegawa, S. (2001). *Development Cooperation*. Retrieved from <http://www.humandevlopment.uz/upload/files/HasegawaTheSDparadigm.pdf> [in English].
18. *Indeks liuds'koho rozvytku [Human development index]*. (n.d.). [hdr.undp.org](http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi) Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> [in Ukrainian].
19. Kharazishvili, Yu.M. & Dron', Ye.V. (2014). *Prohnozuвання indyikatoriv, porohovykh znachen' ta rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy u seredn'ostrokovij perspektivi [Forecast of indicators, thresholds and level of economic security of Ukraine in the medium term prospective]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
20. Easterly, W. & Freschi, L. (2010). *Top 5 reasons why «failed state» is a failed concept*. Development Research Institute, January 13. Retrieved from <http://aidwatchers.com/2010/01/top-5-reasons-why-%E2%80%9Cfailed-state%E2%80%9D-is-a-failed-concept/> [in English].
21. Kolodij, A. (2015). Mizhrehional'ni podily v Ukraini i deiaki pryntsypy publichnoho vriaduvannya [Inter-regional divisions in Ukraine and some principles of public administration]. *Buduiemo novu Ukrainu (26–27 lystopada 2014 r., m. Kyiv) - Build of new Ukraine (pp. 309–327)*. Kyiv : Vydavnychyj dim

- «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». ekmail.ukma.edu.ua Retrieved from <http://www.ekmail.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618> [in Ukrainian].
22. *Fragile States Index 2015. Fund for Peace*. Retrieved from <http://fsi.fundforpeace.org/rankings-2015> [in English].
23. *Work for Human Development. Human Development Report 2015*. (2015). UNDP 2015. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf
24. *Failed States Index 2013. Fund for Peace. (2013)*. Retrieved from <http://library.fundforpeace.org/cfsir1306>
25. Ratnikova, T.A. (2006). Vvedenie v jekonometricheskij analiz panel'nyh dannyh [Introduction to econometric analysis of panel data]. *The HSE Economic Journal - Jekonomicheskij zhurnal VShJe*, Vol. 10, 2, 267–316 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.07.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.108

УДК 330.332.3(477)

JEL Classification: H54

А.Г. ГВЕЛЕСІАНИ

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: gvelana@ukr.net

ІНВЕСТИЦІЙНІ УМОВИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Представлено результати дослідження інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури та територіальні особливості розподілу капітальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва та ін. Сучасний стан об'єктів соціальної інфраструктури, їх повільна модернізація, нагромадження морально і фізично застарілих засобів негативно впливають на ефективність діяльності соціальних галузей та не дозволяють якісно і своєчасно надавати послуги населенню за місцем проживання. Виявлено основні тенденції, особливості інвестиційної діяльності та роль державних інвестицій у галузях соціальної інфраструктури в Україні у 2001–2015 роках; проаналізовано динаміку обсягів уведення в дію соціальних об'єктів. Здійснено оцінку рівня регіональної диференціації інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури та виявлено значні територіальні диспропорції у освоєнні капітальних інвестицій, що призводить до зростання регіональних відмінностей у забезпеченості та доступності послуг закладів соціальної інфраструктури. Розглянуто форми взаємодії держави, місцевих органів влади і корпоративного сектору економіки з метою залучення інвестиційних ресурсів для розвитку соціальної інфраструктури. Емпіричну основу дослідження склали матеріали зі статистики інвестицій та основних засобів Державної служби статистики України.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, інвестиції, основні засоби, охорона здоров'я, заклади освіти.

А.Г. Гвелесиани

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: gvelana@ukr.net

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ УСЛОВИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Представлены результаты исследования инвестиционных условий развития социальной инфраструктуры и территориальные особенности распределения капитальных инвестиций в ее развитие. Современное состояние объектов социальной инфраструктуры, накопление морально и физически устаревших фондов отрицательно влияют на эффективность деятельности социальных отраслей и не позволяют

© ГВЕЛЕСІАНИ А.Г., 2016

качественно и своевременно оказывать услуги населению по месту жительства. Выявлены основные тенденции и особенности инвестиционной деятельности в отраслях социальной инфраструктуры в Украине в 2001–2015 годах; проанализирована динамика объемов ввода в действие социальных объектов. Проведена оценка уровня региональной дифференциации инвестиционных условий развития социальной инфраструктуры и выявлены значительные территориальные диспропорции в освоении капитальных инвестиций, что приводит к росту региональных различий в обеспеченности и доступности услуг учреждений социальной инфраструктуры. Рассмотрены формы взаимодействия государства, местных органов власти и корпоративного сектора экономики с целью привлечения инвестиционных ресурсов для развития социальной инфраструктуры. Эмпирическую основу исследования составили материалы по статистике инвестиций и основных средств Государственной службы статистики Украины.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, инвестиции, инвестиционный процесс, основные средства, социальная сфера, здравоохранение, учреждения образования.

A.G. Gvelesiani

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: gvelana@ukr.net

INVESTMENT CONDITIONS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE

The degree of social and economic progress in society, quality of life and meeting population's needs in social services are largely determined by the status of social infrastructure, accessibility and quality of services provided on this resource base. In the article the actual problems of investment into social infrastructure in Ukraine are analyzed. The current state of social facilities, its slow modernization, and accumulation of obsolete and outdated assets reduce the effectiveness of the social sector in Ukraine and cannot provide qualitative and opportune services to the population. The current situation in social infrastructure investment is caused by the lack of financial, material and technical resources and the absence of an effective mechanism for the formation and distribution of public funds. The main tendencies and characteristics of social infrastructure investment in Ukraine in 2001–2015 were specified; dynamics of the number of commissioning of social facilities were analyzed. The regional differentiation of investment conditions of social infrastructure was estimated and significant territorial disparities in the distribution of capital investment was identified, that leads to an increase in regional differences in the availability and affordability of social infrastructure facilities. Considering limited state budget, a mechanism of stimulation of investment in social infrastructure should be developed which uses regional features and attracts more private investment. forms of cooperation between state, local government and the corporate sector to attract investment resources for development of social infrastructure were considered. The empirical base of the study is statistics from investments and fixed assets of the State Statistics Service of Ukraine.

Keywords: social infrastructure, investments, investment process, fixed assets, capital assets, health and educational institutions.

Постановка проблеми. Рівень розвитку соціальної інфраструктури, доступність і якість соціальних послуг, що надаються на її матеріальній базі, значною мірою визначають ступінь задоволення потреб населення у соціально значущих послугах та має виключне значення для підвищення рівня і якості життя населення. Деградація соціальної інфраструктури зумовлена, в тому числі, недостатнім обсягом інвестицій у результаті обмеженості фінансових і матеріально-технічних ресурсів, що призводить до фізичного й морального старіння основних засобів та економічної незабезпеченості розвитку соціальних процесів. Повільне відновлення об'єктів соціальної інфраструктури, нагромадження морально і фізично застарілих засобів негативно впливає на ефективність діяльності систем соціального забезпечення та не дозволяє якісно і своєчасно надавати послуги населенню за місцем проживання. Регіональна

нерівність економічного і бюджетного потенціалів посилює територіальну диференціацію забезпеченості, будівництва і розвитку об'єктів соціальної сфери. Тому активізація інвестиційної діяльності та значне нарощування обсягів інвестицій у галузі соціальної інфраструктури є актуальним питанням. Залучення додаткових ресурсів для фінансування соціальної сфери за недостатності бюджетних коштів має відбуватися на фінансових ринках та здійснюватися з використанням сучасних фінансових інструментів. Кожна складова соціальної інфраструктури (охорона здоров'я; освіта; побутове обслуговування населення й житлово-комунальне господарство; культура й мистецтво; фізична культура й спорт; торгівля й громадське харчування, тощо) має свою економічну і організаційну специфіку, різні рівні підпорядкування та системи фінансового забезпечення. Таким чином, використання інструментів інвестиційної діяльності повинно відбуватися з урахуванням особливостей функціонування кожної складової соціальної інфраструктури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури присвячено наукові розробки, у яких висвітлюються загальні проблеми функціонування соціальної інфраструктури та її окремі аспекти. Проблемам соціальних інвестицій у контексті людського розвитку присвячено роботи Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), О.В. Макарової (O.V. Makarova) [1]. Питання фінансового забезпечення соціальної сфери у контексті вдосконалення бюджетної політики, організаційно-правових механізмів розвитку соціальної інфраструктури розглянуті у роботах В.М. Новікова (V.M. Novikov) [2, 3], дослідження інноваційно-інвестиційних процесів у соціальній сфері та проблемам бюджетного фінансування соціальних стандартів та послуг здійснено Н.М. Деєвою (N.M. Dieieva) [3, 4], можливості моделювання впливу міжбюджетних трансфертів на фінансування соціальної інфраструктури досліджував В.В. Семенов (V.V. Semenov) [5]. Л.Г. Чернюк (L.G. Chernyuk) розглядала принципи формування пріоритетного розвитку соціальної інфраструктури на основі реалізації інвестиційних проектів. У своїх працях Л.М. Логачова (L.M. Logachova) [6] – можливості диверсифікації інвестиційних ресурсів у соціальну інфраструктуру. Шляхи використання публічно-приватного партнерства для здійснення інвестиційної діяльності у соціальній сфері закордоном та в Україні досліджує І.В. Запатріна (I.V. Zapatrina) [7]. Зарубіжні науковці: Б. Акитоби (B. Akitoby), Р. Хеммінг (R. Hemming), Г. Шварц (G. Schwartz) [8] вивчають тенденції державних інвестицій та можливості залучення інвестицій у соціальну інфраструктуру шляхом публічно-приватного партнерства. О. Кириленко (O. Kurylenko) [9] розглядає бюджетні інвестиції в соціальну інфраструктуру як дієвий інструмент державного регулювання соціально-економічного розвитку і перерозподілу інвестиційних ресурсів відповідно до потреб суспільства. Н.В. Винниченко (N.V. Vynnychenko) [10] досліджує інвестиційне забезпечення соціальної сфери за рахунок місцевих бюджетів розвитку.

Водночас, критичний стан соціальної інфраструктури потребує детального вивчення характеристик, особливостей і тенденцій інвестиційних умов розвитку соціальної сфери для розробки ефективних заходів залучення інвестиційних ресурсів.

Мета. Визначити регіональні особливості розподілу капітальних інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури, на основі розрахунку та аналізу інвестиційних та бюджетних показників здійснити кількісну оцінку ступеня диференціації інвестиційних вкладень у соціальну інфраструктуру.

Виклад основного матеріалу. Соціальна інфраструктура є матеріально-речовою базою відтворення людини, її духовного і фізичного розвитку, забезпечує сприят-

ливі умови розселення, культури, побуту та відпочинку. Це сукупність матеріальних об'єктів, на основі яких реалізуються суспільні відносини і контакти.

Економіко-правові відносини під час здійснення інвестиційної діяльності в Україні встановлюються і регулюються Законом України від 18 вересня 1991 р. № 1560-ХП «Про інвестиційну діяльність», Бюджетним кодексом України, Постановами Кабінету Міністрів України від 22.07.2015 № 571 «Деякі питання управління державними інвестиціями» від 27.12.2001 № 1764 «Про затвердження Порядку державного фінансування капітального будівництва» [11, 12], деякі питання управління державними інвестиціями та іншими законодавчими актами України. Закон «Про інвестиційну діяльність» визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України. Він спрямований на забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності всіх форм власності, та на ефективне інвестування національного господарства України, в тому числі в соціальній сфері. Відповідно до Закону, інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект. Таким чином, можна визначити інвестиції в соціальну інфраструктуру як кошти, цінні папери, інше майно, у тому числі майнові й інші права, що мають грошову оцінку, які вкладаються в об'єкти соціальної інфраструктури й (або) здійснювану ними діяльність із метою одержання прибутку (доходу) та підвищення рівня життя населення шляхом задоволення матеріальних, духовних чи соціальних потреб. Капітальні вкладення (інвестиції у основний капітал) в соціальну інфраструктуру – інвестиції в основні засоби, у тому числі витрати на нове будівництво, розширення, реконструкцію і технічне переозброєння діючих об'єктів соціальної інфраструктури, придбання машин, устаткування, інструмента, інвентарю, проектно-дослідницькі роботи й інші витрати.

На початку 2015 року ухвалено Закон України [13], де визначено, що державні капітальні вкладення – це капітальні видатки державного бюджету (надання кредитів із державного бюджету), що спрямовуються на створення (придбання), реконструкцію, технічне переоснащення основних засобів державної власності, очікуваний строк корисної експлуатації яких перевищує один рік; державний інвестиційний проект – це інвестиційний проект, що реалізується шляхом державного інвестування в об'єкти державної власності з використанням державних капітальних вкладень та/або кредитів (позик), залучених державою або під державні гарантії.

Протягом реформування соціально-економічної сфери України фактори та механізми розвитку соціальної інфраструктури значно трансформувались. Частина об'єктів перейшла з державної у приватну власність, деякі підприємства передали на баланс місцевих органів влади. Сьогодні фінансування соціальної інфраструктури характеризується переважно державними асигнуваннями, призначення яких, в основному, підтримувати функціональний стан закладів соціальної інфраструктури. Фактично, за рахунок місцевих бюджетів фінансують понад 60 % урядових витрат на соціальну інфраструктуру та соціальний захист.

Місцеві бюджети відіграють значну роль в інвестуванні у соціальну інфраструктуру України. Через місцеві бюджети здійснюється більше 40 % сукупних державних капітальних видатків, а понад 60 % ресурсів, що спрямовуються виключно на капіталовкладення (в основний капітал), використовуються на місцевому рівні (табл. 1). Інвестиції у житлово-комунальний сектор (які охоплюють системи опалення, водопостачання та водовідведення) і у сфері охорони здоров'я та освіти здійснюються головним чином через місцеві бюджети. Від бюджетів місцевих органів влади істотно залежать також інші важливі сектори, наприклад, транспорт (передовсім, дороги) і соціальна допомога.

Таблиця 1. Капітальні видатки місцевих бюджетів України

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Придбання основного капіталу	62,0	72,8	75,1	75,5	69,8	72,0
Капітальні трансферти	38,0	27,0	24,9	24,5	30,2	28,0
Капітальні видатки місцевих бюджетів	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Капітальні видатки місцевих бюджетів, % від ВВП	1,25	1,18	1,29	1,11	0,94	0,89
Капітальні трансферти місцевих бюджетів, % від ВВП	0,48	0,32	0,32	0,27	0,28	0,25
Капітальні видатки місцевих бюджетів, % від капітальних видатків Зведеного бюджету України	47,0	43,3	41,5	39,8	48,5	69,1

Джерело: розраховано за даними Міністерства фінансів України.

Упродовж останніх трьох років всі соціально-економічні процеси в Україні, в тому числі й інвестування в соціальну інфраструктуру, відбувались у контексті подій, пов'язаних з окупацією Криму та проведенням АТО. Обсяг капітальних інвестицій у 2013–2014 рр. наводиться без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції, що позначилось на динаміці цього показника. Обсяг капітальних інвестицій у освіту постійно зменшувався, і радикально скоротився у 2014 році; коли склав 26 % від обсягу 2010 року (табл. 2). Динаміка капітальних інвестицій у охорону здоров'я також мала негативний тренд із мінімальним значенням у 2014 р. (40 % до 2010 року). Динаміка капітальних інвестицій у діяльність у сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку була позитивною до 2013 р., та різко погіршилась у 2014–2015 рр. Обсяги інвестицій у житлове будівництво коливались і в 2015 році майже досягли рівня 2010 року. Капітальні інвестиції за видом економічної діяльності «тимчасове розміщування й організація харчування» постійно зростали до 2014 р., що відбувалось, зокрема, за рахунок зростання обсягів інвестицій у тимчасове розміщування (табл. 2). Активізація інвестиційної діяльності в цій сфері пов'язана із воєнними діями, що відбуваються на території України, появою великої кількості внутрішньо переміщених осіб та необхідністю забезпечення їх житлом, у тому числі тимчасовим.

Таким чином, протягом періоду, що аналізується, динаміка обсягів капітальних інвестицій у соціальну інфраструктуру характеризувалась нестійким трендом. Така ситуація свідчить про відсутність чіткої стратегії розвитку галузей соціальної інфраструктури у країні й на регіональному рівні та необхідності її розробки з метою підвищення якості і доступності соціальних послуг.

Для оцінки рівня регіональної диференціації інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури на базі використання статистичних даних Держслужби статистики України розраховані числові характеристики розсіювання (розмах варіації, стандартне відхилення, коефіцієнт варіації) для капітальних інвестицій на одну особу постійного населення. Коефіцієнт варіації дає можливість оцінювати міжрегіональну та внутрішньорегіональну диференціацію соціально-економічного розвитку регіонів,

Таблиця 2. Індекси капітальних інвестицій у соціальну інфраструктуру у 2001–2014 рр., % до 2010 року

Вид економічної діяльності	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹
Освіта	89,9	62,4	40,2	26,1	39,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	99,4	127,1	91,4	40,1	58,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	121,4	117,2	165,5	52,6	75,9
Житлове будівництво	85,6	100,2	104,3	87,1	94,5
Оптова і роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	105,6	120,1	111,4	82,3	62,3
Тимчасове розміщування й організація харчування	121,2	132,1	113,3	116,9	78,8
Тимчасове розміщування	118,9	122,6	101,4	137,2	87,9

Примітка: ¹ індекси визначено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

районів, міст шляхом порівняння його значення за одним показником за кілька років або за кількома показниками за один рік. Якщо коефіцієнт варіації менше 33 %, то сукупність вважається однорідною, якщо ж коефіцієнт варіації перевищує 33 % — сукупність неоднорідна, а середня не інформативна. Тобто, коефіцієнт варіації вищий від 33 % свідчить про значну регіональну диференціацію інвестиційних ресурсів, а показник середнього значення капітальних інвестицій не відображає загальної тенденції і його не доцільно використовувати для аналізування обсягів інвестиційних ресурсів.

Результати розрахунків, наведені у табл. 3, свідчать, що в Україні існує значна регіональна диференціація умов інвестиційного розвитку. Розрахунки показників варіації зроблені з та без врахування м. Київ. За 2014 рік дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АРК та АТО.

Коефіцієнт варіації за всіма видами економічної діяльності, які належать до соціальної інфраструктури, перевищував нормативне значення 33 %, що свідчить про значну регіональну нерівномірність освоєння капітальних інвестицій. Такий стан справ можна пояснити в сферах комерційної спрямованості орієнтацією на кращі соціально-економічні умови, але не таких сферах, як освіта, охорона здоров'я та соціальний захист, де основним регулятором є державна політика, яка повинна сприяти зменшенню регіональних відмінностей соціального розвитку. За збереження таких тенденцій територіальна диференціація будівництва та розвитку об'єктів соціальної інфраструктури буде зростати, і, як наслідок, підвищиться нерівність у забезпеченості та доступності послуг закладів соціальної інфраструктури.

За роки незалежності процес будівництва та введення в дію об'єктів соціальної інфраструктури був дуже повільним та кількісно несуттєвим. За проведеними розрахунками, основна частина (до 80 %) існуючих закладів освіти та охорони здоров'я були введені в експлуатацію до 1980 року. Динаміка введення в експлуатацію (закладів освіти, об'єктів охорони здоров'я, та житла протягом 2001–2015 рр. мала негативну або нейтральну тенденцію, за винятком житлових будівель (рисунк).

Таблиця 3. Регіональна диференціація інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури

Показник	2010	2011	2012	2013	2014 ¹
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів					
CV _{заг}	139,1	149,1	173,4	207,8	225,0
CV _{без м. Київ}	104,4	124,6	146,6	159,8	109,6
Max/min _{заг}	35,8	48,5	62,7	66,0	123,5
Max/min _{без м. Київ}	18,1	34,0	42,9	36,3	33,6
Освіта					
CV _{заг}	84,1	113,7	136,6	114,0	91,0
CV _{без м. Київ}	86,7	115,6	97,8	65,8	79,4
Max/min _{заг}	13,4	19,7	29,4	30,0	61,2
Max/min _{без м. Київ}	13,4	19,7	17,7	13,9	53,1
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги					
CV _{заг}	86,9	78,3	83,3	90,7	54,6
CV _{без м. Київ}	89,9	79,6	69,9	92,3	45,9
Max/min _{заг}	11,8	21,0	19,2	17,9	8,1
Max/min _{без м. Київ}	11,8	21,0	15,8	17,9	6,2
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок					
CV _{заг}	161,4	179,8	255,7	216,3	190,3
CV _{без м. Київ}	173,2	136,0	158,6	236,1	86,3
Max/min _{заг}	62,2	104,0	273,6	277,1 ²	152,5
Max/min _{без Києва}	62,2	43,2	59,9	277,1 ²	34,2
Житлове будівництво					
CV _{заг}	87,0	90,0	84,6	93,5	100,4
CV _{без м. Київ}	83,9	81,0	82,4	88,9	89,6
Max/min _{заг}	15,4	24,6	16,4	16,6	67,6
Max/min _{без Києва}	15,4	20,1	16,4	16,6	57,2

Примітка: CV_{заг} — коефіцієнт варіації обсягу капітальних інвестицій за видами економічної діяльності на 1 особу постійного населення за регіонами; CV_{без м. Київ} — коефіцієнт варіації обсягу капітальних інвестицій за видами економічної діяльності на 1 особу постійного населення за регіонами без врахування м. Київ; Max/min_{заг} — співвідношення максимального та мінімального значення капітальних інвестицій за видами економічної діяльності на 1 особу постійного населення за регіонами; Max/min_{без м. Київ} — співвідношення максимального та мінімального значення капітальних інвестицій за видами економічної діяльності на 1 особу постійного населення за регіонами без врахування м. Київ;

¹ — дані за 2014 рік без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції;

² — у Донецькій обл. видатки на мистецтво, спорт, розваги та відпочинок складали 259 грн/ос за середніх 58 грн/ос.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Особливо критичною є ситуація з введенням у дію місць у дошкільних навчальних закладах (ДНЗ), кількість яких не відповідає потребам населення. Протягом 2001–2010 рр. середньорічна кількість уведених у дію місць у дошкільних закладах становила 650. З огляду на високу завантаженість наявних закладів це низький показник: у

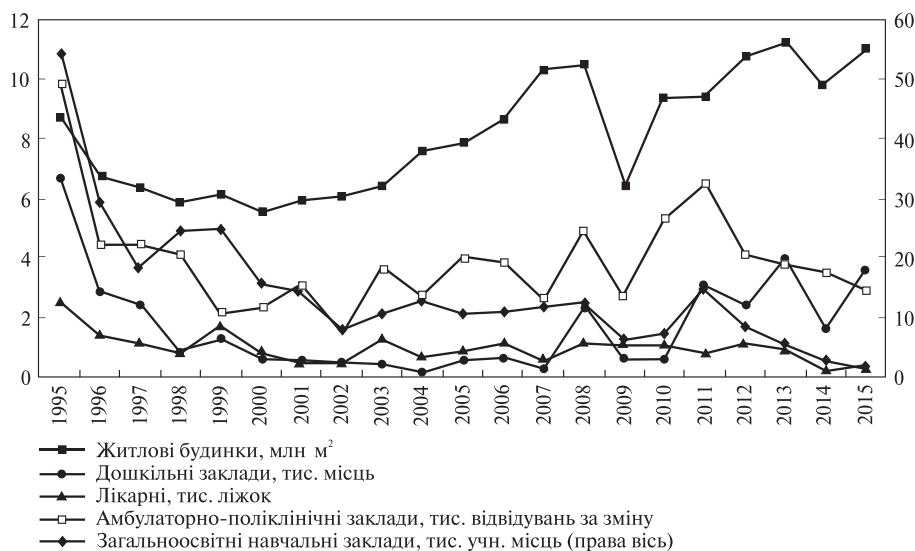

Рис. Динаміка введення в дію закладів соціальної інфраструктури, 1995–2015 рр.

Джерело: побудовано за даними Держслужби статистики України.

2010 р. у 8,4 тис. дошкільних закладів (68 % від загальної кількості) чисельність дітей перевищувала кількість місць. Починаючи з 2011 року кількість уведених у дію місць у дитячих садочках значно зросла (рисунок), але все ще залишається недостатньою для задоволення потреб населення у послугах дошкільної освіти. Кількість дошкільних закладів, де чисельність дітей перевищує кількість місць, становила у 2015 р. 8,2 тис. (55 % від загальної кількості ДНЗ), з них у 4,8 тис. чисельність дітей перевищувала норму на понад 30 %.

У регіональному розрізі аналіз даних свідчить, що кількість уведених у дію місць у ДНЗ була мізерною (від 90 до 635 місць за рік), а у деяких областях дошкільні заклади не створювались протягом більш ніж 10 років в таких регіонах, як м. Севастополь, Запорізька, Сумська, Тернопільська, Рівненська, Херсонська, Черкаська області. Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами у зазначених регіонах перевищувало середньоукраїнський показник, а завантаженість садочків у міських поселеннях у розрахунку на 100 місць становила від 121 у Черкаській до 152 у Рівненській областях. Незважаючи на те, що кількість уведених в дію місць у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях перевищувала показники інших регіонів, ситуація із забезпеченістю ДНЗ залишається вкрай незадовільною. Охоплення дітей ДНЗ в усіх областях західного регіону протягом останніх 14 років не перевищує середнього показника по Україні та є одними з найгірших, особливо у сільській місцевості (22–35 % дітей дошкільного віку). Рівень завантаженості у перерахованих областях найвищий в Україні та значно перевищує середньоукраїнський: 144 дитини у розрахунку на 100 місць у Львівській області до 126 у Чернівецькій у 2015 році (середній по Україні – 117 осіб на 100 місць). Характерною особливістю областей західного регіону є те, що завантаженість ДНЗ у сільській місцевості також дуже висока – від 122 дитини на 100 місць у Закарпатській області до 112 у Чернівецькій (середня по Україні – 93 осіб на 100 місць). Таким чином, існує значна нерівномірність в охопленні та за-

безпеченні дошкільною освітою дітей за регіонами та за типом поселень в умовах, коли завантаженість дошкільних навчальних закладів значно перевищує норматив, а додаткові місця в дію не вводяться.

Кількість прийнятих в експлуатацію загальноосвітніх навчальних закладів протягом 2010–2014 рр. була дуже низькою та не перевищувала 1 % від наявної кількості учнівських місць. Це відображає сучасні тенденції у системі освіти – скорочується кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах і мережа цих закладів. Наразі в Україні в межах децентралізації повноважень центральних органів влади впроваджується реформа системи освіти, однією з ключових позицій якої є оптимізація мережі загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ), скорочення малокомплектних шкіл. Аналіз введення в дію ЗНЗ потрібно актуалізувати після затвердження урядом напрямів реформи освіти.

Обсяг введення в дію лікарняних закладів (ліжок) та амбулаторно-поліклінічних закладів (відвідувань за зміну) не досягає 1 % наявного ліжкового фонду. Нині у межах реформи системи охорони здоров'я відбувається реструктуризація мережі та скорочення лікарняних закладів. Постановою Кабінету Міністрів України від 25.11.2015 № 1024 «Про затвердження нормативу забезпечення стаціонарними лікарняними ліжками у розрахунку на 10 тис. населення» затверджено граничний норматив забезпечення стаціонарними лікарняними ліжками у розрахунку не більш як 60 ліжок на 10 тис. населення. Таким чином, заплановано скоротити ліжковий фонд на 25 % порівняно з попередніми нормативами (80 ліжок на 10 тис. населення). Відповідно до Наказу МОЗ України від 02.09.2016 № 928 «Про втрату чинності наказу Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2000 року № 33» ці нормативи втратили чинність, а МОЗ України надав керівникам закладів охорони здоров'я та відповідним головним розпорядникам бюджетних коштів більшу автономію в ухваленні рішень про формування та затвердження штатних розписів закладів виходячи з їхніх функцій та обсягу медичної допомоги [14].

Скорочення мережі об'єктів гуманітарного і медичного призначення стало наслідком прискорених ринкових перетворень, які призвели до обвалу основних показників соціально-економічного розвитку країни. В той же час, значення соціальної інфраструктури в прогресі суспільства, відповідальність держави за її розвиток в умовах обмежених фінансових можливостей визначають необхідність оновлення і вдосконалення інвестиційного інструментарію з метою підвищення ефективності витрат і повнішого задоволення потреб суспільства. Як видно із попереднього аналізу, державний і місцеві бюджети не володіють достатніми ресурсами для забезпечення потреб галузей соціальної сфери в інвестиціях. Одним із перспективних вирішень інвестиційної проблеми у житловому будівництві, культурі та туризмі, і, частково, в освіті та охороні здоров'я, є створення організаційно-правових механізмів взаємодії держави, населення, бізнесу і соціальних закладів із метою залучення коштів у соціальну інфраструктуру [15].

На сьогодні значного поширення в інвестиційній діяльності набуває така форма державно-приватного партнерства, як концесійні угоди. Застосування концесійних договорів доцільно використовувати для залучення приватних інвестицій у сферу житлово-комунального господарства та туризму. У зв'язку з низькими обсягами інвестицій у сферу ЖКГ за рахунок коштів місцевих бюджетів, обмеженістю ресурсів підприємств житлово-комунального комплексу, необхідно використовувати інноваційні схеми фінансування підприємств ЖКГ і залучати приватний сектор, що забезпечить надходження інвестицій і ефективніше управління підприємствами. В Україні за даними Мінекономрозвитку, на 1 серпня 2016 р. на засадах державно-при-

ватного партнерства реалізується 185 проектів, з них 153 – договори концесії, 139 з яких реалізувались в житлово-комунальному господарстві.

У зв'язку зі значними потребами підприємств ЖКГ в інвестиційних ресурсах для модернізації та відновлення житлового фонду і житлово-комунальної інфраструктури, підвищення енергоефективності будівель, поліпшення якості питної води тощо, які експерти оцінюють у сотні мільярдів гривень, сфера ЖКГ має значний потенціал для розвитку концесійних відносин. У сфері освіти і охорони здоров'я кількість успішно реалізованих концесійних проектів значно менша, ніж у названих вище секторах. У цих галузях соціальної інфраструктури частіше функціонують традиційні контракти на проектування і будівництво разом із лізинговими схемами фінансування.

Вивчення світового досвіду вказує на наявність загальної тенденції розвитку спільного інвестування в освіту з боку населення, бізнесу й держави. Формуються нові інструменти приватного інвестування, впроваджуються непрямі методи державного фінансування, що йдуть на зміну менш ефективним механізмам прямого бюджетного фінансування. Досвід інвестування в освіту показує, що ні державне, ні приватне фінансування самі по собі не є оптимальними для розвитку освіти, перевага надається їх спільному використанню. Пошук оптимального співвідношення державного й приватного фінансування став ключовою проблемою реформування системи освіти багатьох країн, що враховує особливості їхньої інституціональної організації (рівень диференціації доходів залежно від рівня освіти, уявлення про соціальну справедливість, традицію в сфері освіти). Найскладнішим при цьому є визначення частки і формування механізмів приватного інвестування в освіту.

З метою вирішення проблем фінансування галузі охорони здоров'я необхідно розробити і запровадити систему багатоканального фінансування охорони здоров'я, коли серед позабюджетних джерел основне місце належатиме загальнообов'язковому соціальному медичному страхуванню.

Для розв'язання проблем житлового забезпечення вбачається доцільним розпочати формування місцевими органами виконавчої влади житлового фонду соціального призначення шляхом нового будівництва, реконструкції гуртожитків і житлових будинків а також створення гарантованих економічних механізмів отримання кредитів на будівництво чи придбання житла, що стосується у першу чергу молодих сімей, одиноких громадян, сільських жителів, військовослужбовців тощо. Удосконалення нормативно-правової бази з метою врегулювання правовідносин у житловій сфері, удосконалення фінансово-кредитного механізму реалізації житлової реформи, сприяння розвитку різноманітних форм інвестування житлового будівництва, визначення державних соціальних нормативів у сфері житлово-комунального обслуговування буде сприяти поліпшенню ситуації із забезпеченням житлом.

Висновки. Загальносвітовою тенденцією є зростання державних і приватних витрат на послуги соціальної інфраструктури. Для розширення можливостей залучення інвестиційних ресурсів з метою забезпечення розвитку соціальної інфраструктури можуть бути застосовані різні підходи. Напрямами підвищення інвестиційної активності в галузі соціальної інфраструктури можуть бути:

- відновлення інвестиційної діяльності держави, особливо в соціальнозначущих галузях (освіти, охорони здоров'я, фізичної культури, соціального забезпечення);
- залучення приватного капіталу у формі концесійних проектів, контрактів, системи франчайз, лізингу в залежності від особливостей галузі (усі галузі соціальної інфраструктури);

- залучення коштів споживачів, ресурсів домогосподарств (ЖКГ, освіта, охорона здоров'я);
- залучення додаткових джерел за рахунок створення системи інвестування ресурсів пенсійних фондів;
- стимулювання інвестицій у матеріально-технічну базу соціальної сфери за рахунок пільгового оподаткування інвесторів.

Реалізація інвестиційних проектів у таких сферах діяльності, як освітянська, медична, житлово-комунальна має відбуватися у вигляді спільних заходів держави, місцевих органів влади і корпоративного сектору економіки. Ефективним напрямом використання потенціалу бізнесу є пряма його участь у розвитку соціальних об'єктів шляхом капітальних вкладень, фінансового спонсорування заходів соціального характеру, масштабної або часткової (пайової) участі у соціальних проектах коротко-, середньо- і довгострокового значення, міжтериторіальної та міжвідомчої інтеграції дій корпорацій і об'єднання ресурсів для вирішення конкретних цільових установок. Тільки достатній рівень розвитку економічної, соціальної і юридичної форм співробітництва і взаємодії державних і муніципальних структур із бізнесом дасть змогу ефективно використати наявний фінансовий потенціал і підвищити мобільність соціальних ресурсів. Саме тому, розвиток державно-приватної інтеграції є пріоритетним напрямом, від стану якого залежить матеріально-технічне переоснащення і підвищення ефективності функціонування соціальної інфраструктури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (кол.наук.-аналітич. моногр.) / за ред. Лібанової Е.М.; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України. — К., 2006. — 356 с.
2. Новиков В.М. Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий // Демография та соціальна економіка. — 2014. — № 1 (21). — С. 121–132. — doi : 10.15407/dse2014.01.121.
3. Економічні та гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури / За наук. ред. В.М. Новікова. — К., 2012. — 510 с.
4. Бюджетне фінансування соціальних стандартів та послуг / Н.М. Деева [та ін.]; ред. Н.М. Деева. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-та, 2007. — 100 с.
5. Семенов В.В. Моделювання впливу міжбюджетних трансфертів України на фінансування соціальної інфраструктури // Доповіді Національної академії наук України. — 2013. — №10. — С. 47–53.
6. Логачова Л.М. Інвестиційні підходи до розвитку соціальної інфраструктури / Л.М. Логачова // Економіка промисловості. — 2009. — № 2. — С. 197–202.
7. Запатрина И. Потенциал публично-частного партнерства для развивающихся экономик. — К., 2011. — 152 с.
8. Akitoby B., Hemming R., Schwartz G. Public Investment and Public-Private Partnerships / International Monetary Fund // Economic. — 40, June 13. — 2007. — P.21.
9. Кириленко О.П. Теорія і практика бюджетних інвестицій: монографія / О.П. Кириленко, Б.С. Малиняк. — Тернопіль : Економічна думка, 2007. — 288 с.
10. Винниченко Н.В. Інвестиційне забезпечення соціальної сфери за рахунок місцевих бюджетів розвитку / Н.В. Винниченко // Фінансова система України : зб. наук. праць. — Вип. 9. Ч. 3. — Острого : Нац. ун-т «Острозька академія», 2007. — С. 31–36.
11. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
12. Закон України «Про інвестиційну діяльність» Закон від 18.09.1991 № 1560-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12/card3>
13. Закон України № 288-VIII 07.04.2015 «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо державних інвестиційних проектів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/288-19>

14. Наказ МОЗ України від 02.09.2016 № 928 «Про втрату чинності наказу Міністерства охорони здоров'я України» від 23 лютого 2000 року № 33 http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_201609-02_0928.html
15. Новіков В.М. Совершенствование бюджетной политики — основная детерминанта развития социальной инфраструктуры // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 55–66 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dse.org.ua/archive/23/5.pdf/>. — doi: 10.15407/dse2015.01.055

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed.). (2006). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: mozhlyvosti ta napryamy sotsial'nykh investytsiy (kolektyvna monohrafiya) [Human Development in Ukraine: opportunities and trends of social investments (collective monograph)]*. Kyiv: IDSS of NASU. [in Ukrainian].
2. Novykov, V.M. (2014). Sovershenstvovanye finansyrovaniya sotsyal'noy infrastrukturu na osnove novykh byudzhetskikh tekhnologiy [Improvement of the social infrastructure financing on the basis of new budget technologies]. *Demografiya ta sotsyal'na ekonomika - Demography and social economy*, 1 (21), 121-132. doi: 10.15407/dse2014.01.121 [in Russian].
3. Novikov, V.M. (Ed.). (2012). *Ekonomichni ta humanitarni napryamy rozvytku sotsial'noyi infrastruktury [The economic and humanitarian directions of social infrastructure development]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Deeva, N.M. (Ed.). (2007). *Byudzhette finansuvannya sotsial'nykh standartiv ta posluh [Budgetary financing of social standards and services]*. D.: Vydavnytstvo DNU: RVV DNU [in Ukrainian].
5. Semenov, V.V. (2013). Modelyuvannya vplyvu mizhbyudzhetnykh transfertiv Ukrainy na finansuvannya sotsial'noyi infrastruktury [Modeling of the impact of intergovernmental transfers of Ukraine on financing of social infrastructure]. *Dopovidi Natsional'noyi akademii nauk Ukrainy - Reports of National Academy of Science of Ukraine*, 1 [in Ukrainian].
6. Lohachova, L.M. (2009). Investytsiyni pidkhody do rozvytku sotsial'noyi infrastruktury [Investment approaches to the development of social infrastructure]. *Ekonomika promyslovosti - Economics of Industry*, 2, 197-202 [in Ukrainian].
7. Zapatryna, I. (2011). *Potentsyal publichno-chastnoho partnerstva dlya razvyvayushchykh ekonomyk [The potential of public-private partnerships for developing economies]*. K. [in Russian].
8. Akitoby, B., Hemming, R. & Schwartz, G. (2007). Public Investment and Public-Private Partnerships, International Monetary Fund. *Economic Issues* 40, June 13.
9. Kyrylenko, O.P. & Malyniak, B.S. (2007). *Teoriya i praktyka byudzhetnykh investytsiy [The theory and practice of budgetary investment]*. Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
10. Vynnychenko, N.V. (2007). Investytsiynе zabezpechennya sotsial'noyi sfery za rakhunok mistsevykh byudzhetyv rozvytku [Investment security of social services by local development budgets]. *Finanova systema Ukrainy - The financial system of Ukraine*, V.9, 3, 31-36 [in Ukrainian].
11. Byudzhetnyy kodeks Ukrainy [Budget Code of Ukraine]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].
12. Zakon Ukrainy «Pro investytsiynu diyal'nist'» [Law of Ukraine «On investment activity»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12/card3> [in Ukrainian].
13. Zakon Ukrainy № 288-VIII 07.04.2015 «Pro vnesennia zmin do Biudzhetnoho kodeksu Ukrainy shchodo derzhavnykh investytsiynykh proektiv» [Law of Ukraine № 288-VIII 7.04.2015 «On Amendments to the Budget Code of Ukraine on public investment projects»] (2015, 07 April). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/288-19> [in Ukrainian].
14. Nakaz MOZ Ukrainy vid 02.09.2016 № 928 «Pro vtratu chynnosti nakazu Ministerstva okhorony zdorov'ya Ukrainy vid 23.02.2000 № 33» [Order of MOH Ukraine of 02.09.2016 № 928 «On terminate Order of the Ministry of Health Ukraine on February 23, 2000 № 33»]. (2016, 02 September). *moz.gov.ua* Retrieved from http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20160902_0928.html [in Ukrainian].
15. Novikov, V.M. (2015). Sovershenstvovanye byudzhetnoy polytyky - osnovnaya determinanta razvytiya sotsyal'noy infrastruktury [Improving fiscal policy - the main determinant of the development of social infrastructure]. *Demografiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 55-66. doi: 10.15407/dse2015.01.055 [in Russian].

Статья надійшла до редакції журналу 19.09.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.120

УДК 64.044.2

JEL Classification: I 38

Ю.В. ГОРЕМИКИНА

канд. екон. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail : J_19@rambler.ru

МОНІТОРИНГ І ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ: ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто питання практичної реалізації моніторингу та оцінювання соціальних послуг. Для практичного застосування запропоновано модель моніторингу та методіку, орієнтовану на оцінку якості та ефективності соціальних послуг. Проаналізовано специфіку експертного оцінювання соціальних послуг, зокрема щодо критеріїв вибору експертів та інтерпретації отриманої від експертів інформації. Обґрунтовано необхідність залучення до моніторингу й оцінювання отримувачів соціальних послуг і працівників, які надають соціальні послуги. Особливу увагу приділено ролі оцінки якості та достатності ресурсного забезпечення організацій, які надають соціальні послуги. Запропонований підхід може бути включеним у загальну систему моніторингу соціальних послуг, що дасть можливість об'єктивно і комплексно оцінити ефективність функціонування системи надання соціальних послуг. Він може використовуватись на усіх управлінських рівнях — від рівня конкретного закладу сфери соціального обслуговування до рівня Міністерства соціальної політики України.

Ключові слова: соціальні послуги, оцінювання соціальних послуг, моніторинг соціальних послуг, надавачі соціальних послуг, отримувачі соціальних послуг, фінансування соціальних послуг.

Ю.В. Горемыкина

канд. екон. наук, науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60

E-mail : J_19@rambler.ru

МОНІТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ: ПРИКЛАДНОЙ АСПЕКТ

Рассмотрены вопросы практической реализации мониторинга и оценки социальных услуг. Для практического применения предложена модель мониторинга и методика, ориентированная на оценку качества и эффективности социальных услуг. Проанализирована специфика экспертной оценки социальных услуг, включая критерии выбора экспертов и интерпретации полученной от экспертов информации. Обоснована необходимость привлечения к мониторингу и оценке получателей социальных услуг и работников, оказывающих социальные услуги. Особое внимание уделено роли оценки качества и достаточности

© ГОРЕМИКИНА Ю.В., 2016

ресурсного забезпечення організацій, надаючих соціальні послуги. Представлений підхід може бути включений в загальну систему моніторингу соціальних послуг, що дозволить об'єктивно і комплексно оцінити ефективність функціонування системи надання соціальних послуг. Він може використовуватися на всіх управлінських рівнях — від рівня конкретного закладу сфери соціального обслуговування до рівня Міністерства соціальної політики України.

Ключевые слова: соціальні послуги, оцінка соціальних послуг, моніторинг соціальних послуг, постачальники соціальних послуг, отримувачі соціальних послуг, фінансування соціальних послуг.

Yu. V. Goremykina
PhD (Econ.), Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: J_19@rambler.ru

MONITORING AND EVALUATION OF THE QUALITY AND EFFICIENCY OF SOCIAL SERVICES: APPLIED ASPECT

This article deals with the practical implementation of the monitoring and evaluation of social services. The model of monitoring and the methodology that is focused on evaluation of the quality and efficiency of social services is proposed for the practical use. The specificity of expert evaluation of social services, including the criteria for the selection of experts and interpretation of expert information is analyzed. The necessity of involvement of the recipients and workers providing social services in the monitoring and evaluation of social services is grounded. Particular attention is paid to the role of the quality and adequacy of resource support for the organizations that provide social services. This approach can be included in the overall monitoring system of social services that will enable to evaluate the effectiveness of the system of social services objectively and comprehensively. It can be used at the all levels of management starting from the level of a particular institution of sphere of social service and up to the level of the Ministry of Social Policy of Ukraine.

Keywords: social services, evaluation of social services, monitoring of social services, social service providers, recipients of social services, funding for social services.

Постановка проблеми. Система надання соціальних послуг в Україні продовжує перебувати на етапі формування. Вітчизняна сфера соціального обслуговування вже має низку досягнень, таких як затвердження стандартів для окремих видів соціальних послуг, налагодження роботи мережі державних служб і закладів, які виступають надавачами соціальних послуг, певна активізація співпраці держави та недержавних надавачів. Водночас багато проблем, пов'язаних з наданням населенню соціальних послуг, не втрачають своєї актуальності, а навпаки загострюються. Зокрема, зміни у віковій структурі населення, а саме його постаріння, зумовлюють збільшення контингенту вірогідних отримувачів соціальних послуг. Так само до збільшення даного контингенту призводить і надзвичайно складна ситуація на сході України, тобто фактично збільшується навантаження на систему надання соціальних послуг. Разом з цим, сучасний стан системи надання соціальних послуг не може повністю задовольнити потреби, які постійно зростають. Для задоволення цих потреб необхідним є суттєве покращення якості соціальних послуг, модернізація механізмів їх фінансування, розширення кола можливих надавачів цих послуг. Виконання державою зазначених завдань вимагає застосування чутливих до змін у сфері соціального обслуговування інструментів управління, якими є моніторинг та оцінювання соціальних послуг.

На сьогодні існують ґрунтовні розробки вітчизняних та зарубіжних науковців і фахівців-практиків з питань моніторингу та оцінювання соціальних послуг. Моніторинг та оцінювання широко застосовуються європейськими країнами, такими як Італія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, у практичній

діяльності з надання соціальних послуг. Однак в Україні згадані розробки наявні у вигляді теоретичного доробку, і зазвичай прикладний аспект моніторингу та оцінювання через відсутність відповідної практики залишається поза увагою науковців, працівників сфери соціального обслуговування та державних органів. Хоча без належної уваги до прикладного аспекту, тобто питань щоденної практики надання соціальних послуг, неможливо успішно застосовувати методичні принципи моніторингу і оцінювання соціальних послуг.

Метою даної статті є формування основних практичних засад для здійснення моніторингу й оцінювання соціальних послуг в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання моніторингу і оцінювання соціальних послуг висвітлювали у своїх працях О. Макарова (O. Makarova), В. Саріогло (V. Sarioglo), А. Гоней (A. Gonay), К. Ньюмен (K. Newman), П. Романов (P. Romanov), Є. Ярська-Смирнова (E. Yars'ka-Smyrnova), С. Крупа (S. Krupa). Теоретичні основи моніторингу містять роботи Е. Ведунга (E. Vedung). Окремі аспекти експертного оцінювання та інтерпретації його результатів вивчали О. Берестеньова (O. Beresten'ova), В. Вовк (V. Vovk), І. Девятко (I. Devyatko), Н. Хілл (N. Hill), А. Орлов (A. Orlov).

Виклад основного матеріалу. Сфера соціальних послуг (соціального обслуговування) в Україні охоплює усі державні та недержавні організації, які надають громадянам послуги, визначені у Законі України «Про соціальні послуги» [14]. Перелік видів соціальних послуг містить понад 100 найменувань, що надаються близько 30-ти категоріям отримувачів [3, с. 699]. Найбільш поширеними із зазначених організацій є територіальні центри соціального обслуговування, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри соціальної, професійної, трудової, медичної реабілітації інвалідів, дитячі будинки-інтернати, школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, центри зайнятості Державної служби зайнятості, волонтерські та благодійні організації. Роботу сфери соціальних послуг координують три міністерства (Міністерство соціальної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України) та чотири державні служби (Державна служба зайнятості України, Державна служба у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, Служба у справах дітей, Державна міграційна служба України). Загалом сфера соціальних послуг може розглядатись як складова третинного сектору економіки або сфери послуг.

Значна роль соціальних послуг у суспільному та економічному житті держави зумовлює підвищення уваги до результатів роботи даної сфери, що формалізуються та узагальнюються за допомогою використання системи моніторингу та оцінювання.

Модель моніторингу та оцінювання соціальних послуг повинна складатися з суб'єкта, який здійснює моніторинг та оцінювання, об'єкта, який відстежується і оцінюється, цілей, оціночних параметрів (критеріїв), методологічної бази, схеми та порядку інформаційного забезпечення процесів моніторингу та оцінювання. **Об'єктом** моніторингу та оцінювання є діяльність з надання населенню соціальних послуг. Водночас **суб'єкт** моніторингу та оцінювання соціальних послуг регламентований їх цілями. За необхідності внутрішнього оцінювання суб'єктом є організація, що надає соціальні послуги і має намір з'ясувати відповідність свого професійного рівня внутрішнім очікуванням (наприклад, територіальний центр соціального обслуговування, недержавна організація-надавач послуг). Під час зовнішнього моніторингу та оцінювання суб'єктом може бути як державний орган, так і комісія, створена за участі державних органів та недержавних організацій, або комісія, що складається

з представників недержавних організацій. Порядок інформаційного забезпечення передбачає збір інформації на найнижчому рівні (рівень конкретної організації), її обробку та інтерпретацію на обласному і центральному рівні та комплексний аналіз отриманих результатів. Схема інформаційного забезпечення складається з процедури збору інформації (що передбачає визначення мети дослідження, ступеня деталізації, формування плану дослідження та вибору відповідних методів), створення бази даних і вихідну інформацію після проведення оцінювання (рисунок).

Залежно від ситуації моніторинг може бути як джерелом інформації для проведення динамічних зіставлень характеристик роботи системи надання соціальних послуг стосовно одного об'єкта дослідження, так і дозволяє здійснити певні зіставлення щодо переваг одних об'єктів перед іншими (горизонтальним) і мати конкурентний характер, або бути порівняльним, коли об'єктом аналізу є результати ідентичного обстеження об'єктів різних рівнів, тобто дані порівнюються по вертикалі. Моніторинг може бути локальним, спрямованим на розгляд певного вузького явища, спеціальним, або досліджувати широкий спектр явищ і процесів. Відповідно до цілей моніторингу він може бути: інформаційним – спрямованим на структуризацію, накопичення і розповсюдження інформації; проблемно орієнтованим – спрямованим на з'ясування закономірностей у процесах соціальної роботи з населенням щодо тих проблем, які вже виявлені та перебувають у центрі уваги управління; пошуковим – спрямованим на виявлення нових проблем і загроз у сфері надання соціальних послуг до того, як вони явно постануть на рівні управління.

Для оцінювання системи надання соціальних послуг треба виділити такі рівні моніторингу: рівень моніторингу надання окремої соціальної послуги (можливо виділення окремих аспектів соціальних послуг); рівень організації, яка надає соціальні послуги (територіального центру); рівень області; центральний рівень (рисунок).

Для здійснення моніторингу і оцінювання соціальних послуг запропоновано методику, орієнтовану на оцінку якості та ефективності соціальних послуг. Ця методика докладно описана у роботі [4], і може бути застосована не лише як окремий інструмент, а й як основа подальшого моніторингу соціальних послуг на різних рівнях. Реалізація мети даної статті передбачає детальний розгляд специфіки прикладного застосування згаданої методики.

Згідно з викладеним у роботі [4] методичним підходом, оцінювання соціальних послуг складається в трьох основних компонент: оцінка якості та ефективності соціальних послуг споживачами, оцінка ефективності функціонування системи надання соціальних послуг працівниками, які безпосередньо надають соціальні послуги, оцінка якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг. Фактично мова йде про експертне оцінювання, яке полягає в тому, що дослідник шляхом інтерв'ювання, анкетування, експертиз спонукає носія інформації до усвідомлення, структуризації та формалізації своїх знань.

Природно, отримана інформація є суб'єктивною, тобто відображає рівень знань, розуміння, переваг конкретного індивідуума. Тому в основі експертного оцінювання лежить гіпотеза про те, що усереднення безлічі індивідуальних суб'єктивних оцінок дає оцінку, наближену до об'єктивної. Таким чином, експертиза є засобом отримання слабо формалізованих даних, що дозволяє виділити найбільш обґрунтовані твердження експертів та використовувати їх у процесі прийняття рішень. Застосування експертного оцінювання дає змогу отримати інформацію якісного характеру щодо оцінки соціальних послуг, що неможливо на основі кількісних показників [1, 2].

Рис. Загальна схема моніторингу та оцінювання соціальних послуг

Оцінювання соціальних послуг містить множинні результати надання соціальних послуг. З точки зору соціологічної науки і користувачі соціальних послуг, і працівники, що надають соціальні послуги, є суб'єктами експертного оцінювання, носіями інформації щодо оцінки соціальних послуг. Споживачі формують споживацьку оцінку, а працівники даної сфери, які безпосередньо надають соціальні послуги, репрезентують своє фахове бачення проблеми.

Оцінка з боку користувачів є надзвичайно важливим елементом оцінювання соціальних послуг, оскільки діалог надавача та отримувача соціальних послуг дає змогу визначити орієнтири подальшого розвитку організації-надавача соціальних послуг, визначити попит на конкретні їх види, і найголовніше – визначити ступінь задоволення потреб клієнта.

Не менш значущою є думка другої категорії експертів – професіоналів, що працюють у сфері надання соціальних послуг. На відмінну від користувачів, вони оцінюють надання соціальних послуг відповідно до тих правил і норм роботи, що склалися у сфері соціального обслуговування. Фахове бачення проблем є більш широким та ґрунтовним (наприклад, один експерт, який є соціальним працівником, надає соціальні послуги певній кількості користувачів протягом тривалого періоду часу, тому він може оцінити процес надання соціальних послуг на багатьох прикладах, у той час як клієнт може зробити це спираючись лише власний досвід).

Під час експертного оцінювання ключову роль відіграє процес розробки регламенту проведення збирання та аналізу експертних думок. «Сценарій включає, перш за все, конкретний тип інформації, яка буде отримана від експертів (наприклад, тексти (слова), умовні градації, числа, ранжування, розбиття або інші види об'єктів нечислової природи). Так, доволі часто експертів просять висловитися у вільній формі, при цьому вони мають відповісти на деяку кількість заздалегідь сформованих питань. До того ж, їх просять заповнити формальну карту, обираючи у кожному пункті одну або декілька градацій. Сценарій повинен містити і конкретні методи аналізу зібраної інформації» [8].

Одним із найпоширеніших методів експертного оцінювання є анкетування. У дослідженні [4] для визначення думки респондентів в анкеті для всіх запитань визначено п'ятирівневу шкалу відповідей, яка є збалансованою відносно середньої точки, тобто має рівне число точок, які розташовані вище і нижче середньої. За цією шкалою у даному дослідженні оцінка здійснюється за такими індикаторами: час чекання на послугу; територіальна доступність; професійний рівень надання послуги; фінансова доступність; ступінь задоволення потреб клієнта.

Кожному з цих індикаторів відповідає певне питання анкети. Фактично дві категорії опитаних здійснюють оцінювання за однаковими індикаторами, проте для кожної категорії суб'єктів опитування питання анкети сформульовані з урахуванням специфіки категорії.

Форматом відповіді на питання анкети було обрано закритий тип відповіді, оскільки вона має ряд переваг — зокрема, максимально полегшує процес відповіді на питання для респондентів, яким складно сформулювати відповідь самостійно. За умови, коли значну частину користувачів соціальних послуг становлять люди похилого віку, це значно полегшує роботу з таким контингентом респондентів і покращує якість результатів експертного опитування. При цьому під час формування відповідей на закриті питання анкети дотримувалися правила щодо вичерпності списку відповідей та його узгодженості з логічною структурою питання.

Найбільш поширеними формами відповіді на прості закриті запитання є: оціночна шкала; контрольний список (меню); вибір між судженнями, що висловлюють певну установку або думку; ранжування [5, с. 35]. У цьому дослідженні формат відповідей передбачає вибір між судженнями, які висловлюють установку стосовно певного об'єкту.

Проте обробка таких даних має певні обмеження та особливості: «статистично неприпустимо перетворювати пункти словесної шкали в числа та отримувати середні значення цих чисел. Це викликано тим, що шкали словесного типу є порядковими за своєю функцією. Вони дають порядок від гарного до поганого або від задоволеності до незадоволеності без визначення кількісної міри» [11]. З іншого боку, варто погодитись з думкою авторів [5, 6, 8], які вважають, що судження експертів можна репрезентувати за допомогою порядкової шкали, оскільки в результаті багатьох досліджень виявлено, що людині зручніше відповідати на питання якісного, порівняльного, ніж кількісного характеру. Саме словесна шкала є простішою для більшості опитуваних соціальних послуг.

Але словесні шкали треба аналізувати з використанням частотного розподілення, коли підраховують кількість респондентів, які позначили кожен коментар. Статистично неприпустимо використовувати середні значення і стандартні відхилення або багатомірні статистичні методи для встановлення взаємозв'язку між змінними в наборі даних [11]. Тому задачею дослідження є подолання протиріччя

між зручністю використання порядкових словесних шкал для полегшення роботи з респондентами, в тому числі людьми похилого віку, складністю інтерпретації отриманих відповідей і неможливості прямого розрахунку середнього значення отриманих оцінок.

Основним елементом оцінювання якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг (як і оцінки будь-якого соціального чи економічного явища) є сукупність відповідних показників. Показники якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг — це кількісні характеристики діяльності закладів, що надають соціальні послуги, завдяки яким можна здійснити якісну оцінку використання виділених на забезпечення певних соціальних послуг ресурсів.

Головна мета застосування показників якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг — сприяти раціональному використанню бюджетних коштів. Застосування показників якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг повинно стати частиною системи контролю за фінансуванням соціальних послуг на загальнодержавному та місцевому рівнях.

Для оцінювання ресурсного забезпечення надання соціальних послуг використовують такі показники: кількість фінансових ресурсів, які вкладаються в ту чи іншу послугу (вартість послуги без накладних витрат); кількість кадрових ресурсів, які вкладаються в ту чи іншу послугу; кількість матеріальних ресурсів, які вкладаються в ту чи іншу послугу; повна вартість послуги (наприклад, повна вартість послуги в перерахунку на одного клієнта); повна вартість кінцевого результату (наприклад, витрати на одного клієнта, у якого відбулися очікувані позитивні зміни, обмежене застосування, оскільки інколи зміни досить важко відстежити).

Вибір того чи іншого показника (або одразу всіх показників) з представленого переліку здійснюється залежно від потреб оцінювання та його рівня, однак при цьому потрібно пам'ятати, що після оцінювання показник відображає саме якісний бік надання соціальних послуг, тому інтерпретація результатів повинна виходити з цього.

Як можна побачити з наведених показників, найбільш вагому роль у оцінюванні якості та достатності ресурсного забезпечення надання соціальних послуг відіграють фінансові аспекти, тому особливості фінансування соціальних послуг потребують окремого розгляду.

Кошти, необхідні для фінансування соціальних послуг, мають бути заплановані у місцевих бюджетах. Призначені для фінансування цільових програм надання соціальних послуг кошти передбачаються у державному та місцевих бюджетах. Територіальні соціальні програми, спрямовані на розвиток соціальних послуг, фінансуються за рахунок цільових субвенцій, виділених із місцевого бюджету, або шляхом кооперування коштів на реалізацію спільних проектів. Водночас, фінансування залишається однією з ключових проблем сфери соціальних послуг. Часто заклади соціальної інфраструктури фінансуються з порушенням принципів рівності та справедливості [7, с. 126]. Застосування наведених вище показників під час оцінювання соціальних послуг сприятиме дотриманню принципів рівності та справедливості у фінансовому забезпеченні закладів соціальної інфраструктури, оскільки дасть змогу відійти від формального підходу, точніше виявляти аспекти соціальних послуг, які гостро потребують збільшення фінансування та потреби у фінансових і матеріальних ресурсах установ-надавачів соціальних послуг.

Таким чином, цей методичний підхід забезпечує можливість об'єктивувати сукупність суб'єктивних думок щодо якісної оцінки надання соціальних послуг з погляду їх безпосередніх користувачів та працівників, які надають ці послуги, і таким чином репрезентувати роботу первинного рівня системи надання соціальних послуг. Ця

можливість виникає завдяки використанню апарату нечітких множин та спеціально розробленого алгоритму, наведеного у роботі [4].

Однією з переваг запропонованої методики є створення можливості для участі в оцінюванні соціальних послуг недержавних організацій, оскільки вони можуть бути як надавачами соціальних послуг, діяльність яких оцінюють, так і стороною, яка виконує оцінювання, або бере участь у роботі спільних комісій.

Також зазначимо, що запропонований підхід не потребує специфічного програмного забезпечення: для оцінки соціальних послуг за цією методикою достатньо програм *Microsoft Word* та *Microsoft Excel*. Варто вказати, що для навчання персоналу, який працюватиме на місцях, достатньо 1–2 семінарів. Важливим є питання періодичності проведення оцінювання. Ми вважаємо, що оцінювання повинно відбуватись не рідше одного разу на рік. Воно може проходити і частіше, якщо організація чи органи, які регулюють діяльність у сфері надання соціальних послуг, вбачатимуть потребу у цьому.

Ще однією перевагою даної методики є те, що вона не потребує значного фінансування. Фінансування необхідне лише для оплати праці персоналу та деяких витрат на користування комп'ютерами та канцелярію.

Зазначимо, що документами, на основі яких буде проводитись оцінювання соціальних послуг, можуть бути: наказ міністерства, якому підпорядковуються організації-надавачі; наказ директора організації; рішення органів місцевого самоврядування, якщо вони беруть участь у фінансуванні закладу (закладів), що надають соціальні послуги.

У процесі вибору респондентів для анкетного опитування найбільшу вагу повинні мати два критерії: фізична та розумова здатність брати участь у опитуванні (це не тривіальне зауваження, враховуючи літній вік і хворобливий стан багатьох отримувачів соціальних послуг); тривалість періоду, протягом якого користувач одержує послуги (чим довше, тим більш вірогідним повинно бути його залучення до опитування).

Також можна застосовувати і третій критерій — кількість послуг, яку отримує користувач. За цим критерієм доречно обирати користувачів, якщо потрібно отримати інформацію про рівень надання усіх без винятку соціальних послуг в організації.

Орієнтуючись на вимоги теорії статистики, для визначення думки користувачів соціальних послуг можна рекомендувати здійснювати вибірку обсягом 10 % від кількості отримувачів послуг, спираючись на квазістатистику [13, с. 46].

У ході вибору респондентів серед спеціалістів, що надають соціальні послуги, найбільш переконливим критерієм для участі залучення експерта до оцінювання послуг є його досвід роботи. Бажано обирати експертів з досвідом роботи п'ять років і більше, оскільки значний досвід роботи сприяє тому, що експерт краще починає розуміти потреби клієнтів та орієнтуватись у ситуації, що склалась у сфері надання соціальних послуг.

Як зазначено вище, запропонований методичний підхід може бути і частиною загальнодержавної системи моніторингу і оцінювання соціальних послуг. Так, результати оцінювання соціальних послуг являють собою вихідну інформацію, яка може бути використана: 1) на всіх управлінських рівнях для регулярного відстеження ситуації у сфері надання соціальних послуг; 2) на всіх управлінських рівнях для відстеження короткострокових змін та оперативного реагування; 3) на вищому управлінському рівні для виявлення стійких тенденцій та їх оцінки; 4) на вищому управлінському рівні для прогнозування ситуації та середньострокового планування розвитку сфери соціальних послуг; 5) на вищому управлінському рівні для прийняття управлінських

рішень і стратегічного планування; 6) на вищому управлінському рівні для внесення змін та доповнень у законодавчо-нормативні акти; 7) надавачами послуг для надання пропозицій щодо підвищення якості надання соціальних послуг та рівня задоволення потреб отримувачів; 8) надавачами послуг і розпорядниками коштів для визначення нагальних потреб галузі [9, с. 128–129].

Урахування якісних характеристик для визначення результативності роботи з надання соціальних послуг є загальноєвропейською практикою. Тому для України, яка визнала за необхідне удосконалювати систему соціального захисту шляхом підвищення її адресності, орієнтація на врахування думки споживачів соціальних послуг та осіб, які безпосередньо їх надають, дозволить надати новий імпульс розвитку цієї системи.

Викладена методика дає змогу оцінити якісні аспекти функціонування системи надання соціальних послуг. Така інформація здатна істотно доповнити кількісні показники, формалізовані у статистичній і внутрішньовідомчій звітності установ-надавачів.

Така інформація доповнює кількісні характеристики системи надання соціальних послуг, підвищуючи якість управлінських рішень, оскільки в сучасних умовах інформація є важливим стратегічним ресурсом управління і безпосередньо залежить від повноти інформаційної бази. Тому запропонована методика може бути органічно інтегрована в загальну систему моніторингу надання соціальних послуг.

Варто зауважити, що в європейській практиці оцінювання соціальних послуг здійснюється на регулярній основі та має чітко визначену періодичність проведення. Тому запропоновану методику рекомендуємо розглядати як частину моніторингу соціальних послуг за умови регулярності таких досліджень. Це вкрай необхідно, оскільки ефективна робота з інформацією передбачає певну етапність, коли аналіз наявної інформації про стан надання соціальних послуг висвітлює необхідність у додатковій інформації для прийняття адекватного управлінського рішення, створюючи поштовх для повторних досліджень або у збиранні принципово нових даних.

Основними принципами, які визначають сутність моніторингу, є його цілеспрямованість, безперервність (або повторюваність), узгодженість дій його суб'єктів.

Американська асоціація з оцінювання програм серед принципів ефективного оцінювання виділяє такі п'ять основних [12, с. 30–31]:

1. Точність і достовірність інформації, що використовується в процесі оцінювання. Під час оцінювання треба дотримуватися технічних стандартів, що уможливорює одержання точної та достовірної інформації про предмет оцінювання. Зокрема, методи збирання інформації, що використовуються оцінником, мають бути зручними для користувачів.

2. Компетентність оцінювання. Фахівцям необхідно діяти у межах своєї професійної компетентності та відмовлятися від проведення оцінювання, що виходить за ці межі.

3. Чесність та відкритість процесу оцінювання, забезпечення рівного доступу до інформації. Якщо в ході оцінювання відбуваються події, що можуть вплинути на підсумкові результати роботи, потрібно своєчасно інформувати про це замовника опитування і всі зацікавлені органи. Варто звертати увагу і на ситуації, що можуть призвести до виникнення конфлікту інтересів, та вчасно інформувати про це клієнта.

4. Повага до прав і свобод особистості. Оскільки результати оцінювання іноді призводять до негативних для клієнта або інших зацікавлених сторін наслідків, то у таких випадках спеціалістам з оцінювання треба прагнути мінімізації вказаних

наслідків, однак за умови, що цим не будуть викривлені оціночні висновки. Варто ретельно зважувати необхідність проведення процедур оцінювання у ситуаціях, коли його результати можуть завдати шкоди окремим особам або організаціям. Інформацію для оцінювання мають надавати добровільно, а особи, які надають таку інформацію, повинні чітко уявляти собі ризики та способи використання такої інформації. Фахівці з оцінювання програм повинні поважати індивідуальні особливості осіб, залучених до оцінювання. Такі особливості можуть бути пов'язані, зокрема, з культурою, релігією, статтю, віком, обмеженими фізичними можливостями, сексуальною орієнтацією та етнічним походженням. Потрібно зважати на ці особливості на всіх стадіях підготовки та проведення робіт.

5. Врахування суспільних потреб і спрямованість на суспільний добробут.

Цей перелік для умов України доречно доповнити принципом поступовості у впровадженні інструменту оцінювання соціальних послуг у практику діяльності організацій та установ, що надають соціальні послуги. Перші 3–5 років варто проводити оцінювання виключно з метою збирання інформації та виявлення проблем в організації, а не орієнтації на ухвалення певних санкцій. Керівництво та працівники організацій-надавачів соціальних послуг повинні усвідомити, що оцінювання використовується для того, щоб допомогти вивести діяльність організації на вищий рівень, а не для того, щоб «знайти і покарати винних». При цьому стороні, що виконує оцінювання, доцільно постійно перебувати у діалозі з організацією, обговорюючи спірні питання та непорозуміння, котрі можуть виникати.

У той же час варто зазначити, що деякі країни, які використовують оцінювання соціальних послуг, практикують застосування певних санкцій у разі виявлення порушень у діяльності організацій, які вони інспектують, або невідповідності послуг встановленим нормам, або фактів неякісного надання соціальних послуг. Наприклад, у Шотландії у випадку недотримання суб'єктами надання соціальних послуг стандартів, яких вимагають умов акредитації, застосовуються санкції. Порушникам умов акредитації зазвичай спочатку дають деякий час на виправлення ситуації. Комісія з регуляції догляду (*Scottish Commission of the Regulation of Care*) надсилає повідомлення щодо необхідності внесення змін у діяльність протягом певного часу. Невиконання цих вимог організацією, яка надає соціальні послуги, призводить до того, що її реєстрацію може бути скасовано. Припинення роботи організації при цьому не повинно негативно впливати на життя клієнтів, і у разі позбавлення організації ліцензії велика увага приділяється тому, щоб це не стало «покаранням» клієнтів [10, с. 142].

Так, за умов відсутності дій, спрямованих на виправлення ситуації протягом зазначеного терміну, відповідний державний орган у Франції призначає адміністратора у медичний або соціальний заклад на термін до шести місяців. Виправлення порушень — головне завдання адміністратора. Так само, як у Шотландії, можливе й ухвалення державним органом рішення про припинення діяльності закладу, якщо ним не дотримані мінімальні стандарти щодо організації та функціонування закладу або забезпечення безпеки та охорони здоров'я клієнтів. У разі прийняття такого рішення відповідному державному органу необхідно забезпечити переміщення клієнтів до іншого закладу. В канадській провінції Онтаріо управління закладами для людей похилого віку, позбавлених ліцензії, переходить до держави, якщо заклад закривають [10, с. 142–143].

Після проведення моніторингу і оцінки діяльності установи-надавача соціальних послуг санкції можуть бути і менш суворими. Наприклад, у регіоні *La Rioja* (Іспанія) використовують три категорії санкцій залежно від типу порушень, які класифікують

як «незначні», «серйозні» та «дуже серйозні». За незначні порушення організація сплачує штраф, а наслідком дуже серйозних може стати втрата ліцензії та припинення роботи закладу [10, с. 143]. Однак за сучасного стану розвитку системи надання соціальних послуг в Україні застосування подібних санкцій видається передчасним, адже це може викликати гостре нерозуміння як організаціями-надавачами соціальних послуг, так і їхніми клієнтами. Саме тому під час впровадження інструментів оцінювання важливо дотримуватись зазначеного принципу поступовості.

З огляду на викладене вище, запропонована методика має забезпечити узагальнення якісної оцінки надання соціальних послуг на рівні територіального центру, створюючи тим самим можливість інформаційного забезпечення у вигляді бази даних для оцінювання соціальних послуг на первинному рівні (рисунок). Її запровадження у широку практику шляхом включення до загальної системи моніторингу дозволить об'єктивно і комплексно оцінити ефективність функціонування системи надання соціальних послуг.

Висновок. Об'єктивна необхідність моніторингу і оцінювання надання соціальних послуг за якісними показниками обумовлена необхідністю оцінки якісної сторони їх надання, а передусім — соціальної ефективності цієї діяльності та, відповідно, рівня реалізації державою своїх соціальних функцій в аспекті надання соціальних послуг. Враховуючи те, що кожний конкретний регіон України має свою специфіку в розрізі переважання певних контингентів отримувачів соціальних послуг (статеві-віковий склад населення, переважання певного виду інвалідизації або захворювань певної нозології), стану екології, рівня соціальних, економічних та екологічних результатів функціонування економічної системи, обмеженості територіальних ресурсів, отримання інформації такого типу є вкрай необхідним. Для реалізації програми моніторингу і оцінювання надання соціальних послуг за якісними показниками необхідним є створення єдиного ієрархічного за своєю структурою інформаційного середовища, яке б акумулювало наявну інформацію від первинного рівня — територіальних центрів з надання соціальних послуг — до центрального рівня управління (рисунок). Тому основна мета створення інфраструктури даних щодо якісної оцінки соціальних послуг полягає в інтеграції даних, зібраних за територіальним принципом, покращення їх якості та забезпечення доступу до них для багатоцільового використання. Створення в Україні державної інфраструктури моніторингу даних для оцінювання надання соціальних послуг за якісними показниками дасть змогу провадити єдину соціальну політику та координувати зусилля різних рівнів управління системи надання соціальних послуг, інших зацікавлених відомств, а також органів місцевого самоврядування, бізнесових структур. Ця робота має стати важливим кроком у напрямку запровадження єдиних стандартів та уніфікації технологій збирання та опрацювання інформації, дость змогу уникати дублювання робіт зі збирання інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берестенева О.Г. Компьютерная система принятия решений по результатам экспертного оценивания в задачах оценки качества образования / О.Г. Берестенева, О.В. Марухина // *Educational Technology & Society*. — 2002. — № 5. — С. 216–230.
2. Берестенева О.Г. Системный подход к оценке качества образования / О. Г. Берестенева, О.В. Марухина // *Стандарты и качество*. — 2002. — № 4. — С. 35–36.
3. Особливості моделювання економічних процесів // Сучасні та перспективні методи і моделі управління в економіці : [моногр.] : у 2 ч. / за ред. А.О. Єпіфанова, В.М. Вовк. — Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. — Ч. 2. — 2008. — С. 4–25.

4. Макарова О.В. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрямки вдосконалення / О.В. Макарова, Л.М. Черенько // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2016. — № 10. — С. 697–700.
5. Горемикіна Ю.В. Формалізація даних та методичні підходи у контексті оцінки ефективності соціальних послуг / Ю.В. Горемикіна // Механізм регулювання економіки. — 2012. — № 1 (55). — С. 188–195.
6. Девятко И.Ф. Диагностическая процедура в социологии. Очерк истории и теории / Девятко И.Ф. — М. : Наука, 1993. — 175 с.
7. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / Девятко И.Ф. — М. : Книжный дом «Университет», 2002. — 295 с.
8. Новиков В.Н. Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий / В.Н. Новиков // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 1. — С. 121–132. — doi: 10.15407/dse2014.01.121
9. Орлов А.И. Экспертные оценки : [учеб. пособ.] / А. И. Орлов. — М. : ИВСТЭ, 2002. — 31 с.
10. Проект концепції (моделі) моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг / за ред. О.В. Макарової. — Умань : СПД Сочинський, 2008. — 148 с.
11. Соціальні послуги: як побудувати українську модель на європейських підходах / Проект Посилення регіональних соціальних служб в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174>
12. Хилл Н. Измерение удовлетворенности потребителя по стандарту ИСО 9000:2000 / Хилл Н., Сельф Б., Роше Г., пер. с англ. — М. : Технологии, 2004. — 192 с.
13. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : [моногр.] / [Макарова О. В., Сариогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.
14. Недоседкин А.О. Методические основы моделирования финансовой деятельности с использованием нечетко-множественных описаний : дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.13 / Недоседкин Алексей Олегович. — СПб., 2003. — 280 с.
15. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 р. № 966-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>

REFERENCES

1. Beresteneva, O.G. (2002). Kompiuternaia systema pryniatiya resheniy po rezul'tatam ekspertnoho otsenyvaniya v zadachakh otsenki kachestva obrazovaniya [The computer system of decision-making based on the results of expert assessment in the field of problems of education quality assessment]. *Obrazovatel'nye Tehnologii i Obshchestvo - Educational Technology & Society*, 5, 216–230 [in Russian].
2. Beresteneva, O.G. (2002). Sistemnyi podhod k otsenke kachestva obrazovaniya [The systematic approach to the evaluating of the quality of education]. *Standarty i kachestvo - Standards and Quality*, 4, 35–36 [in Russian].
3. Makarova, O.V. (2016). Sotsial'ni posluhy dlya simey z dit'my: novi vyklyky ta napryamky vdoshkonalennya [Social services for the families with children: new challenges and areas of the improvement]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky - The global and national problems of economic*, 10, 697–700 [in Ukrainian].
4. Goremykina, Yu.V. (2012). Formalizatsiia danykh ta metodychni pidkhody u konteksti otsinky efektyvnosti sotsialnykh posluh [The formalization of data and methodological approaches in the context of evaluating the effectiveness of social services]. *Mekhanizm rehuliuivannia ekonomiky - The mechanism for the regulation of economic*, 1(55), 188–195 [in Ukrainian].
5. Devyatko, I.F. (1993). *Dyagnostycheskaia protsedura v sotsyolohyy. Ocherk ystoriyy y teoryy* [The diagnostic procedure in sociology. The essay on the history and theory]. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Devyatko, I.F. (2002). *Metody sotsiologicheskogo issledovaniya* [The methods of sociological research]. Moscow: Universitet [in Russian].
7. Novikov, V.M. (2014). Sovershenstvovanie finansirovaniya sotsialnoy infrastruktury na osnove novykh byudzhethnykh tekhnologiy [The improving of the financing of social infrastructure based on the new budget techniques]. *Demografiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1, 121–132. doi: 10.15407/dse2014.01.121 [in Russian].

8. Orlov, A.I. (2002). *Ekspertnyie otsenki [Expert assessments]*. Moscow: IVSTE [in Russian].
9. Makarova, O.V. (Ed.). (2008). *Proekt kontseptsii (modeli) monitorynhu ta otsiniuvannia sektoru sotsial'nykh posluh [The project of the concept (model) for monitoring and evaluation of social services]*. Uman: SPD Sochyns'kyj [in Ukrainian].
10. Sotsial'ni posluhy: iak pobuduvaty ukrains'ku model' na ievropejs'kykh pidkhodakh [Social Services: how to build a Ukrainian model based on European approaches]. (n.d.). *eu.prostir.ua*. Retrieved from <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174> [in Ukrainian].
11. Hill, N. (2004). *Izmerenie udovletvorennosti potrebitelya po standartu ISO 9000:2000 [The measuring of the customer satisfaction by ISO 9000: 2000]*. Moscow: Tehnologii [in Russian].
12. Libanova, E.M. (Ed.) (2010). *Yakist' informatsijnoho zabezpechennia sotsial'noi polityky [The quality of information provision of social policy]*. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
13. Nedosedkin, A.O. (2003). Metodicheskie osnovy modelirovaniya finansovoy deyatel'nosti s ispol'zovaniem nechetko-mnozhestvennykh opisaniy [Methodological bases of modeling of financial activity using fuzzy-multiple descriptions: the dissertation for the obtaining]. *Doctor's thesis*. St. Petersburg [in Russian].
14. Zakon Ukrainy «Pro sotsial'ni posluhy» [The Law of Ukraine «On Social Services»]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2016.

doi:10.15407/dse2016.03.133

УДК 336.226.11: 005.966.1

JEL Classification: D31, D39, O17.

Г.М. ЮРЧИК

канд. екон. наук, доц.

Національний університет водного господарства
та природокористування

33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

Н.М. САМОЛЮК

канд. екон. наук, доц.

Національний університет водного господарства
та природокористування

33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11

E-mail: n.m.samoliuk@nuwm.edu.ua

ОЦІНЮВАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ЇХ ТІНЬОВОЇ КОМПОНЕНТИ

Метою статті є дослідження диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти. Аналіз диференціації доходів населення за офіційними даними свідчить про помірну нерівність у їх розподілі в Україні порівняно з ЄС. У той же час, рівень тінізації національної економіки за більшістю оцінок перевищує безпечний рівень. Достовірної інформаційної бази для оцінювання розподілу тіньових доходів не існує, що обумовило актуальність дослідження. У статті розглянуто можливі критерії для характеристики розподілу тіньових доходів за децильними групами населення відповідно до авторського підходу, що передбачає врахування структури витрат домогосподарств та самооцінки власного рівня життя. Наведені у статті результати свідчать про значні відмінності у диференціації за загальними та скорегованими загальними доходами. Врахування тіньової складової доходів населення показує, що реальна нерівність у розподілі доходів в Україні є суттєво вищою порівняно з офіційними даними. Ігнорування цієї проблеми лише поглиблюватиме соціальну та політичну нестабільність у суспільстві. Відповідно, питання детінізації національної економіки, розподілу та перерозподілу доходів на принципах прозорості та соціальної справедливості є першочерговим завданням діяльності уряду.

Ключові слова: диференціація доходів, тінізація економіки, крива Лоренса, загальні доходи, тіньові доходи, скореговані загальні доходи.

Г.Н. Юрчик

канд. екон. наук, доц.

Національний університет водного господарства
і природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

© ЮРЧИК Г.М., САМОЛЮК Н.М., 2016

Н.Н. Самолук

канд. экон. наук, доц.

Национальный университет водного хозяйства
и природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: n.m.samoliuk@nuwm.edu.ua

ОЦЕНКА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ С УЧЕТОМ ИХ ТЕНЕВОЙ КОМПОНЕНТЫ

Целью статьи является исследование дифференциации доходов населения Украины с учетом их теневой компоненты. Анализ дифференциации доходов населения по официальным данным свидетельствует об умеренном неравенстве в их распределении в Украине по сравнению с ЕС. В то же время, уровень тенезации национальной экономики по большинству оценок превышает безопасный уровень. Достоверной информационной базы для оценки распределения теневых доходов не существует, что обусловило актуальность исследования. В статье рассмотрены возможные критерии для характеристики распределения теневых доходов по децильным группам населения в соответствии с авторским подходом, предусматривающим учет структуры расходов домохозяйств и самооценки собственного уровня жизни. Приведенные в статье результаты свидетельствуют о значительных различиях в дифференциации по общим и скорректированным общим доходам. Учет теневой составляющей доходов населения показывает, что реальное неравенство в распределении доходов в Украине существенно выше, чем приведенное в официальных данных. Игнорирование соответствующей проблемы углубляет социальную и политическую нестабильность в обществе. Поэтому вопрос детенизации национальной экономики, распределения и перераспределения доходов на принципах прозрачности и социальной справедливости становится первоочередной задачей деятельности правительства.

Ключевые слова: дифференциация доходов, тенезация экономики, кривая Лоренца, общие доходы, теневые доходы, скорректированные общие доходы.

G.M. Urchik

PhD (Economics), Associate Prof.

National University of Water Management
and Environmental Engineering

33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

N.M. Samoliuk

PhD (Economics), Associate Prof.

National University of Water Management
and Environmental Engineering

33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11

E-mail: n.m.samoliuk@nuwm.edu.ua

INCOME DIFFERENTIATION OF RESIDENTS OF UKRAINE UNDER CONDITIONS OF SHADOW ECONOMY

The objective of the article is to study income differentiation of the population of Ukraine with consideration of its shadow components. Official data-based analysis of income differentiation indicates a moderate rate of inequality in income distribution in Ukraine, as compared with the EU. At the same time, a share of the shadow economy exceeds the safe level by most estimates. As there is no reliable data for assessments of distribution of the shadow incomes, such a study is very relevant. The article discusses some possible criteria to characterize the distribution of the shadow incomes by decile population groups based on the author's approach, suggesting consideration of the structure of household's expenditures and self-assessment of the quality of life. The presented findings indicate significant variation in the population differentiation by total incomes and adjusted total incomes. Considering the shadow income component proves that real inequality in income distribution in Ukraine is significantly higher in

comparison to official data. Ignoring relevant problems only creates the social and political instability in society. Thus, the question of legalization of the national economy, distribution, and redistribution of income is based on transparency and social justice that is a priority of the government.

Keywords: *income differentiation, shadow economy, Lorenz curve, total income, shadow income, adjusted total income.*

Постановка проблеми. Чинник нерівності у розподілі матеріальних благ здавна належав до основних, які можуть призвести до соціально-економічної дестабілізації. Процес формування інформаційного суспільства, економіки знань характеризується зміною вартісності ресурсів у економічній діяльності. Визначальною складовою економічного зростання стає людський фактор, який втілює творчий потенціал, професійно-кваліфікаційні навички, унікальні знання та здібності. У таких умовах виникають об'єктивні засади формування нерівності у матеріальних статках. Звичайно, помірна нерівність у доходах дає позитивний ефект у частині інтенсифікації трудових зусиль, професійного розвитку. Але надмірна майнова поляризація населення зумовлює економічну депривацію частини населення, соціальну напруженість, накопичення конфліктогенного потенціалу. Більше того, фактор надмірної нерівності у доходах може призвести до формування так званого «соціального дна» – у край бідних, маргіналізованих верств населення, низхідна мобільність яких формує феномен соціального виключення. Особливо загрозливим тлом надмірної диференціації доходів населення є тінізація економічної діяльності, корупційні зловживання, лобізм, що не пов'язані з механізмом «чесної» конкуренції на ринку, а відтак можуть призвести до відкритого соціального протистояння з боку депривованих груп.

Аналіз наявних досліджень. Дослідження проблеми диференціації доходів населення має глибокі історичні корені. Ще представники класичної економічної школи (А. Сміт, Д. Рікардо (A. Smith, D. Ricardo)) визначили, що проблема розподілу матеріальних статків є центральною для політекономії, а «перекося» у розподілі можуть стати перешкодою для економічного зростання. Водночас представники маржиналізму (Л. Вальрас, Л. Візер (L. Walras, L. Wieser)) обґрунтували принципово іншу концепцію розподілу доходів, засновану на граничній корисності. Дж.М. Кейнс (J.M. Keynes) доводив необхідність державного регулювання доходів і створення платоспроможного попиту населення. К. Маркс, досліджуючи доходи, основну увагу приділяв заробітній платі, вважаючи, що вона повинна забезпечувати для працівників звичайний рівень існування.

Проблему диференціації доходів населення здавна вивчали зарубіжні науковці. Такі з них, як М. Лоренц (Lorenz, 1905) [1], Х. Дальтон (Dalton, 1920) [2], А. Аткинсон (A. Atkinson, 1970) [3], Ф. Боргуньон (Bourguignon, 1979) [4], Ф. Ковелл (Cowell, 1980) [5], А. Шоррокс (Shorrocks, 1982) [6], С. Іцхакі (Yitzhaki, 1991) [7], А. Дейтон (Deaton, 1997) [8] обґрунтували науково-методологічні основи дослідження диференціації доходів, якими послуговуються сучасні вчені.

Істотний внесок у розробку проблеми диференціації доходів населення в Україні здійснили вітчизняні науковці. Зокрема, вивченню статистичних тенденцій розшарування населення за доходами на рівні держави та регіонів, особливостей формування доходів населення за джерелами, бідності та маргіналізації населення присвячені праці І.Ф. Гнибіденка (I.F. Hnybidenko), А.М. Колота (A.M. Kolot), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), М.П. Соколик (M.P. Sokolyk), Л.М. Черенько (L.M. Cherenko). Особливо актуальною є розробка й удосконалення методології та інструментарію дослідження диференціації доходів населення. Зокрема, проблем економіко-матема-

тичного моделювання диференціації доходів населення вивчають відомі вітчизняні науковці: І.С. Благун (I.S. Blahun), Т.С. Клебанова (T.S. Klebanova), І.Г. Лук'яненко (I.G. Luk'yanenko), Л.М. Малярець (L.N. Malyarets), В.М. Новіков (V.M. Novikov), М.Ю. Огай (M.Y. Ogai), В.С. Пономаренко (V.S. Ponomarenko). та ін. Окрім побудови факторних моделей розподілу доходів, предметом досліджень В.В. Семенова (V.V. Semenov) та А.Г. Гвелесіані (A.G. Hvelesiani) є аксіоматичне представлення декомпозиції нерівності індексів Аткінсона, Джині, Шеплі за демографічними групами та за джерелами доходів [9, 10]. Попри широкий спектр наукових напрацювань у сфері диференціації доходів населення України, все ж «вузьким місцем» у відповідній царині залишається неврахування їх тіньової компоненти, що суттєво деформує реальну картину розподілу доходів.

Метою роботи є дослідження диференціації доходів населення в Україні з урахуванням їхньої тіньової складової.

Виклад основного матеріалу. Україна, на жаль, належить до групи країн з високим рівнем тінізації економіки. Значні масштаби латентної економічної діяльності в Україні, що перевищують критичний рівень (30 %), утворюють свого роду «паралельну» державу. Безумовно, тіньовий сектор економіки має значний вплив на всі соціально-економічні процеси в суспільстві, у тому числі — на формування, розподіл та перерозподіл доходів. Без урахування цього факту моніторинг диференціації населення за офіційними доходами є неповним, а відповідні результати — неадекватними.

Дослідження показників диференціації за загальними доходами свідчить, що в Україні має місце нерівність у їх розподілі (табл. 1). Так, у 2015 р. на перших п'ять децильних груп населення припадало близько 34,3 % загальних доходів, а на інші п'ять — близько 65,7 %. Показово, що десята децильна група населення має найбільшу частку загальних доходів, понад 20 %. Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення свідчить, що протягом 2011–2015 рр. мінімальні доходи 10 % найбільш забезпеченого населення перевищували максимальні доходи 10 % найменш забезпеченого населення у 2,6–3,1 раза. При цьому, коефіцієнт фондів демонструє вищий рівень нерівності у розподілі доходів (співвідношення між сукупними доходами 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення протягом 2011–2015 рр. варіювало в межах 4,4–5,6).

Графічний аналіз розподілу загальних доходів на основі кривої Лоренца (рис. 1) свідчить про меншу нерівність у розподілі доходів в Україні порівняно з державами ЄС. Показово, що крива Лоренца як для України, так і для ЄС не сягнула так званої критичної точки диференціації. Додатковим аргументом на користь помірної нерівності у розподілі загальних доходів в Україні є коефіцієнт концентрації доходів (Джині), варіація якого в межах 20–26 % відповідно до класифікації економік для країн ОЕСР, відповідає низькому ступеню нерівності.

Порівняльний аналіз коефіцієнта Джині в Україні та ЄС, як не дивно, свідчить про суттєво нижчий рівень нерівності у розподілі доходів у національній економіці порівняно з переважною більшістю європейських держав.

Україна разом із такими державами ЄС як Норвегія, Словенія, Чеська Республіка, Швеція, Фінляндія, Бельгія, належить до групи держав із низьким ступенем нерівності у розподілі доходів. Більшість держав ЄС характеризуються середнім (Франція, Хорватія, Німеччина, Ірландія, Польща, Італія та ін.) або ж високим (Греція, Португалія, Іспанія, Кіпр, Болгарія, Сербія та ін.) ступенем нерівності у розподілі доходів (рис. 2).

Таблиця 1. Розподіл загальних доходів за децильними групами населення в Україні, 2011–2015 рр.

Децильні групи	2011	2012	2013	2014	2015
Перша	4,5	3,8	4,6	4,7	4,5
Друга	6,0	5,7	6,1	6,2	6,1
Третя	6,9	6,8	6,9	7,1	7,1
Четверта	7,6	7,6	7,7	7,8	7,8
П'ята	8,4	8,5	8,5	8,6	8,8
Шоста	9,2	9,5	9,3	9,3	9,5
Сьома	10,2	10,5	10,3	10,4	10,5
Восьма	11,6	11,9	11,6	11,7	11,6
Дев'ята	13,5	14,2	13,7	13,7	13,6
Десята	22,1	21,5	21,3	20,5	20,5
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів, разів	2,7	3,1	2,7	2,6	2,6
Децильний коефіцієнт фондів, разів	4,9	5,6	4,6	4,4	4,5
Коефіцієнт концентрації доходів (Джині)	0,243	0,253	0,237	0,226	0,227

Джерело: складено авторами за даними [11].

Дослідження результатів оцінювання тіньової економіки в Україні за різними методиками (рис. 3) свідчить, що рівень тінізації національної економіки є надзвичайно високим. Зокрема, у 2015 р. частка «тіні» у ВВП змінювалась від 35 % (за монетарним методом) до 56 % (за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот»). Показово, що з 2013 р. спостерігається чітка тенденція до зростання масштабів тіньового сектору економіки в Україні.

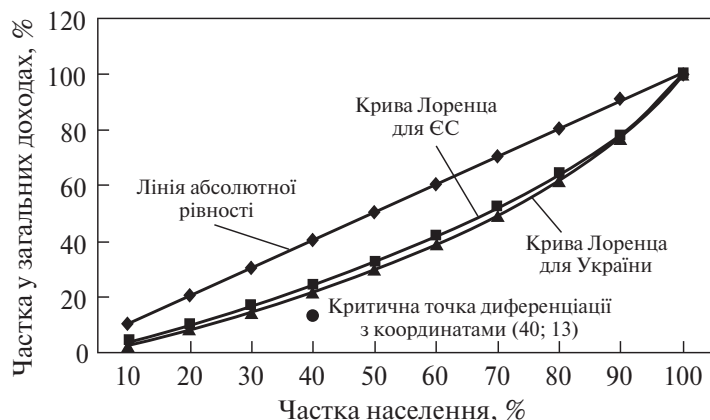

Рис. 1. Крива Лоренца для України та ЄС (за загальними доходами 2015 р.)

Джерело: побудовано авторами за даними [11, 12].

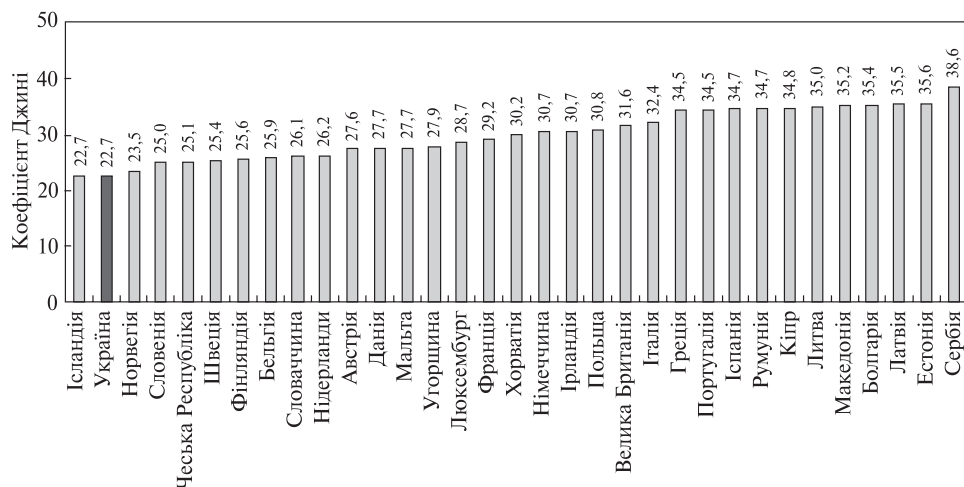

Рис. 2. Коефіцієнт Джині в Україні (2015 р.) та державах ЄС (2014 р.), %

Джерело: побудовано авторами за даними [11, 12].

Звичайно, тінізація економіки притаманна не лише Україні, але і державам ЄС. Аналіз рівня тінізації економік держав ЄС, за оцінками професора Ф. Шнайдера (F. Schneider), свідчить, що переважна більшість європейських держав характеризуються так званим безпечним рівнем тінізації (виняток у 2015 р. становила лише Болгарія). Показово, що Україна є лідером за часткою латентної економіки у порівнянні з державами ЄС (табл. 2).

Значні масштаби тінізації національної економіки, що перевищують так званий безпечний рівень 30 %, вказують на латентність процесів формування доходів значної кількості населення держави. За таких умов, очевидно, що реальна проблема нерівності у розподілі доходів в Україні є набагато гострішою, ніж це показують дані офіційної статистики.

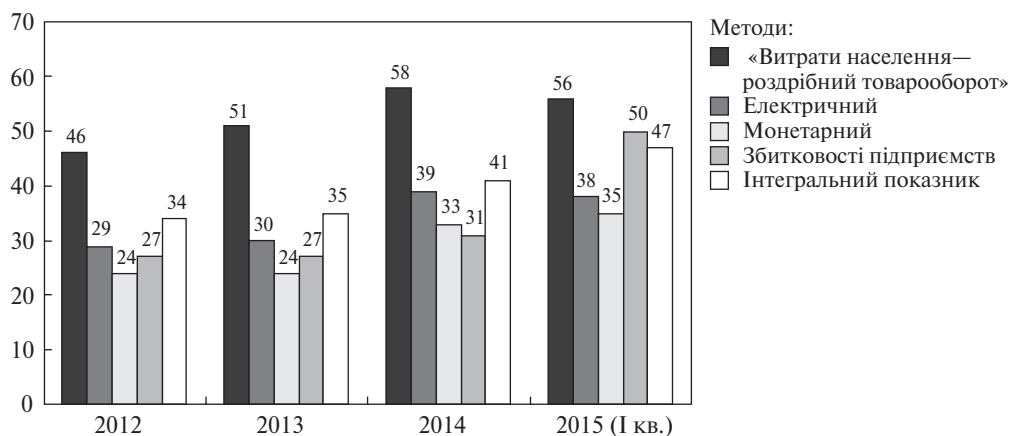

Рис. 3. Рівень тінізації економіки України (за різними методиками), 2012–2015 рр., %

Джерело: узагальнено авторами за результатами розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі, що оприлюднені [13].

Таблиця 2. Рівень тіньової економіки у ЄС, 2015 р.

Держава	Рівень тіньової економіки, % до ВВП	Держава	Рівень тіньової економіки, % до ВВП
Австрія	8,2	Португалія	17,6
Люксембург	8,3	Іспанія	18,2
Нідерланди	9,0	Італія	20,6
Велика Британія	9,4	Угорщина	21,9
Ірландія	11,3	Греція	22,4
Данія	12	Словенія	23,3
Німеччина	12,2	Польща	23,3
Франція	12,3	Латвія	23,6
Фінляндія	12,4	Мальта	24,3
Швеція	13,2	Литва	25,8
Словаччина	14,1	Естонія	26,2
Чеська Республіка	15,1	Румунія	28,0
Бельгія	16,2	Болгарія	30,6

Джерело: складено авторами на основі даних, опублікованих Ф. Шнайдером [14].

Статистичною базою дослідження диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти стали дані вибіркового обстеження витрат і ресурсів домогосподарств України за 2011–2015 рр.

Алгоритм оцінювання диференціації доходів населення з урахуванням їх тіньової компоненти у відповідності з авторським підходом є таким:

- 1) оцінювання тіньових доходів та обґрунтування критеріїв їх розподілу за децильними групами населення;
- 2) розрахунок так званих скорегованих доходів (враховують їх тіньову складову) у розрізі децильних груп населення;
- 3) розрахунок коефіцієнта Джині за загальними та скорегованими загальними доходами населення;
- 4) порівняння показників диференціації доходів населення за загальними та скорегованими загальними доходами населення.

Основною проблемою оцінювання рівня диференціації доходів населення в Україні є обґрунтування масштабів та критеріїв розподілу їх тіньової компоненти. Результати оцінювання рівня тіньової економіки за різними методологічними підходами дозволили визначити варіацію тіньових доходів. Відповідно до однієї з наукових концепцій, тіньові доходи розподіляються лише між двома останніми децильними групами населення [15]. Не заперечуючи права на існування такого підходу, ми у рамках даного дослідження вважаємо його не достатньо обґрунтованим.

Звичайно, статистичних даних, які б дали змогу достовірно оцінити розподіл тіньових доходів за децильними групами населення, немає. Це можна зробити лише на основі певних припущень. Зокрема, на наше переконання, закономірність розподілу тіньових доходів може відображати структура витрат домогосподарств. Її аналіз засвідчив, що в Україні існує значна варіація у витратах за децильними групами населення.

При цьому частка витрат на продукти харчування та безалкогольні напої, тютюнові вироби, оплату житла та комунальних послуг, а також послуг зв'язку, є вищою у перших децильних групах населення, а питома вага витрат за іншими статтями (одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, побутова техніка, охорона здоров'я, транспорт, відпочинок і культура, освіта, ресторани та готелі, допомога родичам, купівля акцій, нерухомості, будівництво, капітальний ремонт, вклади до банків) є суттєво вищою в останніх децильних групах. З огляду на це, усі витрати домогосподарств у контексті їхнього впливу на розподіл тіньових доходів було відповідно розділено на дві групи: дестимулятори та стимулятори.

Іншим критерієм оцінювання розподілу тіньових доходів може слугувати розподіл респондентів за самооцінюванням власного рівня життя (методика Державної служби статистики [16]). Відповідні результати показують, що частка респондентів за децильними групами населення, які вказали на достатність власних доходів із можливістю робити / не робити заощадження, є суттєво вищою в останніх децильних групах. Питома вага респондентів, які вказали на брак доходів (відмовлялися в найнеобхіднішому, крім харчування; не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування) переважає в перших децильних групах. Аналогічно до викладеного вище усі показники за результатами самооцінювання рівня життя у контексті їх впливу на розподіл тіньових доходів було розділено на стимулятори та дестимулятори. Для забезпечення 100 % сукупності виконано нормалізацію цих показників. Нормалізація показників, — стимуляторів і де стимуляторів — здійснена відповідно за формулами (1) та (2):

$$x_{ij}^{H+} = \frac{x_{ij} - \min(x_{ij})}{\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})}, \quad (1); \quad x_{ij}^{H-} = \frac{x_{ij} - \min(x_{ij})}{\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})}, \quad (2)$$

де x_{ij} — значення j -го показника для i -ої децильної групи населення; $\min(x_{ij})$ — мінімальне значення j -го показника в i -й кількості децильних груп населення; $\max(x_{ij})$ — максимальне значення j -го показника в i -й кількості децильних груп населення.

Вище наведена критеріальна база дала змогу оцінити відсоткову частку кожної децильної групи у тіньових доходах (рис. 4).

Рис. 4. Частка децильних груп населення України у тіньових доходах (за різними методиками) у порівнянні з загальними доходами, %

Джерело: розраховано за авторською методикою на основі даних за 2015 р. (у частині розподілу тіньових доходів) та узагальнено за даними [11] (у частині розподілу загальних доходів).

Показово, що вагові коефіцієнти участі у розподілі тіньових доходів відображають вищий рівень нерівності, ніж загальні доходи. Крім того, питома вага десятої децильної групи населення у розподілі тіньових доходів суттєво перевищує відповідну частку за загальними доходами.

Завдяки отриманим ваговим коефіцієнтам участі у розподілі тіньових доходів розраховано частку кожної децильної групи у скорегованих загальних доходах (табл. 3).

Результати розрахунків продемонстрували, що врахування тіньової складової доходів дещо змінює закономірності їх розподілу за децильними групами населення порівняно з загальними доходами. Так, якщо у 2015 р. на останню децильну групу населення припадало 20,5 % загальних доходів, то при врахуванні тіньових доходів за авторським підходом відповідна середня частка варіює в межах 23,7–25,3 %. Результати розрахунків коефіцієнта Джині демонструють значні відмінності у оцінюванні диференціації за загальними та загальним скорегованими доходами (рис. 5). Якщо за загальними доходами коефіцієнт Джині свідчить про низький рівень нерівності у розподілі доходів, то за скорегованими доходами – про середній або ж високий. Звичайно, одержані результати оцінювання диференціації доходів населення з урахуванням їх тіньової компоненти відображають нерівність у доходах в межах певного довірчого інтервалу. Зокрема, довірчий інтервал коефіцієнта Джині, розрахованого за скорегованими загальними доходами на основі нормалізованих показників оцінювання населенням власних доходів, складає $\pm 7\%$, а на основі нормалізованих показників структури витрат – $\pm 2\%$.

Таблиця 3. Розподіл скорегованих загальних доходів (з урахуванням тіньової компоненти) за децильними групами населення в Україні у 2014–2015 рр.

Децильні групи	Частка у скорегованих доходах (з урахуванням їх тіньової складової), розрахована за:											
	нормалізованими показниками оцінювання населенням власних доходів						нормалізованими показниками структури витрат					
	макс. ¹		мін. ²		середня		макс. ¹		мін. ²		середня	
	2014	2015	2014	2015	2014	2015	2014	2015	2014	2015	2014	2015
Перша	3,0	2,9	3,6	3,3	3,3	3,1	6,1	6,0	5,6	5,6	5,9	5,8
Друга	4,6	4,6	5,2	5,0	4,9	4,8	7,9	7,8	7,3	7,3	7,6	7,5
Третя	6,1	6,1	6,5	6,4	6,3	6,3	4,5	4,6	5,4	5,3	5,0	4,9
Четверта	11,3	11,2	10,0	10,3	10,7	10,7	10,4	10,3	9,4	9,6	9,9	10,0
П'ята	7,2	7,3	7,7	7,7	7,4	7,5	5,4	5,6	6,6	6,5	6,0	6,1
Шоста	7,8	8,0	8,4	8,4	8,1	8,2	8,8	8,9	9,0	9,1	8,9	9,0
Сьома	9,0	9,1	9,5	9,5	9,2	9,3	7,8	7,9	8,7	8,6	8,2	8,2
Восьма	13,4	13,3	12,8	12,8	13,1	13,1	11,2	11,1	11,4	11,3	11,3	11,2
Дев'ята	13,4	13,4	13,5	13,4	13,5	13,4	11,7	11,7	12,4	12,2	12,1	12,0
Десята	24,2	24,2	22,9	23,1	23,6	23,7	26,3	26,1	24,2	24,6	25,2	25,3
Сума	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Примітки. ¹Розраховано відповідно до максимального рівня тінізації економіки (у 2014 р. – 58 %, у 2015 р. – 56 %).

² Розраховано відповідно до мінімального рівня тінізації економіки (у 2014 р. – 31 %, у 2015 р. – 35 %).

Джерело: розраховано авторами.

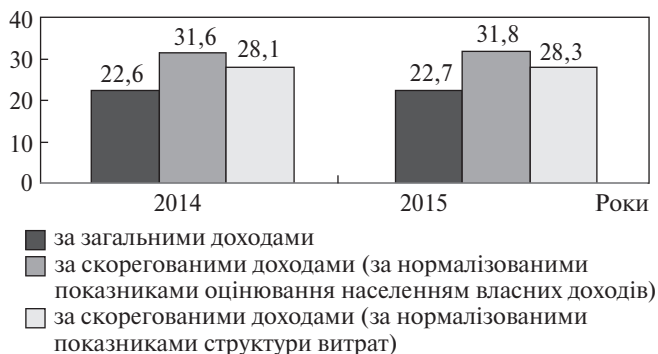

Рис. 5. Співвідношення між коефіцієнтом Джині за загальними та скорегованими загальними доходами в Україні, 2014–2015 рр.

Джерело: розраховано авторами.

Безумовно, авторський підхід до оцінювання диференціації доходів населення з урахуванням їх тіньової складової можна піддати серйозній критиці. Адже відповідні розрахунки здійснено на основі показників вибірових обстежень бюджетів домогосподарств, які не є абсолютно достовірними, та ряду припущень. Попри це, дане дослідження має привернути увагу науковців до необхідності не лише експертного оцінювання розподілу тіньових доходів, а й до пошуку методологічних підходів його кількісного обґрунтування для подальшого оцінювання диференціації доходів населення. Очевидно, що оцінювання нерівності у доходах без врахування їх тіньової компоненти не відображає реального стану справ в Україні. Ігнорування цієї проблеми у процесі формування державної соціально-економічної політики лише посилює соціальну та політичну нестабільність у суспільстві.

Висновки. Згідно з інформацією Державної служби статистики, в Україні існує досить помірна диференціація у загальних доходах населення. Більше того, нерівність у розподілі доходів у національній економіці є суттєво меншою, ніж у державах ЄС. Водночас, за оцінками експертів, Україна характеризується високим рівнем тенезації національної економіки, що перевищує безпечний рівень. У таких умовах оцінювання диференціації доходів населення без урахування їх тіньової компоненти не відображає реальної картини. Достовірної інформаційної бази для оцінювання розподілу тіньових доходів не існує, що обумовило необхідність його обґрунтування. Можливими критеріями для характеристики розподілу тіньових доходів за децильними групами населення відповідно до авторського підходу є: 1) структура витрат домогосподарств; 2) розподіл респондентів за самооцінюванням власного рівня життя. Врахування тіньової складової доходів дозволило розрахувати так звані скореговані загальні доходи, розподіл яких за децильними групами населення дещо відрізняється від розподілу загальних доходів. Насамкінець, авторські розрахунки виявили, що реальна нерівність у розподілі доходів в Україні є суттєво вищою, ніж показують статистичні дані. Отримані результати дослідження, на наш погляд, свідчать, що під час формування пріоритетів соціально-економічної політики держави необхідно орієнтуватися на показники нерівності у розподілі доходів із урахуванням їх тіньової компоненти. Ігнорування цієї проблеми лише поглиблюватиме соціальну та політичну нестабільність у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lorenz M.O. Methods of Measuring the Concentration of Wealth / M.O. Lorenz // Publications of the American Statistical Association. — 9, No 70 (Jun., 1905). — P. 209–219.
2. Dalton H. The Measurement of the Inequality of Income / H. Dalton // The Economic Journal. — 30, No 119. — 1920. — P. 348–361.
3. Atkinson A.B. On the Measurement of Inequality / A.B. Atkinson // Journal of Economic Theory. — 1970. — 2. — P. 244–263.
4. Bourguignon F. Decomposable Income Inequality Measures / F. Bourguignon // Econometrica. — 1979. — № 47. — P. 901–920.
5. Cowell F.A. On the Structure of Additive Inequality Measures / F.A. Cowell // Review of Economic Studies. — 1980. — № 47. — P. 521–531.
6. Shorrocks A.F. The Impact of Income Components on the Distribution of Family Incomes / A.F. Shorrocks // Quarterly Journal of Economics. — 1982. — № 98. — P. 311–326.
7. Yitzhaki S. and Lerman R. Income Inequality Effects by Income Source: a New Approach and Applications to the United States / S. Yitzhaki and R. Lerman // The Review of Income and Wealth. — 1991. — № 37. — P. 313–329.
8. Deaton A. The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy / Deaton A. Baltimore MD. — The John Hopkins University Press (Published for the World Bank), 1996. — 479 p.
9. Семенов В.В. Економіко-статистичні моделі та методи дослідження соціальних процесів: нерівність, бідність, поляризація : Монографія: В 2 т. / Відп.ред. Новіков В.М. — Полтава : РВВПУСКУ, 2008. — Т. 1. Нерівність. — 237 с.
10. Гвелесіані А.Г. Оцінка структури грошових доходів населення України методом декомпозиції коефіцієнта Джині / А.Г. Гвелесіані // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 2. — С. 153–161. — doi: 10.15407/dse2009.02.153
11. Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств України). Статистичний збірник; архів 2011–2014 р. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>
12. Income and living condition (Database 2012–2015) / European Commission. Eurostat [Electronic resource]. — Accessed at: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
13. Тенденції тіньової економіки в Україні І квартал 2015 року: Звіт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
14. Schneider F. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments [Electronic resource]. — Accessed at: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf>
15. Тохтарова В.С. Доходи населення: рівень, структура і диференціація / В.С. Тохтарова // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — №2. — С. 166–175. — doi: 10.15407/dse 2011.02.166
16. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К. 2015.— С. 72.

REFERENCES

1. Lorenz, M. (1905). Methods of Measuring the Concentration of Wealth. *Publications of the American Statistical Association*, 9 (70), 209-219 [in English].
2. Dalton, H. (1920). The Measurement of the Inequality of Income. *The Economic Journal*, 30 (119), 348-361 [in English].
3. Atkinson, A. (1970). On the Measurement of inequality. *Journal of Economic Theory*, 2, 244-263 [in English].
4. Bourguignon, F. (1979). Decomposable Income Inequality Measures. *Econometrica*, 47, 901-920 [in English].
5. Cowell, F. (1980). On the Structure of Additive Inequality Measures. *Review of Economic Studies*, 47, 521-531 [in English].
6. Shorrocks, A. (1982). The Impact of Income Components on the Distribution of Family Incomes. *Quarterly Journal of Economics*, 98, 311-326 [in English].

7. Yitzhaki, S. & Lerman, R. (1991). Income Inequality Effects by Income Source: a New Approach and Applications to the United States. *The Review of Income and Wealth*, 37, 313-329 [in English].
8. Deaton, A. (1996). *The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy*. Baltimore MD: The John Hopkins University Press : World Bank [in English].
9. Semenov, V. (2008). *Ekonomiko-statystychni modeli ta metody doslidzhennya sotsial'nykh protsesiv: neri-vnist', bidnist', polyaryzatsiya* [Economic and statistical models and methods of social processes: inequality, poverty, polarization]. Poltava: RVVPUSKU [in Ukrainian].
10. Hvelesiani, A. (2009). Otsinka struktury hroshovykh dokhodiv naselennya Ukrainy metodom dekompozitsiyi koefitsiyenta Dzhyni [Assessment of cash income Ukraine by decomposition of the Gini coefficient]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 153-161 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2009.02.153
11. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy (za danymy vybirkovoho obstezhennya zhyttya domohospodarstv Ukrainy)* [The costs and resources of households in Ukraine (according to sampling household budget of Ukraine)]. (2011-2014). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. *Income and living condition* (2012-2015). European Commission. Eurostat. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [in English].
13. *Tendentsiyi tin'ovoyi ekonomiky v Ukraini I kvartal 2015 roku: Zvit Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy* [Trends shadow economy in Ukraine the first quarter of 2015. Statement of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine] (2015). Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Schneider, F. (2015). *Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments*. Retrieved from <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf> [in English].
15. Tokhtarova, V. (2011). Dohodyi naseleniya: uroven, struktura i differentsiatsiya [Income of the population: the level, structure and differentiation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 166-175. doi: 10.15407/dse2011.02.166 [in Russian].
16. *Samootsinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnya svoiykh dokhodiv* [Ukraine households self-perceived of their income]. (2015). State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.08.2016.

doi :10.15407/dse2016.03.145

УДК 316.42+37

JEL Classification: Z00, I29

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА

канд. екон. наук, старш. науч. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

ОСВІТНІ РИЗИКИ У КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Метою статті є обґрунтування підходів до визначення освітніх ризиків у контексті людського розвитку та їх класифікація. Це зумовило розгляд векторів розширення концепції людського розвитку, у тому числі щодо тлумачення поняття «людський розвиток» та діапазонів його якісного вимірювання, виявлення обумовленості основних аспектів людського розвитку та розкриття значущості освітньої компоненти, збагачення іншими концепціями, що також зорієнтовані на людину (соціального відторгнення, залучення, вразливості), і введення у категоріальний ряд поняття «ризик». Дослідження показало, що освіта визнана одним із базових елементів людського розвитку, залишається постійним і надійним інструментом його вимірювання, набуває нових функцій для реалізації свобод і можливостей людей. Беручи до уваги багатоаспектність змісту поняття «людський розвиток», загальні принципи функціонування сучасного освітнього простору та існування певних закономірностей людського розвитку, у статті розглянуто освітні ризики, що мають універсальний характер, можуть виникати на етапі створення можливостей для людського розвитку та на етапі їх використання від індивідуального до суспільного рівня. Розроблена класифікація освітніх ризиків людського розвитку містить їх види та структуру, враховує взаємопов'язаність та орієнтацію на інші аспекти людського розвитку. До освітніх ризиків людського розвитку запропоновано відносити ризики доступу, ризики участі, ризики якості та ризики використання освітнього потенціалу.

Ключові слова: людський розвиток, концепція людського розвитку, освіта, освітні ризики, класифікація освітніх ризиків.

О.М. Хмелевская

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд., вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РИСКИ В КОНТЕКСТЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Цель статьи — обоснование подходов к определению образовательных рисков в контексте человеческого развития и их классификация. Это обусловило рассмотрение векторов расширения концепции человеческого развития, в том числе относительно толкования понятия «человеческое развитие» и диапазонов его качественного измерения, выявления обусловленности основных аспектов человеческого

© ХМЕЛЕВСЬКА О.М., 2016

развития и раскрытия значимости образовательной компоненты, обогащения другими концепциями, которые также ориентированы на человека (социального отторжения, включения, уязвимости), и введения в категориальный ряд понятия «риск». Исследование показало, что образование признано одним из базовых элементов человеческого развития, остается постоянным и надежным инструментом его измерения, приобретает новые функции для реализации свобод и возможностей людей. Принимая во внимание многоаспектность содержания понятия «человеческое развитие», общие принципы функционирования современного образовательного пространства и существование определенных закономерностей человеческого развития, в статье рассмотрены образовательные риски, которые имеют универсальный характер, могут возникать на этапе создания возможностей для человеческого развития и на этапе их использования от индивидуального уровня до уровня общества в целом. Разработанная классификация образовательных рисков содержит их виды и структуру, учитывает взаимосвязанность и ориентацию на другие аспекты человеческого развития. К образовательным рискам человеческого развития предложено относить риски доступа, риски участия, риски качества и риски использования образовательного потенциала.

Ключевые слова: человеческое развитие, концепция человеческого развития, образование, образовательные риски, классификация образовательных рисков.

O.M. Khmelevska

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: kh_o@ukr.net

EDUCATIONAL RISKS IN THE CONTEXT OF HUMAN DEVELOPMENT

The article aims to ground the approaches to determining of educational risks in the context of human development and the classification of these risks. This led to the consideration of the vectors for the expansion of the concept of human development, including the interpretation of the notion of «human development» and the range of its qualitative measurement, the determination of conditionality for the basic aspects of a human development and finding of importance of the educational component, the enrichment with other human-centered concepts (social exclusion, inclusion, vulnerability) and the introduction the definition of «risk» into the set of categories. The research has showed that an education is recognized as one of the basic elements of human development. It remains the constant and reliable tool for measurement of human development and acquires new functions for the realization of people's freedoms and opportunities. Taking into account the multidimensional meaning of the notion «human development», the general principles of the modern educational space and the existence of certain patterns of a human development, the article deals with educational risks that are universal in nature and may occur during the creation of opportunities for a human development and during their use, from the individual to the social level. The proposed classification for educational risks of human development includes their types and structure, takes into account their interconnectivity and their focus on other aspects of human development. The educational risks of human development are the following: the risks of access, the risks of participation, the risks of quality and the risks of use of an educational potential.

Keywords: human development, the concept of human development, education, educational risks, classification of educational risks.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розробка підходів до ідентифікації освітніх ризиків людського розвитку та їх класифікація вимагає, насамперед, усвідомлення значущості соціального інституту освіти, що нерозривно пов'язаний із ключовими сферами життєдіяльності суспільства та, одночасно, є провідним фактором соціального прогресу¹.

¹ На глобальному рівні здобуття освіти визнано фундаментальним правом людини [1], одним із основних засобів утвердження глибшої та більш гармонійної форми людського розвитку, що сприяє зменшенню бідності, соціального виключення, необізнаності, утисків та ворожнечі [2, р. 11].

Освіта є предметом дослідження низки наукових дисциплін, змістовне розширення понятійного апарату яких відбувається за рахунок нових та певною мірою абстрактних категорій². Окремі терміни з освітньої проблематики набули міждисциплінарного характеру та стали універсальними. Так, освітній рівень (відносно індивіда, членів домогосподарства, популяції чи населення) розглядають як невід’ємну складову поняття «соціально-демографічна характеристика». Освітній рівень може використовуватися як атрибутивна статусна характеристика або стратифікаційна ознака (наприклад, для вивчення соціально-економічного статусу певної сукупності, статусу соціального відторгнення). При цьому освітній рівень як кількісний показник відбиває певні якісні характеристики досліджуваного об’єкта. Саме тому найрізноманітніші освітні індикатори широко застосовують для вимірювання людського потенціалу, суспільного прогресу, якості та рівня життя, нерівності, соціального виключення, вразливості тощо [3, р. 19–20; 4], а діапазон таких досліджень коливається від локального до глобального рівня.

У контексті людського розвитку освіта – його базовий елемент. Окремі освітні характеристики населення країн світу є постійними складовими Індексу людського розвитку, незважаючи на його неодноразову модифікацію упродовж 1990–2015 років. Разом із цим, концепція людського розвитку зміст поняття «освіта» трактує набагато ширше, ніж «грамотність», «освітній рівень» чи «тривалість навчання»³. З 2010 року для вимірювання людського розвитку ПРООН застосовано новаторські підходи, продиктовані необхідністю дослідження перспектив та ризиків людського розвитку за різними компонентами, а також розробки емпіричної міри їх оцінки – депривації, вразливості, нерівності [5: 2010, р. 85–86]. Таке розширення діапазонів оцінювання дозволяє розглянути можливість експлікування поняття «освітні ризики» до концепції людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Людський розвиток як наукова категорія є багатоаспектним об’єктом дослідження. Системні оцінки його тенденцій, причинно-наслідкові зв’язки із глобальними процесами⁴ містяться у Доповідях про людський розвиток⁵ [5]. Також дослідникам проблематики людського розвитку наразі доступні без перебільшення гігантські статистичні ресурси з освітньої тематики, переважна частина яких є у вільному доступі та навіть «реальному часі». Сучасну систему знань про функціонування глобального освітнього простору сформовано завдяки зусиллям структур міжнародного та національних рівнів із різними інституційними мандатами, незалежного експертного середовища. Розробниками «порядків денних» глобального рівня та провідними «постачальниками» статистичних ресурсів моніторингу освіти⁶ є насамперед *UNDP, OECD, World Bank, UNESCO, European Commission* [5–10]. Незалежні аналітичні дослідження, дотичні до освітньої тематики, готують *UNICEF, ILO, OPHI, USAID, UNFPA, UN Women* та ін. Цінність цієї ресурсної бази для вивчення

² Наприклад, «освітнє середовище», «освітній простір», «освітні ресурси», «навчання впродовж життя», «освіта третього віку», «інформальна освіта», «суспільство знань», «потенціал знань», «розповсюдження знань», «дефіцит знань», «знання економіка» та ін.

³ У Доповідях про людський розвиток (1990–2015) зазначено, що освіта збільшує багатство, цінність та гідність людського життя, найбільшою мірою формує суспільство знань, зміцнює соціальну, культурну та духовну згуртованість людей, зменшує прояви дискримінації та небезпеки, посилює конкурентоспроможність тощо, отже – розглядається як основний засіб розширення можливостей і вибору людини [5].

⁴ Економічного, екологічного, енергетичного, кліматичного, гуманітарного характеру тощо.

⁵ Упродовж 1990–2015 років опубліковано понад 720 доповідей (глобальних, регіональних, національних).

⁶ Серед найавторитетніших баз даних про освіту: Data for Education (OECD), Data Catalog for Education (The World Bank), Database for Educational (UNESCO Institute for Statistics), Eurostat (European Commission).

освітньої компоненти людського розвитку полягає у тому, що певна частина індикаторів ґрунтується на міждисциплінарних дослідженнях ⁷.

Дослідженню різних видів ризиків, що пов'язані зі сферою освіти і охоплюють вектори від суспільного до індивідуального, від об'єктивного до суб'єктивного, протягом останніх років присвячено велику кількість публікацій, більшість яких зосереджена у галузях соціології, психології, філософії та педагогіки: А.Г. Асмолов (A.G. Asmolov), М.А. Беляєва (M.A. Belyaeva), Є.Д. Вознесенська (E.D. Voznesenskaia), Ю.В. Голюсова (Yu.V. Goliusova), В.І. Зубков (V.I. Zubkov), Є. Лактіонова (E. Laktionova), А.В. Мозговая (A.V. Mozgovaia), А.М. Осіпов (A.M. Osipov), Г.Г. Сілласте (G.G. Sillaste), Є.В. Шликова (E.V. Shlykova) та багато інших.

У контексті дослідження детермінант освітніх ризиків варто згадати нещодавні публікації, присвячені питанням освітньої нерівності, вразливості, депривації, доступності та якості освіти для різних груп населення: S. Alkire, О.М. Балакірева (O.M. Balakireva), Ю.А. Зубок (Yu.A. Zybok), A. Carlsen, Г.А. Ключарьов (G.A. Kliucharev), Д.Л. Константиновский (D.L. Konstantinovskii), B. Levin, Р.Я. Левін (R.Y. Levin), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), С. Neghina, S. Noorani, М.С. Nussbaum, С.М. Оксамитна (S.M. Oksamytna), A. Owusu-Boampong, M. Pacheco, J.P. Portelli, Н.М. Пимашевская (N.M. Rimashevskaya), С.Ю. Рошин (S.U. Roshchin), J.M. Rüheläinen, A. Smith, K. Tietjen, Н.В. Толстих (N.V. Tolstykh), С. Holmberg та ін.

Розглядають також економічну природу освітніх ризиків, економічні наслідки їх прояву: В. Weigert, Є.М. Горбунова (E.M. Gorbunova), І.Б. Жилиєв (I.B. Zhilyaev), М.В. Ларіонова (M.V. Larionova), Т.А. Мешкова (T.A. Meshkova), Є. Сабуров (E. Saburov), Ж.В. Семчук (Zh.V. Semchuk), О.І. Чубарова (O.I. Chubarova), D. Schindler, Т.С. Яровенко (T.S. Yarovenko).

Інший напрям досліджень сфокусовано на вивченні ризиків функціонування і трансформації системи освіти, її окремих ланок, сфер діяльності та впливу, де дефініція «освітні ризики» здійснюється здебільшого через поняття «виклики», «загрози», «втрати» ⁸: Л.М. Віткін (L.M. Vitkin), Я.Д. Вішняков (Ya.D. Vishnyakov), О.А. Грішнова (O.A. Grishnova), І.С. Каленюк (I.S. Kalenyuk), А.М. Колот (A.M. Kolot), В.Г. Кремень (V.G. Kremen), О.В. Куклін (O.V. Kuklin), Є.А. Лаврухіна (E.A. Lavruhina), Л.С. Лісогор (L.S. Lisogor), О.В. Макарова (O.V. Makarova), В.М. Новіков (V.M. Novikov), А.А. Сбруєва (A.A. Sbruyeva), І.Д. Фрумін (I.D. Frumin), Г.І. Хімічева (G.I. Khimicheva) та ін.

Метою статті є обґрунтування підходів до визначення освітніх ризиків у контексті людського розвитку та їх класифікація.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж чверті століття концепція людського розвитку, викладена у Доповідях про людський розвиток, інших документах ПРООН та академічних публікаціях, збагачена новими ідеями та підходами, зокрема щодо визначення поняття «людський розвиток», розширення діапазону досліджуваних аспектів та встановлення їх зумовленості.

Треба зазначити, що осмислення дефініції «людський розвиток» та взаємозв'язку його компонентів відбувалося поступово, у тому числі у рамках оформлення Світовим банком концепції бідності, робота над якою тривала з 1946 року [3, 12]. У Доповіді про світовий розвиток (*World Development Report*, публікація Світового банку) за 1980 рік вперше акцентовано увагу на тому, що:

⁷ У тому числі з питань соціально-економічної нерівності, відторгнення, соціального залучення, вразливості за віковою, гендерною, майновою та міжпоселенською ознаками тощо.

⁸ Див., наприклад [11].

- людський розвиток — мета та засіб економічного прогресу [13, р. 32];
- основними елементами людського розвитку варто вважати освіту, здоров'я, харчування та народжуваність⁹ [13, р. 46];
- різні елементи людського розвитку є ключовими факторами, що визначають один одного та впливають на бідність [13, р. 68];
- освіта відіграє важливу роль у розвитку людського потенціалу, а для подолання злиденності найбільшу цінність має початкова середня освіта [13, р. 46–53].

На наш погляд, у цій доповіді також представлено один із найкращих прикладів візуалізації обумовленості основних аспектів людського розвитку (рис. 1), що, однак, дослідники (серед яких А. Сен та М. уль Хак) розглядають насамперед у контексті впливу на доходи населення.

У першій Доповіді про людський розвиток за 1990 рік (*Human Development Report*, публікація ПРООН) зазначено, що людський розвиток — не лише формування можливостей, які покращують здоров'я та розширюють знання людини, це також використання можливостей для роботи, відпочинку, політичної й культурної діяльності. Найкритичнішими визнано можливості щодо довгого та здорового життя, здобуття освіти та гідного рівня життя людини [5: 1990, р. 1]. У Доповіді про людський розвиток за 2015 рік [5, р. xii] саме ці аспекти — довге та здорове життя, знання, гідний рівень життя — охарактеризовано як такі, що безпосередньо посилюють людський потенціал.

Водночас, діапазон досліджуваних аспектів людського розвитку не є фіксованим¹⁰, що значно розширює можливості його використання відповідно до національ-

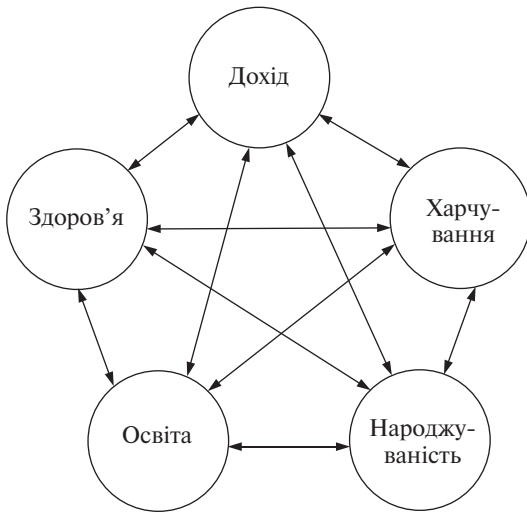

Рис. 1. Взаємозв'язок основних аспектів людського розвитку*

Примітка: * центральний фрагмент рисунку «Політика та бідність» із Доповіді про світовий розвиток за 1980 рік.

Джерело: [13, р. 69].

⁹ У цій Доповіді (1980) народжуваність розглянута у світлі пропагування політики контролю над чисельністю населення, що активно впроваджувалася у 1960–1970 роках. З середини 1980-х років відбувся «загальний відкат» від руху за міжнародний контроль над чисельністю населення, тому після 1984 року у Доповідях про світовий розвиток це питання «зійшло нанівець» [12, с. 93, 131].

¹⁰ Так, у різні роки у Доповідях про людський розвиток розглядалися питання політичних, громадянських, економічних та соціальних свобод, гарантування прав людини, розвитку демократії, участі у житті громади, соціальних відносин, поваги, сталого розвитку, безпеки, життєстійкості, дотримання культурних прав, творчості, продуктивності тощо.

них контекстів [3, р. 9; 14, р. 10]. Певне узагальнення блоків-умов, що необхідні для людського розвитку, наведено у Доповіді про людський розвиток за 2015 рік [5, р. 1]: участь у політичному житті та житті громади; екологічна сталість; безпека та права людини; сприяння рівності та соціальній справедливості. За висновками експертів, результати вимірювання різних аспектів людського розвитку свідчать про наявність складного та необов'язково лінійного причинно-наслідкового зв'язку між економічним зростанням, демократією та людським розвитком [14, с. 10].

Сучасне тлумачення людського розвитку спирається на такі три його компоненти [5: 2010, р. 22–24; 2014, р. 5]:

- 1) добробут (розширення реальних свобод людини);
- 2) розширення прав та можливостей, агентність (можливість дій та отримання цінних результатів задля «створення» власної долі, зміцнення можливостей вибору, розширення психологічної суб'єктності людей, сприяння соціальним компетенціям);
- 3) справедливість (підвищення соціальної справедливості, забезпечення сталості результатів, повага до прав людини, досягнення інших цілей суспільства, зокрема збереження обмежених ресурсів планети для прийдешніх поколінь).

Отже концепція людського розвитку розглядає поняття «людський розвиток» як багатовимірне [3, р. 27], хоча його «мова та категорії еволюціонують з часом» [3, р. 8], а усі компоненти людського розвитку вважають взаємопов'язаними [3, р. 27].

У рамках нашого дослідження варто зазначити, що концепція людського розвитку:

- 1) постійно акцентує увагу на значущості освіти та цінності знань для сучасної людини, оскільки освіта визнається одним із базових елементів людського розвитку і залишається однією з констант його вимірювання;
- 2) пропонує розширити функції освіти з метою більш повної реалізації свобод та можливостей людей, забезпечення сталості та життєстійкості розвитку¹¹.

Одним із новітніх векторів розгортання концепції людського розвитку є виявлення факторів ризику (явищ, процесів, тенденцій тощо), які формують критичні дисбаланси та становлять загрози для людського розвитку [5: 2010, 2014, 2015]. Дійсно, зміни у глобальному світі, різноманітних сферах життєдіяльності людини створюють не лише нові можливості, а й нові «хвилі» викликів. Вразливість, нерівність, поляризація доходів, конфлікти, екологічна та продовольча нестабільність, фінансові кризи все більшою мірою загрожують здобуткам суспільного прогресу.

Збільшення цих ризиків призводить до відповідних втрат у людському розвитку, насамперед через недовикористання людського потенціалу на різних етапах життєвого циклу, ігнорування критично важливих потреб вразливих груп населення [5: 2014, 2015].

За останні два десятиліття широкої популярності серед науковців, практиків та політиків здобули концепції соціального відторгнення і соціального залучення, що також зорієнтовані на людину. Разом із концепцією людського розвитку сьогодні їх розглядають як «єдине ціле у боротьбі з хронічною бідністю, недоліками систем

¹¹ Так, у Доповідях про людський розвиток за 1990–2015 роки якісну освіту визнано необхідною умовою продуктивного життя у сучасному суспільстві [5: 1990, р. 12], грамотність і базову освіту для всіх — власними специфічними цілями людського розвитку [5: 1991, р. 78], знання — істинною цінністю (англ.: *intrinsic value*) та інструментом розширення інших свобод людини [5: 2010, р. 36]. Також освіта (у широкому її розумінні) характеризується як рушійна сила соціального і гуманітарного прогресу людства, невід'ємне джерело соціально-економічної стабільності та безпеки, чинник подолання нерівності за різними аспектами людського розвитку, основна стратегія щодо розширення можливостей розвитку і, врешті-решт, — постійний надійний інструмент вимірювання еволюції людського розвитку [5].

освіти та охорони здоров'я» [14, с. 13]. Вважається, що ці три концепції збагачують одна одну, оскільки концепція людського розвитку є основою оцінки та основою політики, зорієнтованої на активну участь. Як основа для оцінки — концепція людського розвитку виявляє недоліки та нерівності у можливостях розвитку потенціалу, що сприяють соціальному відторгненню або формують осередки відторгнення, а також оцінює кінцеві результати соціального залучення за низкою показників. Як основа для політики концепція людського розвитку зорієнтована на процеси соціального залучення, тобто розширення прав та можливостей людини для покращення соціального, культурного і економічного середовища. Крім того, концепція людського розвитку дозволяє виявити структурні недоліки, що заважають розвитку потенціалу людини. У свою чергу, інші дві концепції експлікують категорію «агента» соціального відторгнення¹², висвітлюють формальні та неформальні аспекти відторгнення і залучення стосовно процесів людського розвитку, акцентують увагу на внутрішніх зв'язках (які характеризують відношення між людьми, їх становища у ієрархії влади тощо), що найчастіше і зумовлюють форми соціального відторгнення [14, с. 2–14]. У контексті нашого дослідження відправною точкою стало не лише поєднання різних методологічних підходів дослідження людського розвитку, а й нове трактування процесу соціального відторгнення, що об'єднує «індивідуальні вразливості й ризики, рушійні сили відторгнення та специфіку місцевого контексту у єдиний ланцюг соціального відторгнення» [14, с. 2].

Інший напрям розвитку концепції людського розвитку, що залучає у свою орбіту поняття «ризик»¹³, та, відповідно, значно розширює вимірювання людського розвитку, — використання концепції вразливості. У класичному вигляді концепцію вразливості застосовують для опису схильності до ризиків та управління ризиками. У контексті людського розвитку ця концепція дозволяє привернути увагу до безпосередніх зв'язків між зниженням вразливості та прогресом людського розвитку, здатності людей до мінімізації негативних наслідків потрясінь чи постійних загроз. Такий розширений підхід допомагає виявити й інші важливі фактори вразливості (виключення та дискримінація), що не є очевидними при застосуванні традиційного ризик-підходу. Структурні причини вразливості дозволяють зрозуміти першопричину того, чому окремі соціальні групи або індивіди систематично потрапляють у гірше становище, ніж інші, не лише у випадку стихійного лиха, а й у повсякденному житті, коли вони безпечені від серйозних загроз [5: 2014, р. 1, 17].

З цією метою науковці запропонували концепцію вразливості людини, яка зосереджує увагу на ризику погіршення індивідуальних, общинних та національних умов і досягнень, пропонує заходи соціально-економічної політики щодо управління ризиками, а отже дозволяє підготуватися до загроз та зробити прогрес у сфері людського розвитку більш надійним [5: 2014, р. 1, 17]. Концепція вразливості людини надає можливість розглянути проблему вразливості життєвого циклу [5: 2014, р. 3], адже потенційні можливості акумулюються протягом індивідуального життєвого циклу і залежать від інвестицій на попередніх етапах життя, тому навіть короткострокові потрясіння можуть мати тривалі наслідки. При цьому, як зазначають дослідники, «володіння матеріальними і духовними активами дозволяє людині захищати свій основний потенціал, використовуючи ці активи у моменти погіршення життєвої ситуації» [5: 2014, р. 17]. У свою чергу, вивчення проблематики вразливості життє-

¹² Агенти, групи чи інститути, що несуть відповідальність за соціальне відторгнення.

¹³ Ризик зазвичай розглядають як вірогідність небажаних відхилень від уявних станів у майбутньому та пов'язують його прояв зі шкодою, втратою, упущеною вигодою або можливістю.

вого циклу дозволяє виокремити так звані «чутливі періоди» життєвого циклу для вироблення політики впливу (насамперед інвестиції в освіту у ранньому дитинстві, сприяння у працевлаштуванні молоді, підтримка життєвих можливостей літніх людей) [5: 2014, р. 3].

Таким чином, узагальнення напрямів розширення концепції людського розвитку дає підстави для розробки підходів до класифікації освітніх ризиків людського розвитку. На наш погляд, основними принципами класифікації мають бути такі:

- 1) об'єктивність — виокремлення освітніх ризиків, що мають універсальний характер для людського розвитку;
- 2) системність — врахування взаємозумовленості освітньої складової з усіма іншими аспектами людського розвитку, що розглядається як цілісний процес;
- 3) цілепокладання — розгляд освіти як ключового засобу розширення можливостей і вибору людини.

1. Забезпечення базових освітніх потреб населення є основним зобов'язанням країн-членів ООН, які ратифікували відповідні конвенції та хартії щодо прав громадян, дітей, людей з інвалідністю, працюючих, чоловіків і жінок. У декларації Світового освітнього форуму (*World Education Forum*), що окреслила цілі та завдання освітньої політики на період до 2030 року, освіта визнана суспільним благом, фундаментальним правом та основою для забезпечення реалізації інших прав людини [8]. Отже задоволення базових освітніх потреб населення будь-якої країни наразі має універсальний характер, що ґрунтується на загальних принципах (безкоштовність і обов'язковість початкової та базової середньої освіти за провідної ролі державного сектору, доступність та вільний вибір інших видів освітньої підготовки, забезпечення якості освітніх послуг, уніфікація вимог щодо змісту освітньої підготовки, спрощення процедур переміщення з однієї національної освітньої системи в іншу).

Тому освітні ризики у контексті людського розвитку доцільно розглядати як універсальні, тобто такі, що властиві даному етапу розвитку суспільства. Доцільно акцентувати увагу і на існуванні певних закономірностей людського розвитку: поширення масштабів освітньої підготовки, збільшення тривалості навчання, розширення участі у освітніх програмах різного спрямування та складності, ідентичність ключових стимулів учасників освітнього процесу (у тому числі використання освіти як основного каналу соціальної мобільності та «соціального ліфта»), широке використання соціальних та економічних компенсаторів при здійсненні освітніх траєкторій.

2. Як зазначено вище, концепція людського розвитку визначає освіту одним із базових елементів людського розвитку, що є взаємопов'язаними (навіть якщо наразі вони не виокремлені для вимірювання та оцінювання, насамперед через неповноту емпіричних знань про відповідні процеси). Це означає, що освіта може впливати (прямо чи опосередковано) на всі інші аспекти людського розвитку і сама зазнавати зворотного впливу.

Як приклад складної зумовленості освіти іншими аспектами людського розвитку можна навести існування феномену освітньої нерівності. У ХХІ ст. його наукове бачення вийшло за межі традиційних концептів (зокрема соціальної рівності та соціальної справедливості) і спирається на новітні виміри та виклики глобалізованого світу. Джерела виникнення освітньої нерівності ¹⁴ та механізми її формуван-

¹⁴ Серед джерел виникнення: базова / вихідна освітня нерівність, зумовлена неоднаковими можливостями індивідів (розумові здібності, уроджені спроможності, схильність до навчання, креативність тощо); майнова нерівність; культурна нерівність; приналежність до непривілейованої групи; інституційні механізми освітньої системи; контекст педагогічного процесу та ін.

ня¹⁵ залишаються у центрі уваги широкого кола науковців (філософів, соціологів, економістів, педагогів, істориків, фізіологів, психологів, культурологів), що дозволяє застосовувати міждисциплінарні підходи до її вивчення та досліджувати у декількох площинах — нерівність освітніх можливостей та шансів, нерівність доступу до освіти, нерівність освітніх результатів та ін. За сучасними підходами освітню нерівність розглядають не лише як джерело відтворення, а й як чинник виникнення нових форм нерівностей (наприклад, нерівність у відтворенні самозбережувальної поведінки, нерівність у забезпеченні екологічної безпеки). З 2010 року прояви освітньої нерівності імплементовано до нових параметрів виміру людського розвитку (зокрема у Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності, Індекс багатомірної бідності та Індекс гендерної нерівності) [5: 2010] і, за висновками експертів, освітня нерівність у ряді регіонів світу значною мірою залишається стабільною [5: 2014, р. 2].

Отже, сфера освіти може «формувати» певні ризики для інших сфер людського розвитку (щодо забезпечення здоров'я, добробуту, гідної праці, ефективної зайнятості, соціальних та політичних свобод, охорони навколишнього середовища тощо).

3. Розглядаючи освіту як ключовий засіб розширення можливостей і вибору людини, поряд із загально визнаним ризиком щодо доступності освіти, необхідно виокремити ризики, які можуть загрожувати ефективному використанню потенціалу людини (наприклад, його знецінення через недостатню якість освітньої підготовки, недовикористання внаслідок прогалин інституційного характеру).

У ході ідентифікації освітніх ризиків людського розвитку важливо врахувати й інші аспекти. Хоча основними детермінантами виникнення освітніх ризиків дослідники вважають нерівність і бідність, джерела їх походження та характер прояву набагато ширші. Так, наприклад, можна виокремити ризик-фактори: соціальні (цінності та традиції, нерівність освітніх результатів, освітні траєкторії, поведінкові траєкторії, соціальна мобільність); інституціональні (можливість переходу до наступних рівнів освіти, зміна правил у системі, зміна системи, зміна відповідальності); економічні (фінансова доступність, віддача від освітніх інвестицій); системні (якість освітніх послуг та їх відповідність реальним потребам, інерційність системи освіти, рівність освітніх стандартів). У контексті людського розвитку треба взяти до уваги, що освітні ризики можуть виникати на етапі створення можливостей для розвитку та на етапі їх використання.

Також освітні ризики можуть мати різний рівень локалізації (вікові когорти, соціально вразливі групи населення, сільські мешканці, мігранти, студенти за певним напрямом освітньої підготовки, учні малокомплектних шкіл тощо), а залежно від мети дослідження може знадобитися їх деталізація на індивідуальному рівні або узагальнення відносно усього населення (регіону, країни).

Пропонуємо таку класифікацію освітніх ризиків людського розвитку: ризики доступу; ризики участі; ризики якості; ризики використання освітнього потенціалу. На наш погляд, така класифікація є багаторівневою, оскільки дозволяє врахувати складний характер виникнення цих освітніх ризиків (соціальний, економічний, інституційний, системний) та є доволі логічною відносно взаємозумовленості їх впливу на людський розвиток, зокрема щодо ризиків використання освітнього потенціалу (рис. 2).

¹⁵ Як найбільш значущі виокремлюють *соціокультурний* (соціальний та культурний капітал сім'ї, трансмісія статусів, наявність соціальних зв'язків для кар'єрного зростання та ін.), *територіальний* (переміщення і ресурси мобільності, урбанізація) та *економічний* (наявність економічних ресурсів для отримання бажаного рівня освіти чи здобуття якісної освіти) бар'єри.

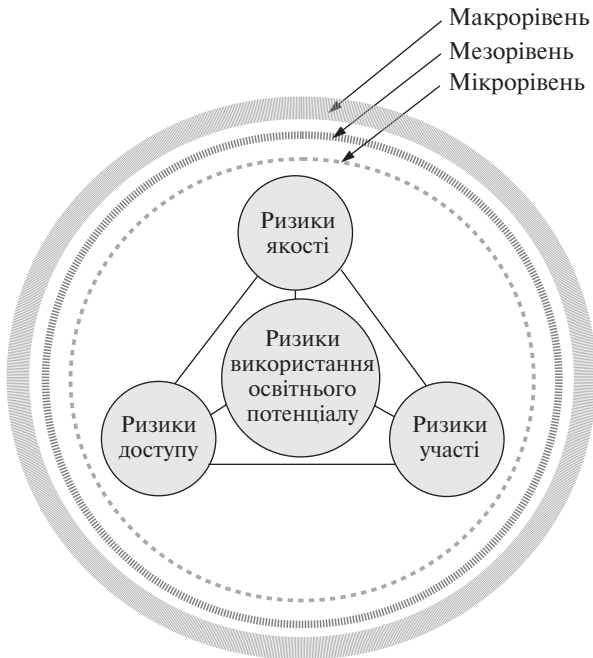

Рис. 2. Класифікація освітніх ризиків людського розвитку

Джерело: авторська розробка.

Крім того, у разі необхідності розгляд запропонованих освітніх ризиків дозволяє використовувати три фокуси: 1) мікрорівень (орієнтований на людину); 2) мезорівень (домогосподарства, соціальні групи або спільноти, вікові когорти, соціально вразливі категорії тощо); 3) макрорівень (суспільство в цілому / населення) (рис. 2).

Для виміру освітніх ризиків у подальшому можуть бути застосовані кількісні та якісні методи, зокрема щодо вразливостей і позбавлень у сфері освіти, ступеня невикористання або недовикористання людського потенціалу, а також визначення їх загального впливу на людський розвиток. Ця класифікація є також придатною для застосування сучасних підходів до соціального управління ризиком – попередження ризикової події, пом'якшення її впливу, подолання наслідків.

Розглянемо більш детально структуру освітніх ризиків людського розвитку. До *ризиків доступу* віднесено: ризик інституціональної недоступності певного рівня освітньої підготовки, ризик територіальної недоступності освітньої інфраструктури, ризик фізичної недоступності навчальних закладів для людей з інвалідністю. До *ризиків участі* – ризик фінансової неспроможності щодо здобуття бажаного рівня освіти, ризик «раннього виходу» із освітньої системи, ризик обмеження або викривлення освітньої траєкторії (наприклад, через нерозвиненість інклюзивної освіти або освіти дорослих), ризик незворотної освітньої міграції, ризик за дискримінаційними ознаками (гендерною, інвалідність, відсутність громадянства та ін.), ризик неохоплення програмами додаткової / позашкільної освіти. До *ризиків якості* – ризик «відсіву», ризик «другорічника», ризик нерівності освітніх результатів, ризик неучасті у наступному рівні освіти (обмеження у виборі бажаної професії), ризик неактуальності освітньої програми, ризик «знецінювання» дипломів. До *ри-*

зиків використання освітнього потенціалу, що характеризують ризики використання результатів освіти та ризики максимізації корисності освіти, віднесено: ризик невизначеності життєвого старту, ризик безробіття при переході від навчання до роботи, ризик низької конкурентоспроможності та адаптивності, ризик отримання доходу від зайнятості нижче очікуваного, ризик надлишкової кваліфікації, ризик трудової міграції, ризик соціальної мобільності, ризик зниження соціального довголіття, ризик втрати соціальних компетенцій, ризик соціального відторгнення, ризик знецінення людського капіталу.

Запропоновану структуру освітніх ризиків людського розвитку не можна вважати вичерпною, а віднесення окремих ризик-факторів до певних видів освітніх ризиків може стати предметом подальших дискусій. Так, ризик фінансової неспроможності щодо здобуття бажаного рівня освіти нами віднесено до ризиків участі, а не до ризиків доступу, хоча фінансову неспроможність зазвичай розглядають як ризик доступності освіти.

Зазначимо, що запропонована класифікація враховує взаємопов'язаність різних видів освітніх ризиків, а також їх орієнтацію («вихід») на інші аспекти людського розвитку. Наприклад, недостатня якість освітньої підготовки може негативно вплинути на вертикальну і горизонтальну соціальну мобільність, а передчасний вихід із шкільної або професійної систем освіти матиме більш високу вартість для суспільства (зменшення податкових надходжень, збільшення державних витрат на соціальне забезпечення, охорону здоров'я, забезпечення правопорядку та правосуддя, соціальне залучення), порівняно із втратами на індивідуальному рівні (зменшення рівня доходу, безробіття, низхідна соціальна мобільність).

Висновки. Аналіз закономірностей функціонування глобального освітнього простору і векторів збагачення концепції людського розвитку свідчить про імплементацію універсальних принципів щодо забезпечення освітніх потреб населення, новаторських підходів до оцінювання зумовленості різноманітних аспектів людського розвитку, виявлення факторів ризику, що формують критичні дисбаланси та становлять загрози для розвитку людини та суспільства. Це стало підставою для розробки підходів до ідентифікації освітніх ризиків та їх класифікації, оскільки освіта визнана одним із базових елементів людського розвитку та залишається константою його вимірювання.

У контексті людського розвитку запропоновано зосередитися на освітніх ризиках, які мають універсальний характер, тобто властиві даному етапу розвитку суспільства через існування певних закономірностей людського розвитку. З урахуванням тлумачення поняття «людський розвиток» розглянуто освітні ризики, що можуть виникати як на етапі створення можливостей для розвитку, так і на етапі їх використання, а також логіку їх взаємозв'язку. З позицій системного підходу враховано рівні можливої локалізації освітніх ризиків (мікро-, мезо- та макрорівень), що у подальшому дозволить застосовувати відповідні методи їх вимірювання та сучасні підходи до соціального управління ризиком. Освітні ризики людського розвитку запропоновано класифікувати як ризики доступу, ризики участі, ризики якості та ризики використання освітнього потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Universal Declaration of Human Rights / United Nations General Assembly, 1948. — Article 26 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>

2. *Delors J.* Learning: The Treasure Within / Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century (highlights), 1996 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001095/109590eo.pdf>
3. *Alkire S.* Human Development: Definitions, Critiques & Related Developments / Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), 2010. — Working Paper No. 36. — 54 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ophi.org.uk
4. *Yang L.* An Inventory of Composite Measures of Human Progress / Occasional paper on methodology; UNDP Human Development Report Office, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://hdr.undp.org/sites/default/files/inventory_report_working_paper.pdf
5. United Nations Development Programme: Human Development Reports [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://hdr.undp.org/en/reports>
6. OECDiLibrary: Education at a Glance [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487
7. The World Bank Publications: Annual Reports [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldbank.org/en/publication/reference>
8. Education 2030. Incheon Declaration and Framework for Action. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all / UNESCO, UNICEF, World Bank, UNFPA, UNDP, UN Women, UNHCR, 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002432/243278e.pdf>
9. Teaching and Learning: Achieving Quality for All. EFA Global Monitoring Report 2013/4 / UNESCO, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002256/22-5660e.pdf>
10. Rethinking Education: Towards a global common good? / UNESCO, 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002325/232555e.pdf>
11. *Каленюк І.С., Куклін О.В., Ямковий В.А.* Сучасні ризики розвитку вищої освіти в Україні // Економіка України. — 2015. — № 2 (639). — С. 70–83.
12. Экономика развития сквозь десятилетия. Критический взгляд на 30 лет подготовки докладов о мировом развитии / Юсуф Ш., Дитон А., Дервиш К., Истерли У., Ито Т., Стиглиц Дж.Ю.; Пер.: Демидов О.В.; Ред.: Бондаренко А.В., Зимарин О.А., Рыклина Л.В.; Всемирный банк. — М.: Весь Мир, 2012. — 242 с.
13. World Development Report 1980 / The World Bank. — Washington, D.C., 1980. — 178 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5963/WDR%201980%20-%20English.pdf?sequence=1>
14. От трансформации — к обществу для всех. Региональный доклад о человеческом развитии / Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ. — Братислава, 2011. — 132 с.

REFERENCES

1. *The Universal Declaration of Human Rights* (1948). Article 26. United Nations General Assembly. Retrieved from <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html> [in English].
2. Delors, J. (1996). Learning: The Treasure Within. *Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century (highlights)*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001095/109590eo.pdf> [in English].
3. Alkire, S. (2010). *Human Development: Definitions, Critiques & Related Developments*. Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI). Working Paper No. 36. Retrieved from www.ophi.org.uk [in English].
4. Yang, L. (2014). *An Inventory of Composite Measures of Human Progress*. Occasional paper on methodology. UNDP Human Development Report Office. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/inventory_report_working_paper.pdf [in English].
5. United Nations Development Programme: Human Development Reports. (n.d.). *hdr.undp.org*. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/reports> [in English].
6. OECDiLibrary: *Education at a Glance*. Retrieved from http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487 [in English].
7. *The World Bank Publications: Annual Reports*. Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/publication/reference> [in English].

8. *Education 2030. Incheon Declaration and Framework for Action. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all* (2015). UNESCO, UNICEF, World Bank, UNFPA, UNDP, UN Women, UNHCR. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002432/243278e.pdf> [in English].
9. *Teaching and Learning: Achieving Quality for All* (2014). EFA Global Monitoring Report 2013/4. UNESCO. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002256/225660e.pdf> [in English].
10. *Rethinking Education: Towards a global common good?* (2015). UNESCO. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002325/232555e.pdf> [in English].
11. Kalenyuk, I.S., Kuklin, O.V. & Yamkovyi, V.A. (2015). Suchasni ryzyky rozvytku vyschoi osvity v Ukraini [Modern risks of the development of higher educational in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2 (639), 70-83 [in Ukrainian].
12. Yusuf, Sh., Deaton, A. & Stiglitz, J.E. (2012). *Jekonomika razvitija skvoz' desjatiletija. Kriticheskij vzgljad na 30 let podgotovki dokladov o mirovom razvitii* [Development Economics through the decades. A critical look at 30 years of the World Development Report]. Bondarenko, A.V., Zimarin, O.A., & Ryklina, L.V. (Eds.). Moskva: Ves' Mir [in Russian].
13. *World Development Report 1980*. The World Bank. Washington, D.C. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5963/WDR%201980%20-%20English.pdf?sequence=1> [in English].
14. *От трансформации - к обшhestvu dlja vseh. Regional'nyj doklad o chelovecheskom razvitii* [Beyond Transition - Towards Inclusive Societies. Regional human development report]. (2011). Rehionalnoe biuro PROON po stranam Evropy i SNG. Bratislava [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 09.06.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.158

УДК 331.522

JEL Classification: J13, J24

Л.А. ЛУТАЙ

д-р екон. наук, проф.

Інститут підготовки кадрів

Державної служби зайнятості України

03038, м. Київ, вул. Нововокзальна, 17

E-mail: lutay2012@yandex.ua

С.Г. ПОМІНЧУК

асп. каф. упр. персоналом та економіки праці

Інститут підготовки кадрів

Державної служби зайнятості України

заст. начальника від. надання соціальних послуг

Новобузький районний центр зайнятості

55601, Миколаївська область, м. Новий Буг, вул. Грушевського, 2

E-mail: svtlana.pominchuk.73@mail.ru

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (на прикладі Миколаївської області)

Основною метою дослідження є аналіз системи професійної орієнтації учнівської молоді та обґрунтування пріоритетів впровадження інноваційної програми професійної орієнтації учнівської молоді в державній службі зайнятості на основі територіального підходу (на прикладі Миколаївської області). Проаналізовано стан сучасного ринку праці Миколаївської області та спроектовано прогнозні показники перспективного ринку праці з урахуванням стратегії економічного розвитку регіону. Представлені результати анкетування учнів загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 класів Новобузького району Миколаївської області щодо їх професійного вибору свідчать, що лише п'ята частина учнів визначилися з подальшим професійним вибором, дві третини не знають потреб регіону в кадрах за професійною ознакою. Наведено перелік професій та видів діяльності, зазначених учнями для подальшого навчання. Доведено різнополюсовість діяльності ринку освітніх послуг та ринку праці. Запропонована інноваційна програма професійної орієнтації учнівської молоді в державній службі зайнятості на основі територіального (регіонального) підходу, яка дозволить об'єднати потреби ринку освітніх послуг та ринку праці в фахівців, на яких є попит в конкретному регіоні. Це забезпечить зменшення кількості абітурієнтів за професіями, неактуальними на ринку праці регіону і призведе до функціональних змін на ринку праці, збільшення кількості малих підприємств за рахунок започаткування молоддю власної справи. Методи й алгоритм розроблено для вибору інноваційної програми професійної орієнтації школярів у державній службі зайнятості. Результати досліджень можуть бути застосовані фахівцями відділу надання соціальних послуг центрів зайнятості різних рівнів, а також науковцями, які займаються проблемами професійної орієнтації учнівської молоді.

Ключові слова: професійна орієнтація, учнівська молодь, регіон, регіональна економіка, ринок праці.

Л.А. Лутай

д-р экон. наук, проф.

Институт подготовки кадров

Государственной службы занятости Украины

03038, г. Киев, ул. Нововокзальная, 17

E-mail: lutay2012@yandex.ua

С.Г. Поминчук

асп. каф. упр. персоналом и экономики труда

Институт подготовки кадров

Государственной службы занятости Украины

зам. начальника отдела предоставления социальных услуг

Новобугский районный центр занятости

55601, Николаевская область, г. Новый Буг, ул. Грушевского, 2

E-mail: svitlana.pominchuk.73@mail.ru

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ (на примере Николаевской области)

Основная цель исследования — анализ системы профессиональной ориентации учащейся молодежи и обоснование приоритетов внедрения инновационной программы профессиональной ориентации учащейся молодежи в государственной службе занятости на основе территориального подхода (на примере Николаевской области). Проанализировано состояние современного рынка труда Николаевской области и спрогнозированы прогнозные показатели перспективного рынка труда с учетом стратегии экономического развития региона. Представленные результаты анкетирования учащихся общеобразовательных учебных заведений 10–11 классов Новобугского района Николаевской области в отношении их профессионального выбора свидетельствуют, что лишь пятая часть учащихся определились с дальнейшим профессиональным выбором, две трети не знают потребностей региона в кадрах по профессиональному признаку. Приведен перечень профессий и видов деятельности, указанных учащимися для дальнейшего обучения. Доказана разнополюсность деятельности рынка образовательных услуг и рынка труда. Предложена инновационная программа профессиональной ориентации учащейся молодежи в государственной службе занятости на основе территориального (регионального) подхода, которая позволит объединить потребности рынка образовательных услуг и рынка труда в специалистах, на которых есть спрос в конкретном регионе. Это обеспечит уменьшение количества абитуриентов по неактуальным на рынке труда региона профессиям и приведет к функциональным изменениям на рынке труда, увеличению количества малых предприятий за счет создания молодежью собственного дела. Методы и алгоритм разработаны для выбора инновационной программы профессиональной ориентации школьников в государственной службе занятости. Результаты исследований могут быть использованы специалистами отдела предоставления социальных услуг центров занятости разных уровней, а также учеными, которые занимаются проблемами профессиональной ориентации учащейся молодежи.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, учащаяся молодежь, регион, региональная экономика, рынок труда.

L.A. Lutay

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Institute of Staff Training

of the State Employment Service of Ukraine

03038, Ukraine, Kyiv, Novovokzhalna Str., 17

E-mail: lutay2012@yandex.ua

S.G. Pominchuk

Postgraduate Department of Personnel Management

and Labor Economics Institute of staff training

of the State Employment Service of Ukraine

Deputy head of the Department of social services

The Novobugsky regional employment center
55601, Mykolaiv region, Noviy Bug, Hrushevsky str., 2
E-mail: svtlana.pominchuk.73@mail.ru

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF OCCUPATIONAL COUNSELLING FOR SCHOOL YOUTH (a Case of Mykolayiv Region)

The main goal of the research is the analysis of the system of professional orientation of students and the rationale for prioritizing the implementation of innovative programs of professional orientation of students in state employment on the basis of territorial approach. The article analyzes the current state of the labor market of the Mykolaiv Oblast and promising prognostic indicators of the labor market, given the strategy of economic development of the region, are designed. The results of a survey of students of general educational institutions of 10–11 grades of the Novobugsky region of the Mykolaiv Oblast in relation to their professional choice indicate that only a fifth of students have determined their future professional choice, two-thirds do not know the needs of the region in personnel according to profession. A list of professions and types of activities specified by students for further study is given. The different poles of activities of the educational services market and the labor market are substantiated. An innovative program of professional orientation of students in state employment on the basis of territorial (regional) approach, which allows combining the needs of the education market and the labor market in specialists, for which there is demand in a particular region, is proposed. This will provide a reduction in the number of students in professions currently not relevant on the labor market of the region, and lead to an increase in the number of small businesses through the creation of youth owned business. Methods and the algorithm for selection of innovative programs of professional orientation of pupils in the public employment service are developed. The results of the research can be applied by the specialists of departments of social services employment centers of different levels, and scientists who are involved in the problems of professional orientation of students.

Keywords: professional orientation, students, region, regional economy, labor market.

Постановка проблеми. В Україні відсутня чітка й виважена система професійної орієнтації населення, не визначена сутність профорієнтаційної роботи в сучасних умовах, її організаційна структура, пріоритетні напрями роботи та основні суб'єкти. Створення такої системи — одна з актуальних проблем сьогодення, бо її відсутність суттєво ускладнює професійне самовизначення покоління, що зростає, працевлаштування безробітних, роботу служби зайнятості [1, с. 43].

Певного розповсюдження набула практика створення профорієнтаційного середовища як елемента взаємодії системи: загальноосвітній навчальний заклад — професійний навчальний заклад (найбільш розповсюджена система «СЗШ — ВНЗ», менш розповсюджена — «ПТНЗ — ВНЗ», існують поодинокі випадки створення систем «СЗШ — ПТНЗ») [2, с. 116]. Діяльність державної служби зайнятості з професійної орієнтації в цій ланці відсутня, хоча відповідно до ст. 6 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, має право на соціальні послуги, а згідно зі ст. 7 цього ж Закону професійна орієнтація є однією із соціальних послуг [3].

Надання якісних профорієнтаційних послуг громадянам, які підпадають під категорію соціально вразливих на ринку праці, до якої і належить молодь, залежить від фахового рівня спеціалістів центрів зайнятості, наявності у них відповідних дієвих знань і практичних навичок [4, с. 22].

Вчені зазначають, що маючи поверхневе уявлення про ринок праці та особливості працевлаштування в сучасних умовах, молодь, частіш за все, демонструє хибну поведінкову стратегію під час пошуку роботи, не має уявлення, яким чином можна подолати несприятливу ситуацію. Появі таких проблем можна було б запобігти, якби молодь своєчасно отримала необхідну допомогу з боку кваліфікованих профконсультантів. Е. Лібанова, досліджуючи молодіжний аспект ринку праці 2013

року, зазначає, що для української молоді є характерним високий рівень освіти – більше половини вже отримали або здобувають вищу освіту, а початковий рівень освіти мають лише 0,1 % осіб віком 15–29 років. Понад 17,4 % тих, хто навчається, поєднують здобуття освіти з економічною активністю на ринку праці. Більшість із них навчаються у вищих навчальних закладах. 55,5 % молоді, яка закінчила навчання, має вищу освіту, ще 1,2 % – післядипломну. 21,2 % молоді закінчила заклади професійно-технічної освіти на базі повної загальної середньої освіти, 6,8 % – базової загальної середньої [5, с. 17].

Сьогодні центри зайнятості вимушені перейматись проблемами профорієнтації учнівської молоді тому, що всі упущення у цій роботі значно ускладнюють процес працевлаштування, коли випускники навчальних закладів потрапляють на ринок праці. Розуміючи таке положення, центри державної служби зайнятості прикладають неабиякі зусилля, щоб допомогти навчальним закладам в організації та впровадженні профорієнтаційних заходів, але їхні можливості щодо цього суттєво обмежені [1, с. 47].

Ефективний взаємозв'язок ринку освітніх послуг з ринком праці за більш ніж двадцять років побудови ринкових відносин в Україні так і не сформований. Згідно з Законом України «Про зайнятість населення», ринок праці – система правових, соціально-трудових, економічних та організаційних відносин, що виникають між особами, які шукають роботу, працівниками, професійними спілками, роботодавцями та їх організаціями, органами державної влади у сфері задоволення потреби працівників у зайнятості, а роботодавців – у найманні працівників відповідно до законодавства [6].

Одне із пояснень, які надають науковці досліджуючи дисбаланс між професійною освітою і працею за конкретною спеціальністю, є таким: система освіти у своїй діяльності орієнтується переважно на попит домогосподарств як «постачальників» абітурієнтів і споживачів освітніх послуг. У той час як попит на робочу силу фахівців формують на ринку праці роботодавці. При цьому система освіти через нестачу достовірної, а головне – повної інформації про реальні потреби економіки продовжує діяти за інерцією, не «вловлює» сигналів ринку праці [7, с. 6].

Науковці зазначають, що саме професійна орієнтація учнівської молоді відіграє важливу для ринку праці роль: сприяє превентивному формуванню пропозиції робочої сили, впливає на формування ринку освітніх послуг. Саме профорієнтаційна робота є одним із найефективніших методів допомоги учнівській молоді у виборі професії [8, с. 38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ході проведеного дослідження виявлено, що переважна більшість наукових напрацювань щодо професійної орієнтації учнівської молоді здійснена представниками педагогічно-психологічних наук. Ці наукові праці присвячені психологічній стороні вибору професії: дослідження здібностей, задатків учня, його готовності до вибору професійної діяльності, спираються на психологічне підґрунтя, початкові складові формули вибору професії – «хочу» і «можу».

Д.О. Закатнов (D.O. Zakatnov) досліджував технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення. О.В. Лавріканець (O.V. Lavrikanets) вивчала форми профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю. Н.Л. Отрошенко (N.L. Otroschenko) професійну орієнтацію розглядала як соціально-педагогічну проблему. О.М. Пильтай (O.M. Pylytay) вивчала вплив ринку праці на професійну орієнтацію школярів. Н.А. Побірченко (N.A. Pobirchenko) досліджувала професійну орієнтацію як наукову дисципліну. Е.М. Ахромкін (E.M. Ahromkin) та О.В. Пере-

пелюкова (O.V. Perepelyukova) вивчали вплив ринку освітніх послуг на формування трудового потенціалу регіону.

Вагомий внесок із впровадження технологій професійного самовизначення здійснили зарубіжні вчені Д. Голланд (J. Holland) та С. Фукуяма (S. Fukuyama).

Професійній орієнтації в службі зайнятості присвячені наукові праці Л.Г. Авдєєва, Ю.М. Маршавіна, М.А. Міропольської, Н.В. Ортікової та інших.

Л.Г. Авдєєв (L.G. Avdeev) досліджував стан та перспективи розвитку професійної орієнтації в Україні, Н.В. Ортікова (N.V. Ortikova) та М.А. Міропольська (M.A. Miropolska) вивчали професійну орієнтацію безробітних громадян та молоді. Ю.М. Маршавін (Yu.M. Marshavin) досліджував ефективність професійної орієнтації в службі зайнятості, її економічну сутність для попередження молодіжного безробіття та прогнозування розвитку ринку праці.

Науковці зазначають, що для успішної інтеграції молоді в ринок праці потрібно продовжити реформування традиційної системи освіти, створювати професійно різні в структурному плані системи підготовки, здійснювати заходи зі збалансування потреб місцевої економіки і ринку праці з можливостями системи освіти і професійної підготовки [9, с. 219].

Слабкими місцями сучасної професійної орієнтації учнівської молоді є:

- відсутність професійних консультантів (профконсультантів) у штатній чисельності загальноосвітніх навчальних закладів;
- обмеженість інформації в структурі профорієнтаційних заходів (переважно психологічно-педагогічні характеристики особистості);
- перевантаженість профорієнтаційних заходів ігровими методами;
- відсутність системного підходу до проведення профорієнтаційних заходів як у загальноосвітніх навчальних закладах, так і спеціалістами служби зайнятості;
- відсутність єдиної технології проведення профорієнтаційних заходів у державній службі зайнятості.

Метою статті є формування теоретико-методологічних засад здійснення професійної орієнтації учнівської молоді в державній службі зайнятості на основі територіального підходу.

Виклад основного матеріалу. Позаурочні профорієнтаційні заходи – це основа профорієнтаційної роботи в школі. Д.О. Закатнов констатує, що головна мета системи позаурочних профорієнтаційних заходів полягає у формуванні в учнів готовності до професійного самовизначення. Зазначена мета реалізується в процесі розв'язання комплексу таких виховних навчальних завдань:

- ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності, усвідомлення своєї індивідуальної неповторності, відповідальності за прийняття рішень щодо власного професійного майбутнього;
- формування систематизованих знань щодо світу професійної праці;
- вивчення сучасних вимог до фахівців на ринку праці, тактики та стратегії власного розвитку як професіонала;
- розвиток здатності до самопізнання, самооцінки, самоаналізу та актуалізація потреби в самовдосконаленні [2, с. 117].

Науковці констатують, що в організаційному плані сьогодні в школах ключовою фігурою, яка відповідає за здійснення профорієнтаційної роботи, є практичні психологи. Єдиними освітніми закладами, в яких досі існує посада методиста з профорієнтації, є міжшкільні навчально-виробничі комбінати, але їх кількість за

останні два десятиріччя суттєво скоротилася, школа не виконує поставлених завдань із професійної орієнтації, оскільки немає формальних зобов'язань перед державою в галузі професійної орієнтації учнів [2, с. 115].

У наукових працях вчених присутні елементи критичного підходу до орієнтації учнівської молоді на професії, які потрібні ринку праці, але такий підхід не враховує індивідуальних психологічних задатків і здібностей, успадкувавши від СРСР систему освіти, яка була орієнтована на задоволення планової економіки у відтворенні та розвитку професійного потенціалу. Досліджуючи генезис професійної орієнтації, а саме доробок таких дослідників як Т. Мальковська, І. Аванесян, Т. Бугорина, які виділяють з поміж психологічних задатків та здібностей ще й такі компоненти профорієнтації як: інформація про професії, необхідні національному господарству, шляхи оволодіння ними, потреби місцевого ринку праці, у якому мешкає учнівська молодь й орієнтацію на ці професії, варто відмітити, що в такому розумінні вчені вживають термін «трудова гіперорієнтація», на зміну якій прийшла профільна школа, що набула рис класичної академічної освіти, яка готує школярів до набуття вищої, переважно гуманітарної освіти [2, с. 87].

В умовах сьогодення відбулись «перекоси» від «трудової гіперорієнтації» до «психолого-педагогічного» ракурсу і орієнтації на внутрішнє бажання. Дослідження свідчать, що практично кожен третій випускник середнього загальноосвітнього навчального закладу обирає собі майбутню професію стихійно, без усебічного аналізу реальних і потенційних ресурсів, оцінювання можливостей їх мобілізації для досягнення визначеної мети, корекції своїх фахових уподобань із довготривалими тенденціями кон'юнктури професій тощо. Існує дуже сильна залежність вибору від випадкових факторів, наприклад, порад друзів або знайомих, гонитва за модною професією [4, с. 16].

Як свідчить статистика, молодь становить третину загальної чисельності клієнтів державної служби зайнятості. Майже щорічно до цього загону приєднуються понад 100 тис. випускників навчальних закладів різних типів. З них 37 % – випускники вищих навчальних закладів, 33 % – випускники навчально-виховних закладів, решта 30 % – випускники загальноосвітніх шкіл. Опинившись на ринку праці такі особи потрапляють у скрутне становище – без професії, життєвого та професійного досвіду вони не здатні на рівних конкурувати з представниками інших вікових категорій [1, с. 46].

Центри зайнятості охоче відгукуються на запрошення шкіл і беруть участь у профорієнтаційних заходах. Вони запрошують учнів до себе, знайомлять із напрямками своєї діяльності, пропонують послуги; залучають учнів до таких заходів профорієнтаційного характеру як ярмарки вакансій, дні професій, конкурси за професіями тощо [1, с. 47].

Наявність структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією є фактором, що обмежує як можливості працевлаштування безробітних, так і задоволення потреб роботодавців. Для попередження цього у економічно розвинutih країнах розроблені методи прогнозування перспективного ринку праці, міжгалузева макромодель прогнозування зайнятості *SONIA*, яка дає можливість будувати прогнози на 10 років, здійснювати розрахунки міжгалузевого балансу трудових ресурсів на рівні видів економічної діяльності [10].

Спеціалісти центрів зайнятості, володіючи актуальною інформацією щодо конкурентоспроможних спеціальностей і потреб ринку праці, а також маючи ресурси та

відповідний інструментарій з орієнтації молоді на необхідні професії, значною мірою можуть допомогти педагогічним колективам шкіл у навчально-виховній роботі щодо професійного самовизначення учнів [4, с. 16].

З урахуванням вищенаведеного необхідно розробити інноваційну програму професійної орієнтації учнівської молоді на основі територіального підходу. Для цього необхідно провести дослідження стану та перспектив розвитку конкретного регіону.

Регіон (лат. *regionis* — область, район) — теорія, яка відрізняється від інших низкою ознак і характеризується певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів [11].

Миколаївський регіон належить до приморських територій. Миколаївська область — це високорозвинений регіон держави, який визначається потужною багатогалузевою промисловістю, що має дуже важливе значення в структурі народногосподарського комплексу України. Природні та кліматичні умови області сприятливі для інтенсивного високоефективного розвитку сільського господарства [12, с. 59].

У Миколаївській області функціонує потужна транспортна система, до складу якої входить залізничний, морський, річковий, автомобільний, авіаційний та трубопровідний транспорт. Миколаївська область має значний рекреаційний потенціал. Перелік населених пунктів, віднесених до курортних: села Васиївка, Покровка, Чорноморка Очаківського району, місто Очаків, села Вікторівка, Коблево, Морське, Лугове, Рибаківка Березанського району. Перелік водних об'єктів, родовищ мінеральних вод — Очаківське, Коблевське, Казанківське, родовищ лікувальних грязей — Бейкушське, Тилігульське. На території курортних зон Миколаївської області працюють бази відпочинку: с. Коблево — 81, с. Рибаківка — 61, с. Лугове — 13, с. Морське — п'ять, с. Чорноморка — 37, с. Покровка — одна, м. Очаків — сім. На території області функціонує сім лікувальних санаторіїв та пансіонатів, 111 санаторіїв та закладів відпочинку, дев'ять санаторіїв-профілакторіїв, 14 будинків відпочинку й пансіонатів та 81 база відпочинку [12, с. 60].

Задля реалізації людського, наукового та залишків матеріального ресурсу в галузі суднобудування дослідники розвитку регіону пропонують перехід від великомасштабного та військового кораблебудування на комерційне та приватне [12, с. 62].

Стан сучасного ринку праці України та Миколаївської області проаналізовано за допомогою показників попиту на робочу силу. У 2015 році найбільший відсоток працевлаштованих безробітних в Україні спостерігався в таких галузях як сільське, лісове та рибне господарство (26,9 %), переробна промисловість (16,6 %), оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів (16,1 %), державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (6 %), освіта (6 %), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (4 %), транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (4,4 %) [13, 14].

У Миколаївській області найбільша кількість працевлаштованих у 2015 році в сільському, лісовому та рибному господарстві (42,6 %), переробній промисловості (10 %), оптовій і роздрібній торгівлі, в галузі ремонту автотранспортних засобів (9,8 %), державному управлінні й обороні (6,8 %), освіті (7,7 %) [13, 14].

Перспективність ринку праці Миколаївської області прогнозована шляхом вивчення ситуації на ринку освітніх послуг, а само: чисельності випускників навчальних закладів регіону, які є ресурсами для забезпечення перспективного ринку праці, та шляхом опитування учнів загальноосвітніх навчальних закладів щодо вибору професійної діяльності.

Таблиця 1. Кількість вищих навчальних закладів та підготовка фахівців в Україні та Миколаївській області

Показник	I – IV рівнів акредитації											
	2010–2011		2011–2012		2012–2013		2013–2014		2014–2015		2015–2016	
	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область
Кількість закладів, усього, одиниць	813	16	805	16	785	15	767	17	664	17	659	16
Випущено, усього, осіб ¹	636291	13,8	609033	15	595251	15,2	560381	12,1	484482	11,9		

¹Випущено фахівців (без тих, що закінчили відповідний цикл навчання, зокрема бакалаврат, та продовжують навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня).

Джерело: Державна служба статистики України; головне управління статистики в Миколаївській області.

В Україні випуск вищими навчальними закладами фахівців із вищою освітою перевищує на 34 % випуск робочих кадрів. У Миколаївській області випуск вищими учбовими закладами слухачів з вищою освітою перевищує випуск робочих кадрів на 52 % (табл. 1, 2.) [13, 14].

Кількість випускників вищих навчальних закладів, які отримали направлення на роботу у 2015 році в Україні становить 21,9 % від загальної кількості, у Миколаївській області цей відсоток становить 29,1 % (табл. 3) [13, 14].

Як свідчать підсумки роботи ПТНЗ в Україні у 2014/2015 навчальному році, вісім з кожних десяти випускників (79,1 %) працевлаштовані за професією. Найбільша кількість працевлаштованих (78,5 %) отримала роботу за договорами на підприємствах, в організаціях, за квотою для молоді. Найбільше випускників професійно-навчальних закладів працевлаштовані у промисловості (31 %), торгівлі і громадському харчуванні (19,6 %), транспортних підприємствах – 16 % [13].

У процесі дослідження виконано анкетування учнів загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 класів (291 учень) Новобузького району Миколаївської області щодо їх професійного вибору.

Учням було запропоновано наступну схему аналізу обраної ними професії (перелік основних характеристик професії): предмет праці, мета, засоби праці, умови праці, характер спілкування у праці, відповідальність у праці, особливості роботи, типові труднощі, з якими стикається людина у ході праці, мінімальний рівень освіти, необхідний для оволодіння професією, місце роботи по закінченню навчального закладу.

Опитування показало, що лише 21 % учнів визначилися з подальшим професійним вибором, з них 14 % назвали професію і галузі її застосування, наводили приклади навчальних закладів, у яких можна отримати обрану професію. Респонденти даної категорії володіють знаннями про предмет праці обраної професії (буде працювати з

Таблиця 2. Кількість професійно-технічних навчальних закладів та підготовка робітників в Україні та Миколаївській області

Рік	Кількість закладів		Підготовлено (випущено) кваліфікованих робітників, тис.	
	Україна	Миколаївська область	Україна	Миколаївська область
2011	976	32	240,1	7,7
2012	972	32	202,1	6,8
2013	968	32	227,3	7,8
2014 ¹	814	32	182,0	7,3
2015 ¹	798	32	165,0	6,2

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: Державна служба статистики України; головне управління статистики в Миколаївській області.

Таблиця 3. Кількість випускників ВНЗ, які отримали направлення на роботу у 2015 році, в Україні та Миколаївській області

Регіон	Кількість випускників, які отримали направлення на роботу		З них навчалися за рахунок коштів бюджету, осіб		Кількість випускників, які одночасно з освітньо-кваліфікаційним рівнем отримали робітничу професію, осіб
	Усього, осіб	у % до загальної кількості випускників	державного	місцевих	
Україна	98037	21,9	74678	13643	30445
Миколаївська	2566	29,1	1560	600	895

Джерело: Державна служба статистики України; головне управління статистики в Миколаївській області.

людьми, технікою, тваринами, рослинами, знаковими системами та ін.), цікавились, де будуть працювати за обраними професіями, зазначили заплановане місце подальшої роботи після закінчення навчального закладу.

4 % опитаних учнів знають лише назву професії, не володіють знаннями про види навчальних закладів, не визначились із навчальним закладом для отримання професії, сумніваються у предметі праці обраної професії, не володіють інформацією щодо радіусу застосування професійних знань.

2 % респондентів визначились із видом діяльності, визначають предмет праці (буду працювати з людьми, тваринами, рослинами, технікою та ін.), але назву професії не називають. 79 % опитаних учнів не визначились з обраною професією, 84 % не цікавились потребами свого регіону в кадрах.

Перелік професій та видів діяльності, зазначених учнями для подальшого навчання: органи правопорядку (міліціонер, поліцейський, слідчий, інкасатор) – 24 %, сільське господарство (агроном, бджоляр) – 10 %, ІТ-технології – 10 %, освіта і наука (вихователь дошкільного навчального закладу, вчитель іноземної мови) – 10 %, енергетика (інженер – енергетик) – 5 %, сфера обслуговування (перукар, дизайнер) – 10 %, медицина та фармація (стоматолог, фармацевт, лікар, акушер, сестра медична) – 19 %, морський транспорт (моряк) – 5 %, банківська справа – 5 %.

Порівнявши галузі перспективного розвитку регіону [12] та вибір учнів, можна відзначити відсутність у виборі таких галузей як залізничний, річковий, автомобільний, авіаційний та трубопровідний транспорт, галузі суднобудування (військове кораблебудування, комерційне та приватне), низький відсоток обраних професій у морському транспорті; не називають учні й рекреаційну зону як перспективну для подальшого працевлаштування, відсутня у виборі готельно-ресторанна галузь, а значить, можливість започаткування власної справи. В разі економічного зростання зазначених галузей, які визначені перспективними для розвитку інфраструктури регіону, паралельно буде відбуватись розвиток соціальної інфраструктури, що забезпечить створення нових робочих місць.

Виходячи із досліджень вибору професії учнівською молоддю, кількості випускників ВНЗ та потреби ринкової економіки, лише за 2015 рік спостерігається абсолютна різнополюсовість діяльності ринку освітніх послуг та ринку праці: старшокласники не знають про перспективні галузі в регіоні, перспективи працевлаштування за обраною професією. Вибір учнів загальноосвітніх навчальних закладів знаходиться поза сферою потреб ринку праці.

Науковці зазначають, що таку небезпечну тенденцію може подолати перехід на регіонально-галузевий принцип планування потреби в підготовці робітників і фахівців у закладах початкової, середньої та вищої професійної освіти. Це один із дієвих заходів взаємодії органів освіти і служби зайнятості [7, с. 7]. Для практичного втілення вищеозначеного принципу необхідна інноваційна програма, суть якої полягає у впровадженні уніфікованих, системних профорієнтаційних уроків «Техніка вибору професії» одночасно у всіх загальноосвітніх навчальних закладах держави у 1–11 класах. Алгоритм дії профконсультанта державної служби зайнятості під час здійснення інноваційної програми професійної орієнтації такий: вивчення потреб регіонального ринку праці в кадровому забезпеченні, застосування отриманої інформації в чотирьохетапній методиці «Техніка вибору професії» з урахуванням вікових особливостей дітей у кожній ланці загальноосвітньої школи:

I етап — «Світ професій»;

II етап — «Моя професія у світі професій»;

III етап — «Я і моя професія»;

IV етап — «Майбутнє обираю сьогодні».

Авторська концепція інноваційної професійної орієнтації є регіональноцентрованою поліпрофорієнтацією, яка надасть системні знання щодо потреб і перспектив кадрового розвитку регіонів. Наявна програма професійної орієнтації школярів у державній службі зайнятості зараз спирається на психолого-педагогічні аспекти, а макроекономічні засади, зокрема територіальний підхід, залишаються поза сферою дослідження. Зміст сучасної шкільної освіти недостатньо адаптований до майбутніх потреб учнів за межами школи.

Для впровадження авторської концепції необхідно:

- розроблення та впровадження методики прогнозування перспективного ринку праці на державному рівні, що дасть можливість ознайомлювати учнівську молодь із потребами регіонального ринку праці; включення до науково-методичного забезпечення професійної орієнтації професійної пропаганди пріоритетних видів діяльності в окремих регіонах та країні загалом;
- розроблення науково-методичного забезпечення здійснення профорієнтаційних заходів спеціалістами служби зайнятості в усіх ланках загальноосвітньої школи;

- оновлення структури, змісту, форм і методів професійної орієнтації в усіх ланках загальноосвітньої школи;
- формування кадрового складу спеціалістів з професійної орієнтації в державній службі зайнятості.

Це забезпечить:

- функціональні зміни на ринку освітніх послуг: зменшення кількості абітурієнтів за професіями неактуальними, на ринку праці регіону (зміниться пропозиція);
- функціональні зміни на ринку праці (зміниться попит); збільшиться кількість малих підприємств за рахунок започаткування молоддю власної справи у тих видах діяльності, на які є попит.

Ризики впровадження інноваційної програми професійної орієнтації:

- складна передбачуваність напрямів розвитку потреб ринку праці;
- нелегальна, прихована зайнятість у перспективних галузях економіки;
- стереотипність мислення дорослого населення (батьків) щодо вибору професії учнівською молоддю, низька поінформованість домогосподарств про розвиток регіону;
- орієнтація навчальних закладів на потребу домогосподарств;
- матеріальні затрати для впровадження оновленої програми професійної орієнтації (збільшення чисельності профорієнтаторів у службі зайнятості, оновлення методичного забезпечення здійснення професійної орієнтації учнівської молоді в загальноосвітніх навчальних закладах).

Висновки. У результаті проведеного дослідження:

- проаналізовано сучасний стан системи професійної орієнтації учнівської молоді;
- встановлено, що професійна орієнтація є вторинним аспектом діяльності школи;
- наведено перелік професій і видів діяльності, зазначених учнями для подальшого навчання;
- доведено різнополюсовість діяльності ринку освітніх послуг і ринку праці;
- доведено, що традиційна система професійної орієнтації учнівської молоді в державній службі зайнятості немає єдиної системної базової технології;
- доведено, що організація ефективної професійної орієнтації неможлива без урахування особливостей потреб ринку праці регіону у змісті цієї орієнтації;
- рекомендовано оновлений алгоритм дій для організації професійної орієнтації учнівської молоді на основі регіонально-галузевого принципу;
- встановлено необхідність організації корекційно-кадрових заходів щодо підготовки фахівців до впровадження інноваційної програми професійної орієнтації.

За результатами дослідження рекомендовано здійснити структуризацію програми професійної орієнтації в службі зайнятості з урахуванням територіальних і галузевих аспектів, умов розвитку окремих регіонів, що вплине на формування економічних знань учнівської молоді щодо поточного і перспективного попиту регіональних суб'єктів на перспективне кадрове забезпечення.

Грунтовне інформування учнів про регіональні особливості та потреби регіональної економіки створить для майбутнього випускника навчального закладу конкурентні переваги на ринку праці фахівців із вищою освітою. Інноваційна програма

професійної орієнтації надасть учнівській молоді економічні знання про регіони та сприятиме свідомому вибору професійної діяльності.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми професійної орієнтації та не забезпечує запобігання молодіжному безробіттю через дисбаланс попиту та пропозиції на ринку праці. Перспективи подальших розвідок передбачають проведення експериментальної частини дослідження на підставі розроблених теоретико-методологічних засад інноваційної програми професійної орієнтації учнівської молоді в державній службі зайнятості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдєєв Л.Г. Стан та перспективи розвитку професійної орієнтації в Україні: наук.-метод. посіб. для працівників служби зайнятості / Л.Г. Авдєєв — К. : ІПК ДСЗУ, 2012. — 64 с.
2. Д.О. Закатнов. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія / Д.Л. Закатнов — К. : Педагогічна думка, 2012. — 160 с.
3. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1533-14>
4. Авдєєв Л.Г., Ортікова Н.В. Професійна орієнтація безробітних громадян та молоді : навч.- метод. розробка / Л.Г. Авдєєв, Н.В. Ортікова — К. : ІПК ДСЗУ, 2013. — 55 с.
5. Перехід на ринок праці молоді України / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Лариса Лісогор, Ірина Марченко, Олег Ярош // Міжнародне бюро праці, Програма молодіжної зайнятості, Департамент політики зайнятості. — Женева : МОП, 2014 (Work4Youth publication series; No. 11 (web pdf)) [Електронний ресурс] — Режим доступу : [http://www.ilo.org/employment/areas/youth-employment/work-for-youth/publications/national%20reports/WCMS_30264"/WCMS_30264](http://www.ilo.org/employment/areas/youth-employment/work-for-youth/publications/national%20reports/WCMS_30264)
6. Закон України «Про зайнятість населення» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
7. Ахромкін Е.М., Перепелюкова О.В. Вплив ринку освітніх послуг на формування трудового потенціалу регіону // Економіка та право. — 2012. — № 1. — С. 5—8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Epravo/2012_1/1.pdf
8. Лавріканець О.В. Форми профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю / О.В. Лавріканець // Ринок праці та зайнятість населення. — 2010. — № 4. — С. 38—40.
9. Пильтай О.М. Вплив ринку праці на професійну орієнтацію школярів в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/8176/1/Piltyay.pdf>
10. Маршавін Ю.М. Прогнозування розвитку ринку праці як чинник продуктивної зайнятості населення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Ринок праці України: Європейський вимір» (25 червня 2015 р., м. Київ) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://ipk-dszu.kiev.ua/laboratory/prezent/marshavin%20\(u\).pdf](http://ipk-dszu.kiev.ua/laboratory/prezent/marshavin%20(u).pdf)
11. Словник термінів [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://pidruchniki.com/10730307/rps/slovník_terminiv
12. Стан та перспективи розвитку інфраструктури регіонів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fes.kiev.ua>
13. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/dop_pr_2016.z.p
14. Головне управління статистики в Миколаївській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>

REFERENCES

1. Avdieiev, L.H. (2012). *Stan ta perspektyvy rozvytku profesijnoi oriantatsii v Ukraini [Stan and prospects of career guidance in Ukraine]*. Kyiv: IPK DSZU [in Ukrainian].
2. Zakatnov, D.O. (2012). *Tekhnolohii pidhotovky uchnivs'koi molodi do profesijnoho samovyznachennia [Technology training pupils to professional self]*. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia na vypadok bezrobittia» [The law of Ukraine «On compulsory state social Unemployment Insurance»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1533-14> [in Ukrainian].

4. Avdieiev, L.H. & Ortikova, N.V. (2013). *Profesiina oriientatsiia bezrobitnykh hromadian ta molodi* [Professional targeting the unemployed and young people]. Kyiv: IPK DSZU [in Ukrainian].
5. Libanova, E., Tsymbal, O. & Lisohor, L. (2014). *Perekhid na rynok pratsi molodi Ukrainy* [The transition to the labor market young Ukraine]. Zheneva: MOP Retrieved from "WCMS_30264 [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy «Pro zainiatist naselennia» [The law of Ukraine «On Employment»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> [in Ukrainian].
7. Akhromkin, E.M. & Perepliuikova, O.V. (2012). Vplyv rynku osvithnikh posluh na formuvannia trudovoho potentsialu rehionu [The impact of the educational market in the formation of labor potential of the region]. *Ekonomika ta pravo - Economics and Law*, 1, 5-8. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Epravo/2012_1/1.pdf [in Ukrainian].
8. Lavrikanets', O.V. (2010). Formy poroforiientatsiinoi roboty z uchnivskoiu moloddiu [Forms vocational guidance of pupils]. *Rynok pratsi ta zainiatist' naselennia - The labor market and employment*, 4, 38-40 [in Ukrainian].
9. Pyltiai, O.M. Vplyv rynku pratsi na profesiinu oriientatsiiu shkoliariv v Ukraini [The impact of the labor market for professional orientation of students in Ukraine]. (n.d.). *enpuir.npu.edu.ua* Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/8176/1/Piltyay.pdf> [in Ukrainian].
10. Marshavin, Yu.M. (2015). Prohnozuvannia rozvytku rynku pratsi yak chynnyk produktyvnoi zainiatosti naselennia [Prediction of the labor market as a factor in productive]. *Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia «Rynok pratsi Ukrainy: Yevropeyskyi vymir» (25 chervnia 2015 roku) - International scientific-practical conference «The labor market in Ukraine: European Dimension»*. Retrieved from [http://ipk-dszu.kiev.ua/laboratory/prezent/marshavin%20\(u\).pdf](http://ipk-dszu.kiev.ua/laboratory/prezent/marshavin%20(u).pdf) [in Ukrainian].
11. Slovyk terminiv [Slovyk terms]. (n.d.). *pidruchniki.com*. Retrieved from <http://pidruchniki.com/10730307/rps/slovyk-terminiv> [in Ukrainian].
12. Stan ta perspektyvy rozvytku infrastruktury rehioniv Ukrainy [Stan infrastructure and prospects of Ukraine's regions]. (n.d.). *fes.kiev.ua*. Retrieved from <http://www.fes.kiev.ua> [in Ukrainian].
13. Sait «Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy» [Site «Statistics Service of Ukraine»]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/dop_pr_2016.z.p [in Ukrainian].
14. Sait «Holovne upravlinnia statystyky v Mykolaivs'kij oblasti» [Site «Department of Statistics in the Mykolaiv region»]. *mk.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.mk.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 13.06.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.171

УДК 314.72:331.522:332.1(477)

JEL Classification: J230; J60; R230

У.Я. САДОВА

д-р. екон. наук, проф., зав. від.

Державна установа «Інститут регіональних досліджень

імені М.І. Долишнього НАН України»

79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: sadlu2004@gmail.com

О.Т. РИНДЗАК

канд. екон. наук., старш. наук. співроб.

Державна установа «Інститут регіональних досліджень

імені М.І. Долишнього НАН України»

79026, м. Львів, вул. Козелецька, 4

E-mail: olichkar@yahoo.com

Н.І. АНДРУСИШИН

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Державна установа «Інститут регіональних досліджень

імені М.І. Долишнього НАН України»

79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: andnat@ukr.net

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено проблемам зайнятості внутрішньо переміщених осіб у регіонах, що їх приймають. Результати авторського соціологічного обстеження засвідчили вкрай низький рівень зайнятості досліджуваної групи індивідів. Якщо до зміни місця проживання більшість із них були забезпечені роботою, то після переїзду — лише кожен шостий учасник дослідження. При цьому, половина з них працювали не за фахом, або ж із нижчим доходом, ніж за попереднім місцем праці. Найвищу частку зайнятих внутрішньо переміщених осіб зафіксовано у Волинській і Харківській областях, а найнижчу — у Запорізькій області. Загалом, опитані продемонстрували активну позицію щодо вирішення проблеми власного працевлаштування. З огляду на те, що майже половина респондентів висловила готовність до зміни спеціальності, виду діяльності, проходження спеціальних курсів, налагодження ефективної системи професійної підготовки і перепідготовки робочої сили повинно стати одним із дієвих способів вирішення проблеми їх безробіття. Насамперед це актуально для тих областей, де виявлено найвищий рівень професійної мобільності переселенців (Івано-Франківська, Волинська обл.).

Запропоновано диференційований підхід до вирішення проблем працевлаштування внутрішньо переміщених осіб залежно від їх налаштованості щодо місця майбутнього проживання. З'ясовано, що чим далі від зони конфлікту, тим більшою є частка осіб, котрі прагнуть залишитись у регіоні тимчасового проживання. У західних областях, де відсоток таких осіб є найбільшим, доцільним вбачається надання пільг працедавцям за працевлаштування вимушено переміщених осіб, а також створення сприятливих умов для їх самозайнятості та підприємницької діяльності. Підтримка підприємництва є особливо актуальною для Львівської області, де кожен четвертий респондент висловив готовність

© САДОВА У.Я., РИНДЗАК О.Т., АНДРУСИШИН Н.І., 2016

до відкриття власної справи. У регіонах, де переважає частка переселенців з чітким прагненням повернення на малу батьківщину (Донецька, Запорізька, Харківська області), доцільним є заохочення тимчасової зайнятості, активізація залучення переселенців до громадських робіт. Враховуючи, що у структурі вимушено переміщених осіб є значна частка жінок з дітьми, які потребують догляду, необхідним є стимулювання гнучких форм зайнятості (надомна праця, гнучкий графік робочого часу, робота за викликом тощо). Першочергово це стосується Запорізької і Київської областей, де спостережено найвищу частку матерів, котрі перебувають вдома по догляду за дітьми. Загалом, результати дослідження дають підстави зробити висновок про те, що до західних областей України перемістились особи з вищим рівнем трудової мобільності та міграційної налаштованості, ніж до східних.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), регіон, адаптація, зайнятість, працевлаштування, міграційна налаштованість.

У.Я. Садова

д-р. екон. наук, проф., зав. отд.
ГУ «Институт региональных исследований
имени М.И. Долишнего НАН Украины»
79026, г. Львов, ул. Козельницкая, 4,
E-mail: sadlu2004@gmail.com

О.Т. Риндзак

канд.экон.наук, старш. научн. сотрудн.
ГУ «Институт региональных исследований
имени М.И. Долишнего НАН Украины»
79026, г. Львов, ул. Козельницкая, 4
E-mail: olichkar@yahoo.com

Н.И. Андрусышин

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.
ГУ «Институт региональных исследований
имени М.И. Долишнего НАН Украины»
79026, г. Львов, ул. Козельницкая, 4
E-mail: andnat@ukr.net

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена проблемам занятости внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) в принимающих регионах Украины. Результаты авторского социологического опроса показали крайне низкий уровень занятости исследуемой группы лиц. Если до смены места жительства большинство из них были обеспечены работой, то после переезда — только каждый шестой участник исследования. При этом, половина из них работали не по специальности, или же с более низким доходом, чем на предыдущем месте работы. Самый высокий уровень занятости зафиксирован в Волынской и Харьковской областях, а самый низкий — в Запорожской области. В общем, опрошенные выразили активную позицию в отношении решения проблемы собственного трудоустройства. Учитывая, что почти половина опрошенных высказали готовность к смене специальности, вида деятельности, прохождения специальных курсов, построение эффективной системы профессиональной подготовки и переподготовки рабочей силы должно стать одним из важных способов решения проблемы их трудоустройства. Прежде всего это актуально для тех областей, где обнаружен высокий уровень профессиональной мобильности переселенцев (Ивано-Франковская, Волынская обл.).

Предложен дифференцированный подход к решению проблем трудоустройства вынужденно перемещенных лиц в зависимости от их настроения относительно места будущего проживания. Установлено, что, чем дальше от зоны конфликта, тем больше доля лиц, стремящихся остаться в принимающем регионе. В западных областях, где доля таких лиц наиболее высока, целесообразно предоставить временные льготы работодателям за трудоустройство вынужденно перемещенных лиц, а также создать благоприятные условия для их самозанятости и предпринимательской деятельности. Поддержка предпринимательства особенно актуальна для Львовской области, где каждый четвертый респондент

выразил готовность к открытию собственного дела. В регионах, где преобладает доля ВПЛ с четким стремлением возвращения на малую родину (Донецкая, Запорожская, Харьковская области), актуально поощрение временной занятости, активизация привлечения переселенцев к общественным работам. Учитывая, что в структуре вынужденно перемещенных лиц обнаружена значительная доля женщин с детьми, нуждающимися в уходе, необходимо стимулировать гибкие формы занятости (надомный труд, гибкий график рабочего времени, работа по вызову и т. д.). Прежде всего это касается Запорожской и Киевской областей, где обнаружена самая большая доля матерей, находящихся дома по уходу за детьми. В целом, результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что в западные области Украины переместились лица с более высоким уровнем трудовой мобильности и миграционных установок, чем в восточные.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), регион, адаптация, занятость, трудоустройство, миграционные установки.

U. Y. Sadova

Dr. Sc. (Economics), Prof.

State Institution «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine»

79026, Ukraine, Lviv, Kozelnitska str., 4

E-mail: sadlu2004@gmail.com

O. T. Ryndzak

PhD (Economics), Senior Researcher

State Institution «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine»

79026, Ukraine, Lviv, Kozelnitska str., 4

E-mail: olichkar@yahoo.com

N. I. Andrusyshyn

PhD (Economics), Senior Researcher

State Institution «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine»

79026, Ukraine, Lviv, Kozelnitska str., 4

E-mail: andnat@ukr.net

ACTUAL PROBLEMS OF EMPLOYMENT OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: REGIONAL ASPECT

The article is devoted to the problems of employment of internally displaced persons (IDPs) in host regions of Ukraine. The results of the sociological survey showed extremely low level of employment of forced internal migrants. Only every sixth participant in the study was provided with work. Thus, half of them did not work by their specialty or had a lower income than on the previous place of work. The highest employment rate was recorded in Volyn and Kharkiv regions, the lowest – in Zaporizhia region. Overall, respondents expressed an active position according their own employment. Given the fact that almost half of them expressed a willingness to change of profession or activity, to pass special courses, setting up an effective system of training and retraining of the workforce must be one of the important ways to solve the problem of employment. First of all it is actual for those areas where the highest level of professional mobility of immigrants was found (Ivano-Frankivsk, Volyn region.).

A differentiated approach was proposed to solving the problems of unemployment of internally displaced persons, depending on their disposition on the future place of residence. It was found that the farther away from the conflict zone, the greater is the proportion of people who tend to stay in the host region. In the western regions, where the percentage of such people is the largest, it is advisable to provide benefits to employers for employing internally displaced persons and to create favorable conditions for their self-employment and entrepreneurship. Supporting of entrepreneurship is particularly important for the Lviv region, where a quarter of respondents expressed willingness to start their own business. In areas where the predominant share of internal migrants with a clear desire to return to their home (Donetsk, Zaporizhia, Kharkiv region) it is important to stimulate temporary employment, to activate attracting of immigrants to public works. Given that in the structure of internally dis-

placed persons there is a significant proportion of women with children it is important to encourage flexible forms of employment (home work, flexible working hours, work on call, etc.). This concerns mainly Donetsk and Kyiv regions where the highest proportion of mothers who stay at home to care for children was observed. Overall, the results of the sociological survey give grounds to conclude that persons who relocated to the western regions of Ukraine have higher levels of labor mobility and migration readiness than those, who relocated to the east.

Keywords: internally displaced persons (IDPs), region, adaptation, employment, job placement, migration disposition.

Постановка проблеми. Україна всупереч сподіванням зіткнулася з проблемою внутрішньої вимушеної міграції населення з окремих територій Донецької, Луганської областей та АР Крим до інших регіонів. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на червень 2016 року в нашій державі було зареєстровано 1,8 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Це дев'яте місце у світі за даним показником. Масштабне вимушене переселення супроводжується низкою соціально-економічних проблем, пов'язаних із навантаженням на соціальну інфраструктуру регіонів-реципієнтів (забезпечення житлом, доступу до освітніх закладів, медичного обслуговування тощо), а також зі зростанням напруги на локальних ринках праці.

Актуальність обраної теми. Зайнятість для ВПО працездатного віку — це не лише основний спосіб виживання, задоволення нагальних матеріальних потреб, а й перший і необхідний крок до адаптації на новому місці проживання. Тому вивчення і вирішення проблем їхньої зайнятості має важливе значення для економіки, держави, суспільства. Сучасні дослідження свідчать, що у місцях прибуття працевлаштування часто сприймають переселенців з Донбасу як тимчасових працівників. Це призводить до дискримінації ВПО на регіональних ринках праці [1, с. 32] шляхом відмови у працевлаштуванні, заниженої зарплати тощо. Сказане актуалізує потребу виконання наукових досліджень у сфері зайнятості ВПО, розробки пропозицій щодо шляхів вирішення наявних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гострота й актуальність проблем, пов'язаних із ВПО, зумовили значний інтерес до неї науковців з цілого світу. Зокрема, питанням ВПО, моделям інтеграції мігрантів у соціум, який приймає, аналізу міграційної політики присвячено праці таких зарубіжних вчених: К. Бран (K. Brun), П. Качмарчик (P. Kaczmarczyk), К. Кельдстадлі (K. Kjeldstadli), Е. Муні (E. Mooney), К. Фіонг (K. Phuong) [2–6] та ін.

Останнім часом українські науковці провели низку досліджень, конференцій, круглих столів, присвячених проблемам ВПО. Зокрема, на засіданні Президії НАН України (жовтень 2014 р.) Е.М. Лібанова (E. Libanova) представила наукову доповідь, у якій було здійснено оцінку масштабів переселення та настроїв переселенців; охарактеризовано основні загрози, спричинені масовим переселенням; розроблено пропозиції щодо вирішення основного кола проблем ВПО [7, с.15–24]. На основі керівних принципів ООН щодо ВПО та ґрунтовного аналізу зарубіжного досвіду О.А. Малиновська (O. Malynovska) запропонувала основні шляхи вирішення їхніх проблем [8]. Соціальному захисту ВПО, соціокультурним виявам міграції та проблемам реєміграції присвячено праці У.Я. Садової (U. Sadova) [9, 10]. Попри вагомий доробок зарубіжних і українських науковців, подальшого дослідження потребують проблеми зайнятості ВПО для пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

Метою статті є ідентифікація актуальних проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб у регіонах, що їх приймають, за результатами авторського соціологічного обстеження, а також розробка на цій основі рекомендацій щодо шляхів вирішення

зазначених проблем. Для досягнення поставленої мети необхідно: визначити статус зайнятості ВПО у регіонах, що приймають; дослідити рівень професійної мобільності респондентів; з'ясувати їхні плани на майбутнє; розробити пропозиції щодо основних шляхів вирішення найактуальніших проблем.

Виклад основного матеріалу. Згідно із українським законодавством, внутрішньо переміщені особи визначені як люди, які вимушені рятуватися втечею, або покинути місце свого постійного проживання у результаті, або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних лих чи техногенних катастроф [11]. На місцях прибуття мігрантів ключовою стає проблема їх адаптації за новим місцем проживання. У контексті даного дослідження під адаптацією розуміємо кількаетапний динамічний процес взаємного пристосування ВПО і соціуму, що їх приймає. Суб'єктами адаптації з боку такого соціуму є: органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації, різноманітні соціальні інститути, а також місцеві мешканці та представники інших груп і національних меншин. Серед відомих основних стратегій адаптації (інтеграція, асиміляція, сегрегація/сепарація, маргіналізація) найбільш оптимальною як для окремого індивіда, так і для цілого суспільства є модель інтеграції. Згідно з цією моделлю, інтегрована особа (група осіб) здобуває ті самі права і обов'язки, що і решта членів суспільства, стає його повноправним і активним суб'єктом. Успішна реалізація інтеграційної моделі можлива лише за умови, що середовище соціуму, який приймає, є відкритим і сприятливим для цього, з одного боку, і добровільного вибору інтеграційної моделі, відповідного прагнення самого адаптанта — з іншого. Основою формування такого середовища слугує інформація про основні проблеми і потреби ВПО. Джерелом такої інформації здебільшого слугують соціологічні обстеження.

Одним із найважливіших показників інтегрованості ВПО у соціум, що приймає, є рівень їхньої зайнятості та соціально-психологічний стан. Для висвітлення цих питань скористаємося результатами анкетного опитування ВПО, проведеного авторами цієї статті у складі робочої групи відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України» спільно з працівниками Міжнародного благодійного фонду «Карітас України» весною 2015 р. в деяких регіонах України. Анкету було розповсюджено серед повнолітніх осіб, які покинули місце свого постійного проживання у зв'язку зі збройним конфліктом та окупацією частини України у 2014–2015 р., і звертались по допомогу до регіональних організацій «Карітас України» (члени багатодітних сімей, перестарілі особи, неповносправні громадяни або їхні опікуни тощо). Всього опрацьовано 595 анкет із різних регіонів України (Волинська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Харківська області та м. Київ). Треба зауважити, що дослідженням охоплено як регіони із найвищою часткою ВПО у загальній чисельності населення області (напр., Харківська і Донецька області), так і регіони, де цей показник є найнижчим (напр., Львівська та Івано-Франківська області). Порівняльний аналіз результатів дослідження контрастних регіонів підсилює їх наукову значущість.

Результати опитування підтвердили гіпотезу про те, що з окупованої території першочергово виїжджають жінки з дітьми. Загалом, чоловіки складають лише 21 % респондентів. Більшість респондентів — молодь (18–34 рр. — 44 %) та особи у активному працездатному віці (44 %). Частка осіб пенсійного віку доволі невисока (12,1 %). У віковій структурі переселенців більшу частину складають молоді особи віком до 35 років у Одесі (62,5 %) та Запоріжжі (57,3 %). У Івано-Франківську їхня частка найменша і становить 32,3 %. Максимальні частки ВПО віком від 35

до 59 років у Києві (56,4 %) та Івано-Франківську (51,7 %), а мінімальна — в Одесі (25,2 %). Групи осіб передпенсійного та пенсійного віку у структурі ВПО найбільш численними виявились у Харкові (18,3 %), Івано-Франківську (16 %), Краматорську (13,4 %) та Одесі (12,3 %).

Дослідження показало відносно високий освітній рівень ВПО. Цікаво, що рівень освіти респондентів виявився вищим від середнього показника тих регіонів України, з яких вони виїхали. Так, закінчену вищу освіту має більше третини ВПО (41,2 %), базову та неповну вищу 7,1 % і 5,8 % опитаних. Науковий ступінь здобуло лише 1,5 % респондентів і майже стільки ж навчаються чи вже закінчили аспірантуру (1,4 %). Представники робітничих професій із наявністю професійно-технічної освіти становлять більше чверті опитаних, особи з нижчою кваліфікацією — 17 %.

Більшість учасників опитування — це вихідці з Донбасу (93,3 %). У Донецькій області народилися та/або провели більшу частину свого життя 70 % опитаних ВПО, у Луганській — 24 %. Мешканці Криму у загальній структурі ВПО складають менше одного відсотка (0,7 %) респондентів, при цьому на час опитування вони проживали у м. Харків (0,35 %) та Львівській області (0,35 %). Менше 5 % респондентів вважає своєю батьківщиною інші регіони України, трохи менше половини з яких тимчасово у них і проживають.

Аналіз результатів дослідження дозволяє сформулювати основні критерії обрання респондентами регіону тимчасового проживання, якими вони керувались під час прийняття рішення щодо напрямку переїзду. Перш за все, це: наявність родичів чи знайомих у регіоні-реципієнті; географічна близькість регіону переселення; організований виїзд із території проведення АТО у регіон тимчасового проживання. Інші дослідники, окрім зазначеного вище, ще вказують на важливість такого чинника, як «наявність роботи, чи перспектива її отримання» [1, с. 22].

Обстеження показало, що раптова, незапланована зміна місця проживання призвела до зміни, а у більшості випадків і погіршення, соціального та професійного статусу опитаних. Так, до вимушеного переселення 7,3 % респондентів займали керівну посаду на рівні підприємства (установи) чи його підрозділу, а 2 % — були законодавцями чи вищими державними службовцями. Професіонали та фахівці складають майже четверту частину всіх опитаних, працівники сфери торгівлі та послуг — 14 %, представники найпростіших професій та різнороби — 7 %, технічні службовці — 5 %. Близько третини респондентів не працювали до того, як змінили місце постійного проживання. Це здебільшого пенсіонери (15 %) та особи, які перебували у відпустці по догляду за дитиною (14 %).

Аналіз відповідей респондентів на запитання щодо роду їх занять до моменту зміни місця проживання у регіональному розрізі показав, що найвищі частки законодавців та вищих державних службовців сконцентровано у Запорізькій, Київській та Волинській областях. Найбільше працівників сфери торгівлі поїхало до Львівської, Донецької та Волинської областей. Щодо пенсіонерів, то їх найзначніша частка спостерігається у Львівській, Одеській та Донецькій областях.

Із незапланованою, вимушеною зміною місця проживання здебільшого змінюється і статус зайнятості особи. Так, якщо до переїзду більшість респондентів (70 %) були забезпечені працею, то на момент опитування — лише 16 %, а більше чверті учасників опитування (28 %) перебували в активному пошуку роботи (табл. 1).

Порівняльний аналіз статусу зайнятості респондентів до і після переїзду показав подвоєння частки осіб, котрі не працюють через догляд за дитиною (з 14 % до

34 %), а також незначне зростання кількості пенсіонерів (з 15 % до 18 %). Певною мірою це можна пояснити переважанням неповних сімей у типових моделях сімей респондентів, тобто, коли одна жінка здійснила переїзд із кількома дітьми. Крім того, більше третини опитаних вказує на значні труднощі щодо влаштування своїх дітей у дитячі садочки та заклади шкільної освіти. А ще варто взяти до уваги й те, що діти переживають значний психологічний стрес у зв'язку з переїздом і необхідністю адаптації на новому місці, а тому потребують допомоги і більшої уваги, турботи з боку батьків і рідних.

Таблиця 1. Статус зайнятості респондентів на момент проведення дослідження, у % до опитаних ¹

Варіанти відповіді	Регіональні відділення «Карітас України», області								Частка відносно усіх респондентів, %
	Волинська	Запорізька	Івано-Франків- ська	Київська, м. Київ	Донецька (м. Краматорськ)	Львівська	Одеська	Харківська	
Навчається	4,3	1,1	4,5	6,3	2,3	9	6,3	7,5	4,7
Працює	31,9	7,9	13,4	12,5	12,9	17,9	12,5	20,8	16
Шукає міс- це праці	19,1	25,8	31,3	21,9	29,2	24,4	18,8	29,2	27,5
Доглядає дитину (дітей)	27,7	48,3	20,9	65,6	29,2	41	37,5	20,8	33,9
Доглядає престарі- лого, неповно- справного члена сім'ї	4,3	4,5	3	0	2,3	7,7	18,8	0,9	3,7
Не працює і не прагне працювати	2,1	2,2	3	0	1,2	1,3	0	0	1,3
Не шукає роботи через пен- сійний вік / інвалідність	10,6	14,6	23,9	3,1	20,5	17,9	18,8	18,9	18
Інше	2,2	6,7	3,3	0	3,7	3,8	6,3	6,6	1,4

Джерело: складено авторами на основі результатів соціологічного обстеження 2015 р.

¹ Дехто з респондентів вказав більше, ніж один варіант відповіді, тому сумарний відсоток перевищує 100 %.

Найвищий рівень зайнятості вимушених переселенців зафіксований у Волинській (32 % респондентів цієї обл.) та Харківській (21 %) областях, а найнижчий — у Запорізькій (8 %). Треба зазначити, що Харківська область належить до регіонів із найвищою часткою ВПО у структурі місцевого населення, а Волинська — із найнижчою [7, с. 16]. Тому можна припустити, що у Харківській області діють відносно ефективні механізми вирішення проблеми працевлаштування вимушених мігрантів. Найнижчу серед досліджуваних областей частку зайнятості ВПО у Запорізькій області, на наш погляд, можна пояснити двома обставинами. Перш за все варто врахувати, що цей регіон характеризується високим рівнем безробіття, що особливо ускладнює процеси працевлаштування вразливих груп населення. Крім того, половину опитаних із цієї області становлять особи, які доглядають дітей або неповносправного члена сім'ї. Найбільше осіб, які доглядають дітей, переїхало до Київської області (66 %). Найвищі рівні економічної неактивності за причиною віку та стану здоров'я зафіксовано у Івано-Франківській та Донецькій областях (табл. 1).

Двомірний аналіз статусу зайнятості респондентів відповідно до їхнього віку, та часток респондентів у категоріях осіб за статусом зайнятості та віковими групами показав, що статус зайнятості ВПО відповідає природнім життєвим циклам відповідно до представленої вище соціально-демографічної структури респондентів (рисунок).

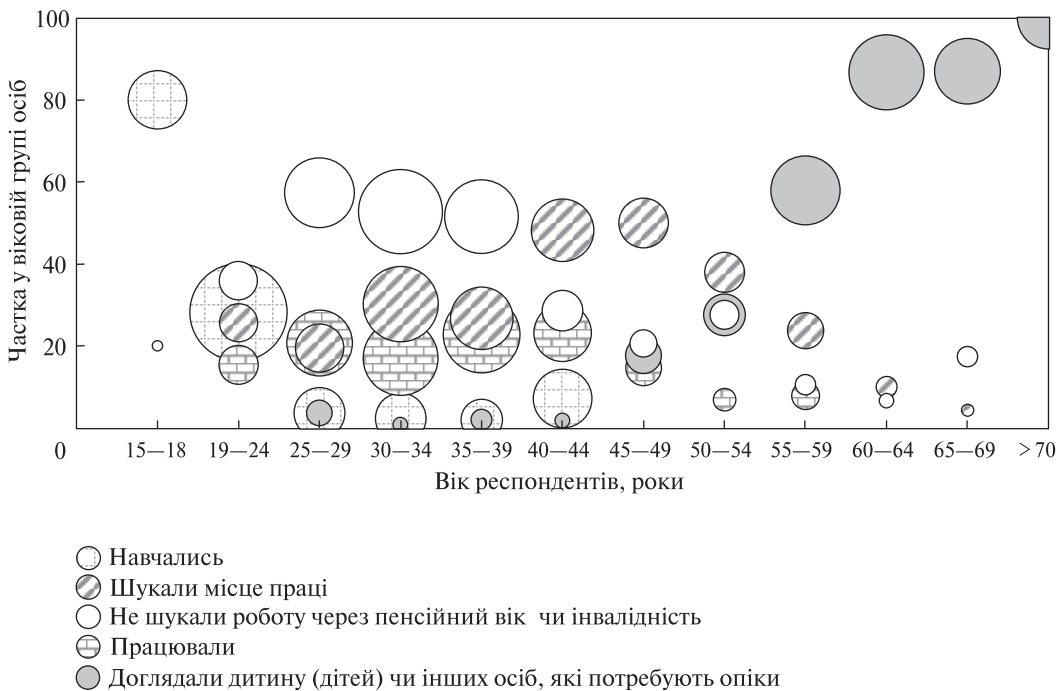

Рис. Статус зайнятості вимушених переселенців відповідно до їх вікової групи (розмір кульки відповідає частці респондентів у категорії за статусом зайнятості)

Джерело: побудовано авторами за даними кростабліці двомірного розподілу відповідей респондентів, 2015 р.

На час опитування 80 % ВПО віком 15–18 років навчались, а 20 % – доглядали дітей чи члена родини, який потребує опіки. Менше третини молоді (28 %) віком 19–24 роки продовжували навчання, більше третини (36 %) доглядали дитину (дітей), 15 % – працювали, ще 26 % – шукали місце праці. У віковій групі 25–29 років частки тих, хто працює, та тих, хто шукає роботу майже однакові і становлять по 20 %. Загалом, це характерно лише для цієї вікової категорії ВПО, оскільки у всіх інших частка тих, хто шукає місце праці, перевищує частку тих, хто працює (у вікових групах осіб старше 40 років така різниця різко зростає). Також майже однаковими є частки тих, хто навчався, та тих, хто не шукав роботи через стан здоров'я (характерно для ВПО віком 25–39 років). Частка тих респондентів, які навчались, дещо зростає у віці 40–44 роки. Очевидно, що збільшення кількості осіб, які навчались, пов'язане із перекваліфікацією, здобуттям нового фаху. При цьому необхідно звернути увагу, що у старших вікових групах ВПО не було виявлено респондентів, які навчались на час опитування. Можливо, люди старшого віку не розглядають навчання як один із можливих шляхів покращення можливостей свого подальшого працевлаштування.

Найвищі частки осіб, котрі доглядали дитину (дітей) чи інших членів сім'ї, які потребують опіки, зафіксовано серед респондентів віком 25–29 років. У структурі працевлаштованих ВПО найбільшою є вікова група 30–39 років (25 %). Цілком логічно, що у структурі тих ВПО, що не шукали роботи через свій вік чи інвалідність, переважають особи віком 60 років і більше. Вони ж становили 100 % у категорії переселенців віком 70 років і старші.

Щодо вирішення проблеми власного працевлаштування, то третина респондентів готові й надалі продовжувати пошуки роботи за спеціальністю в межах України. Майже половина опитаних висловила готовність до зміни спеціальності, виду діяльності або проходження курсу спеціальної професійної підготовки чи перепідготовки. Частка осіб, котрі хотіли б розпочати власну справу, становить 12 %. Виїхати за кордон на постійне місце проживання, або на заробітки на тривалий час хотіла б приблизно однакова кількість учасників дослідження – по 5 %, ще 3,3 % їздили би на тимчасові заробітки в інші країни (табл. 2). Таким чином, кожен десятий із вимушених переселенців є потенційним зовнішнім мігрантом.

Дослідження показало певні відмінності у способах вирішення проблеми працевлаштування, які обирали респонденти, залежно від регіону їх тимчасового проживання. Так, найбільша серед усіх досліджуваних регіонів налаштованість респондентів на зовнішню трудову міграцію та на відкриття власної справи спостерігається у Львівській області. Зокрема, намір виїхати за кордон на постійне місце проживання висловило 14 % опитаних у цьому регіоні, на тривалий час – 13 %, і ще 4 % обрали варіант тимчасових заробітків в інших країнах. Кожен четвертий учасник опитування у Львівській області хотів би розпочати власну справу для забезпечення себе і своєї сім'ї необхідним доходом.

Серед запропонованих в анкеті варіантів вирішення проблеми власного безробіття лише 2,4 % усіх опитаних обрали пункт «нічого не робити». Проблема зайнятості є неактуальною для понад половини ВПО, охоплених анкетуванням у м. Одеса. Як зазначено вище, більшість із них або економічно не активні за віком чи станом здоров'я, або не мають можливості вийти на роботу через необхідність опікуватись дітьми чи іншими членами сім'ї.

Таблиця 2. Відповіді ВПО на запитання «Що Ви готові зробити, щоб оперативно вирішити проблему власного працевлаштування?»

Варіанти відповіді	Регіональні відділення «Карітас України», області								Частка від усіх респондентів, %
	Волинська	Запорізька	Івано-Франківська	Київська, м. Київ	Донецька (м. Краматорськ)	Львівська	Одеська	Харківська	
Продовжувати активно шукати роботу за своєю спеціальністю в Україні	32,6	35,2	29,1	34,4	40,4	33,3	25	32,10	34,7
Отримати іншу спеціальність	19,6	20,5	16,4	15,6	10,9	11,5	6,25	7,50	13,2
Пройти курс спеціальної професійної підготовки чи перепідготовки	17,4	15,9	21,8	9,4	21,2	14,1	12,5	17,90	17,7
Змінити вид діяльності	15,2	10,2	18,2	6,3	17,3	16,7	6,3	11,30	14
Розпочати власну справу	4,3	12,5	12,7	18,8	9	25,6	6,3	9,40	12,3
Переїхати жити і працювати в інший регіон України	2,2	3,4	5,5	0	5,1	2,6	0	8,50	4,5
Їздити на тимчасові заробітки в інші регіони України без зміни місця проживання	2,2	0	1,8	0	1,3	0	0	2,80	0,9
Їздити на тимчасові заробітки в інші країни	0	1,1	9,1	3,1	0	3,8	0	6,60	3,3
Вийхати на роботу за кордон на тривалий час	2,2	2,3	5,5	0	3,2	12,8	0	6,60	4,9
Вийхати за кордон на постійне місце проживання	6,5	2,3	3,6	6,3	2,6	14,1	0	2,80	4,7
Нічого не робити	4,3	0	0	0	6,4	1,3	0	0,90	2,4
Не маю такої проблеми (працевлаштований, пенсіонер, в декретній відпустці тощо)	21,7	37,5	32,7	37,5	33,3	29,5	62,5	41,50	35
Інше	0	3,4	0	3,1	0,6	0	0	0,90	1

Джерело: складено авторами на основі результатів соціологічного обстеження 2015 р.

Найбільш частим варіантом вирішення проблеми власного працевлаштування ВПО вважають зміну своєї спеціальності, виду діяльності. Це не стосується лише тих, хто до переїзду перебував у відпустці по догляду за дитиною (вірогідно, вони і не намагаються знайти місце праці ближчим часом) та зараховували себе до професіоналів (лише через їх дещо вищий рівень зайнятості на території тимчасового проживання). Найбільш схильними до відкриття власної справи є колишні підприємці, керівники (підприємств, підрозділів, заступники керівників підприємств), законодавці та вищі державні службовці. Цікаво, що кожен п'ятий з колишніх законодавців (вищих державних службовців) готовий виїхати за кордон, при цьому лише на тривалий термін, але намірів щодо виїзду туди на постійне місце проживання вони не мають.

Для розробки заходів для вирішення найактуальніших проблем ВПО, і проблем їхньої зайнятості зокрема, ключове значення мають їхні плани на майбутнє. Адже різні моделі поведінки внутрішніх мігрантів вимагають відповідних методів регулювання. Так, результати дослідження показали, що більше третини респондентів прагнуть повернутися на малу батьківщину, а менше третини не визначились зі своїми планами на найближче майбутнє. Понад чверть усіх опитаних вирішили залишитись у регіоні свого тимчасового перебування. Лише 3 % респондентів мають намір виїхати за кордон. Серед інших варіантів учасники дослідження дописували: «хочу жити в Україні», «повернуся додому при умові повернення відповідних територій до складу України».

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання щодо планів на майбутнє показав, що найвища частка осіб, котрі хочуть залишитись у регіоні свого поточного перебування, виявилась у Київській та Івано-Франківській областях. Вона становить майже половину опитаних у цих областях. Таку ситуацію у Київській області можна пояснити кращими можливостями щодо отримання житла і роботи, порівняно з іншими регіонами України. Щодо Івано-Франківської, то туди переїхала значна кількість осіб передпенсійного і пенсійного віку, очевидно заздалегідь маючи намір там залишитись.

Результати дослідження показали, що найвища частка осіб, які мають намір повернутись на малу батьківщину, зафіксована у Донецькій (м. Краматорськ, 52 %), Запорізькій (43 %) та Харківській (41 %) областях. Природньо, що більшість людей, які не мали жодного бажання змінювати місце свого проживання, рятуючи своє життя, переїздили у безпечніші територіально суміжні, близькі регіони, щоб за першої ж можливості повернутись додому.

Намір виїхати за кордон найбільше респондентів висловило у Харківській (9,4 % опитаних у цій області), Львівській (6,4 %) та Одеській (6,3 %) областях. Географічне розташування Одеської та Львівської областей дає змогу зробити припущення, що переселенці розглядають їх як певний трамплін для еміграції за кордон. Щодо Харківської області, то тут, можливо, деяка частка респондентів планує виїхати до Росії. Однак, світоглядні орієнтації опитаних у цій області показують, що більшість із них мають чітку «проукраїнську» позицію, що дає підстави для висновку про зовсім незначну кількість потенційних емігрантів до РФ. Крім того, аналіз динаміки середньомісячної зарплатні за останніх п'ять років (2010–2014 р.) показав, що у Донецькій області рівень оплати праці завжди був вищий, ніж у середньому в Україні, тоді як у Харківській, Одеській і Львівській областях – навпаки, нижчий [12, с. 164]. Тому, очевидно, що у цих областях частина ВПО не можуть досягти бажаного рівня доходу і сподіваються на заробітки (а то й виїзд) за межами України.

У програмі соціологічного обстеження було висунуто гіпотезу про існування зв'язку між статусом зайнятості респондентів та їхніми планами на майбутнє. Зо-

крема, очікувалось, що більшість осіб, які працювали на момент опитування, будуть прагнути залишитись у регіоні свого поточного перебування. Але двомірний розподіл та статистичний аналіз відповідей респондентів на питання щодо планів на майбутнє залежно від їх статусу зайнятості показав помірну силу такого зв'язку (коефіцієнт спряженості – 0,35). Зокрема, третина з забезпечених роботою зазначили, що залишаться у цьому регіоні, а більше третини – ще не визначились. Кожен четвертий із цієї групи опитаних буде прагнути повернутись на малу батьківщину. Таку ситуацію частково можна пояснити тим, що на момент опитування майже половина зайнятих респондентів (48 %) працювали не за тим фахом, який мали до вимушеного переселення, 45 % – за таким самим фахом, але з нижчим доходом і лише 7 % знайшли роботу відповідно до свого фаху та ще й з вищим доходом, ніж був за місцем постійного проживання. Натомість, у інших двох групах існує помітна статистично значима відмінність у відповідях на аналізоване питання. Так, більшість тих, хто доглядає перестарілого / неповносправного члена сім'ї (70 %) та осіб, котрі не шукають роботи через пенсійний вік або інвалідність (56 %), висловили своє прагнення повернутися на малу батьківщину.

Результати опитування показали, що рішення ВПО щодо місця майбутнього проживання здебільшого залежить від встановлення миру в Україні (78 %). Крім того, важливе значення для учасників опитування має наявність житла як у регіоні їх теперішнього перебування (17 %), так і у вимушено покинутому ними регіоні (11 %). Власне це і пояснює, чому третина респондентів не визначилась зі своїми планами на майбутнє. Очевидно, якраз серед цієї групи опитаних більшість хотіли б повернутись додому, та не бачать довгоочікуваного миру у найближчій перспективі. Підтвердженням цієї тези слугує регіональний розподіл відповідей на дане запитання. Так, у регіонах, де зафіксована найвища частка переселенців, які прагнуть повернутись на малу батьківщину, а це Запорізька, Донецька і Харківська області, найбільше з опитаних зазначили, що їх рішення залежить від встановлення миру в Україні – відповідно 87, 84 і 84 % респондентів у кожній області. Водночас, у регіонах, де зафіксовано найвищу частку респондентів, які висловили бажання там залишитись, найменшою виявилась частота вибору варіанту відповіді, що їх рішення щодо майбутнього місця проживання залежить від встановлення миру в Україні. Зокрема, в Івано-Франківській області вона становить 58 %, а у Київській – 61 %. Натомість, у цих областях порівняно високою є частка осіб, для яких важливою є наявність житла у регіоні їх теперішнього перебування. Цей варіант відповіді обрало 42 % опитаних у Київській і 38 % – у Івано-Франківській області. Крім того, у цих регіонах порівняно вищою є частка осіб, для яких важливою є наявність місця праці у регіоні їх теперішнього перебування. Так, якщо у цілому для всіх опитаних вона становить 8 %, то у Івано-Франківській області – 15 %, а у Київській – 13 %.

На допомогу від держави щодо облаштування житла і побуту у регіоні їх теперішнього перебування сподівається кожен десятий опитаний. Найменше такі очікування висловлюють у Харківській (5 %) і Запорізькій (6 %) областях. Найбільше надій на державу покладають респонденти у Івано-Франківській (21 %) і Одеській (19 %) областях. Як зазначено раніше, у двох останніх областях найвищою є частка осіб передпенсійного і пенсійного віку, що частково пояснює встановлені міжрегіональні відмінності у відповідях на це запитання.

Висновки. Результати авторського соціологічного дослідження засвідчили вкрай низький рівень зайнятості ВПО в Україні. Якщо до зміни місця проживання більшість

із них були забезпечені роботою, то після переїзду — лише кожен шостий учасник опитування. Виявлено, що статус зайнятості ВПО відповідає природнім життєвим циклам людини (наприклад, більшість респондентів віком 15–18 років навчались, а у 25–29 — доглядали дітей і т. п.). Тому частковим поясненням міжрегіональних відмінностей статусу зайнятості переселенців може слугувати нерівномірний розподіл переселенців за віковими групами по регіонах. Так, у Запорізькій області, де виявлено найнижчий серед досліджуваних областей відсоток зайнятих ВПО, половину опитаних становлять молоді матері, які доглядають дітей. У Харківській та Волинській областях, де відсоток забезпечених роботою найвищий, спостерігається більш-менш рівномірний розподіл респондентів по кожній віковій групі. Крім того, важливе значення має рід занять ВПО до того, як вони покинули місце постійного проживання. Зокрема, третина опитаних до переїзду у Харківську область були фахівцями, професіоналами та керівниками, які виявились конкурентоздатними на регіональному ринку праці.

Під час розробки моделей вирішення найактуальніших проблем ВПО принципове значення мають їхні наміри і настрої щодо майбутнього місця проживання. Опитування показало, що більшість із них прагнуть повернутись до рідних домівок, або ж ще не визначились, і тільки четверта частина респондентів має намір залишитись у регіоні свого поточного перебування. При цьому, частка переселенців, які бажають залишитись, зростає зі збільшенням відстані від зони конфлікту. У західних областях України, де частка таких осіб є найвищою, першочергового вирішення потребує проблема раціонального розселення ВПО та забезпечення їх постійним житлом. Щодо працевлаштування таких осіб, то у цих регіонах доцільним є: надання тимчасових пільг працедавцям за працевлаштування переселенців; створення сприятливих умов для самозайнятості та підприємницької діяльності цієї групи осіб; створення єдиної бази вакансій та шукачів роботи; покращення поінформованості ВПО щодо можливості працевлаштування в окремих регіонах України та за кордоном. З огляду на те, що майже половина опитаних висловили готовність до зміни спеціальності, виду діяльності, проходження спеціальних курсів, налагодження ефективної системи професійної підготовки і перепідготовки робочої сили може стати дієвим способом покращення можливостей працевлаштування вимушених переселенців.

В областях, де переважає частка ВПО з чітким прагненням повернення на малу батьківщину (Донецька, Запорізька, Харківська області), актуальним є заохочення тимчасової зайнятості, активізація залучення переселенців до громадських робіт. Враховуючи, що у структурі ВПО є значна частка жінок з дітьми, які потребують догляду, необхідним є стимулювання гнучких форм зайнятості (надомна праця, гнучкий графік робочого часу, робота за викликом тощо).

Найбільша частка осіб, які хочуть залишитись у регіоні свого нового перебування, виявилась серед забезпечених роботою. Однак вона не настільки значна, як очікувалось. Це частково можна пояснити тим, що половина осіб, зайнятих трудовою діяльністю на момент опитування, або працювали не за фахом, або мали нижчий рівень заробітної плати, ніж за попереднім місцем праці.

Насамкінець, важливо зауважити, що ключовою умовою повернення ВПО до своїх домівок та вирішення їх найгостріших проблем є встановлення миру і територіальної цілісності України. Для досягнення цієї надважливої мети держава повинна повною мірою виконувати свої соціальні функції, а українські громадяни — згуртуватись у самовідданій праці, взаємопідтримці та протидії зовнішнім загрозам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міхеєва О. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації / О. Міхеєва, В. Серeda // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів. — Львів : Галицька видавнича спілка, 2015. — С. 9–49.
2. Brun K. Local Citizens or Internally Displaced Persons? Dilemmas of Long Term Displacement in Sri Lanka / Cathrine Brun // Journal of Refugee Studies. — 2003. — 16, Is. 4. — P. 376–397.
3. Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia / pod red. P. Kaczmarczyka i M. Okolskiego. — Warszawa, 2008. — 141 p.
4. Kjeldstadli K. Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering / Knut Kjeldstadli. — Oslo : Pax Forlag, 2008. — 294 s.
5. Mooney E. The concept of internal displacement and the case for internally displaced persons as a category of concern [Electronic resource] / Erin Mooney // Refugee Survey Quarterly. — 2005. — 24, Is. 3. — P. 9–26. — Accessed mode: <http://www.brookings.edu/~media/research/files/articles/2005/9/fall-humanrights-mooney/9.pdf>
6. Phuong K. The international protection of internally displaced persons / Katherine Phuong. — UK : Cambridge University Press, 2004. — 299 p.
7. Лібанова Е.М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 жовтня 2014 р.) / Е.М. Лібанова // Вісник Національної академії наук України. — 2014. — № 12. — С. 15–24.
8. Малиновська О.А. Шляхи вирішення проблеми внутрішньо переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду [Електронний ресурс] / О.А. Малиновська / Аналітична записка: Інститут стратегічних досліджень, Серія «Соціальна політика». — 2015. — № 9. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_probl-a598d.pdf
9. Садова У.Я. Інтереси внутрішньо переміщених осіб в епіцентрі інституційних зусиль української держави / У. Я. Садова, Н. І. Андрусишин // Регіональна економіка. — 2016. — № 1. — С. 196–198.
10. Методичні рекомендації щодо проведення регіонального обстеження внутрішньо-переміщених осіб-громадян України [Текст] / [редкол. д-р екон. наук, проф. Садова У.Я., канд. екон. наук, проф. Матковський С.О., канд. екон. наук Гринькевич О.С.] НАН України; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього». — Львів, 2014. — 40 с.
11. Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [електронний ресурс] / Верховна рада України. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
12. Праця України у 2014 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України, відп. за випуск І.В. Сенік. — К. : Консультант, 2015. — 280 с.

REFERENCES

1. Mikheieva, O. & Sereda, V. (2015). Suchasni ukrains'ki vnutrishn'o peremischni osoby: osnovni prychyny, stratehii pereseleennia ta problemy adaptatsii [Modern Ukrainian internally displaced persons: the main reason resettlement strategies and problems of adaptation]. *Strategy of prevention and transformation of border conflicts in Ukraine*. L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka [in Ukrainian].
2. Brun, K. (2003). Local Citizens or Internally Displaced Persons? Dilemmas of Long Term Displacement in Sri Lanka. *Journal of Refugee Studies*, Vol. 16, 4, 376–397 [in English].
3. Kaczmarczyk, P. & Okolskiego, M. (Eds.). (2008). *Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia* [Migration policy as an instrument for promoting employment and reducing unemployment]. Warszawa [in Polish].
4. Kjeldstadli, K. (2008). *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering* [Complex societies. Immigration and inclusion]. Oslo: Pax Forlag [in Norwegian].
5. Mooney, E. (2005). The concept of internal displacement and the case for internally displaced persons as a category of concern. *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 24, 3, 9–26. Retrieved from <http://www.brookings.edu/~media/research/files/articles/2005/9/fall-humanrights-mooney/9.pdf> [in English].

6. Phuong, K. (2004). *The international protection of internally displaced persons*. UK: Cambridge University Press [in English].
7. Libanova, E.M. (2014) Vymushene pereselennia z Donbasu: masshtaby ta vyklyky dlia Ukrainy [Forced resettlement of Donbass: the scale and challenges for Ukraine]. *Visnyk Natsional'noi akademii nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 12, 15-24 [in Ukrainian].
8. Malynovs'ka, O. A. (2015). Shliakhy vyrishennia problemy vnutrishn'o peremischenykh osib: deiaki uroky iz zarubizhnoho dosvidu [Solutions to the problem of internally displaced persons: Some lessons from foreign experience]. *Strategic Studies Institute, Series «Social Policy»*, 9. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_probl-a598d.pdf [in Ukrainian].
9. Sadova, U.Ya. & Andrusyshyn, N.I. (2016). Interesy vnutrishn'o peremischenykh osib v epitsentri instytutsijnykh zusyl' ukrains'koi derzhavy [The interests of internally displaced persons in the epicenter of institutional efforts Ukrainian state]. *Rehional'na ekonomika - Regional economy*, 1, 196-198 [in Ukrainian].
10. Sadova, U.Ya., Matkovs'kyj, S.O. & Hryn'kevych, O.S. (Eds.). (2014). *Metodychni rekomendatsii schodo provedennia rehional'noho obstezhennia vnutrishn'o-peremischenykh osib-hromadian Ukrainy* [Methodical recommendations for conducting a regional survey of internally displaced persons, citizens of Ukraine]. L'viv: DU «Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M.I. Dolishn'oho» [in Ukrainian].
11. Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 №1706-VII «Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishn'o peremischenykh osib» [The Law of Ukraine of 20.10.2014 №1706-VII «On the rights and freedoms of internally displaced persons»]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
12. *Pratsia Ukrainy u 2014 rotsi* [Labor Ukraine in 2014]. State Statistics Office of Ukraine. K.: TOV Vydavnytstvo «Konsul'tant» [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.09.2016.

doi: 10.15407/dse2016.03.186

УДК 331.526

JEL Classification: J65, J68

Ю.М. МАРШАВІН

д-р екон. наук, проф., проф.

Київський національний економічний

університет імені Вадима Гетьмана

03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1

E-mail: urijmarsh@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ АКТИВНИХ ПРОГРАМ НА РИНКУ ПРАЦІ

В умовах дефіциту Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття набуває особливої актуальності оцінювання економічної ефективності активних програм на ринку праці, що дає змогу обрати ті, які забезпечать найкращі результати працевлаштування осіб на одиницю витрат. Розроблено теоретичні підходи і методику, яка базується на порівнянні витрат на фінансування активних програм сприяння зайнятості та додатково отриманих економічних здобутків, що утворюються у результаті подальшої трудової діяльності учасників програм завдяки більш ранньому (відносно інших безробітних) працевлаштуванню і зменшенню періоду отримання допомоги по безробіттю.

Доведено, що недостатня економічна ефективність цих програм є результатом залучення в них безробітних, які вже мають професійні навички, інші якості, потрібні для успішного працевлаштування, замість тих, чиє працевлаштування без участі в програмах може тривати довгий час. У цьому контексті центрам зайнятості необхідно удосконалювати процедури відбору безробітних для участі в програмах, технології обслуговування клієнтів, забезпечувати диференційований підхід до клієнтів — так зване «профілювання». Спрямування безробітних у конкретні програми в основному має здійснюватися відповідно до показників їх конкурентоспроможності на ринку праці, рівня професійної та морально-психологічної готовності до трудової діяльності і т. п.

Обґрунтовано необхідність забезпечення не лише максимальної економічної ефективності активних програм сприяння зайнятості, а і важливість отримання соціальних результатів цих заходів, неупущимість протиставлення їхньої соціальної та економічної ефективності.

Ключові слова: безробітні, страховий фонд на випадок безробіття, активні програми сприяння зайнятості населення.

Ю.Н. Маршавин

д-р екон. наук, проф., проф.

Киевский национальный экономический

университета имени Вадима Гетьмана

03680, г. Киев, просп. Перемоги, 54/1

E-mail: urijmarsh@gmail.com

© МАРШАВІН Ю.М., 2016

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНИВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ АКТИВНЫХ ПРОГРАММ НА РЫНКЕ ТРУДА

В условиях дефицита Фонда обязательного социального страхования Украины на случай безработицы приобретает особую актуальность оценивание экономической эффективности активных программ на рынке труда. Оно обеспечит возможность выбрать программы, дающие наилучшие результаты трудоустройства на единицу затрат. Разработаны теоретические подходы и методика оценивания, основанная на сравнении затрат на финансирование активных программ содействия занятости и дополнительно полученных экономических преимуществ, которые создаются в результате дальнейшей трудовой деятельности участников программ благодаря более раннему (по сравнению с другими безработными) трудоустройству и сокращению периода получения пособия по безработице.

Доказано, что недостаточная экономическая эффективность этих программ является результатом привлечения в них безработных, уже имеющих профессиональные навыки, другие качества, необходимые для успешного трудоустройства, вместо тех, чье трудоустройство без участия в программах может длиться долгое время. В данном контексте центрам занятости необходимо совершенствовать процедуру отбора безработных для участия в программах, технологии обслуживания клиентов, обеспечить дифференцированный подход — так называемое «профилирование». Направление безработных в конкретные программы в основном должно осуществляться в соответствии с показателями их конкурентоспособности на рынке труда, уровня профессиональной и морально-психологической готовности к трудовой деятельности и т. п.

Обоснована необходимость обеспечения не только максимальной экономической эффективности активных программ содействия занятости, а и важность получения социальных результатов этих мероприятий, недопустимость противопоставления их экономической и социальной эффективности.

Ключевые слова: безработные, страховой фонд на случай безработицы, активные программы содействия занятости населения.

Yu. M. Marshavin

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Vadym Hetman Kyiv National Economics University

03680, Kyiv, prosp. Peremogy, 54/1

E-mail: urijmarsh@gmail.com

THEORETICAL AND PRACTICAL PRINCIPLES OF ECONOMIC EFFICIENCY EVALUATION OF ACTIVE LABOR MARKET PROGRAMS

This article analyzes the problem of promoting employment of unemployed citizens registered with the state employment service through their involvement in active employment programs, including vocational training, public works, startup of their own businesses and others. It has been found that economic efficiency evaluation of these programs is of particular relevance as the Mandatory State Unemployment Insurance Fund of Ukraine suffers from shortage. This allows to select programs which in specific conditions produce better employment results per cost unit. The study developed a technique, which is based on a comparison of financing costs of active employment programs and additional economic gains that arise in further work activities of program participants due to earlier (compared to other unemployed) employment and minimizing the time period of receiving unemployment benefits.

In this regard employment centers should improve selection of the unemployed for participating in the programs, customer service, apply differentiated approach to clients, the so-called profiling. The unemployed should be mainly included in specific programs according to the characteristics of the group they belong to, and economic effectiveness of the program.

The article focuses on the feasibility of the fastest possible involvement of the insufficiently motivated unemployed in these programs provided that there are jobs available either at the moment or they will be in the future. Attention is drawn to the need to ensure not only maximum economic efficiency of active employment programs, but also the importance of achieving social results from these activities, and inadmissibility of dichotomy between their social and economic efficiency.

Keywords: unemployed, Unemployment Insurance Fund, active employment programs, job placement of the unemployed.

Постановка проблеми. Останнім часом на ринку праці України поглибилися негативні процеси, набули динаміки руйнівні тенденції. Наслідки фінансово-економічної кризи і необхідність витратити ресурси на проведення антитерористичної операції на Сході України нашарувалися на багаторічні помилки у визначенні і реалізації державної політики зайнятості. Все це спричинило скорочення рівня зайнятості, значні масштаби тіньової зайнятості, зростання професійного дисбалансу між попитом на професії та компетентності працівників і їх пропозицією, підвищення рівня безробіття. У результаті кардинального скорочення у 2015–2016 рр. розміру єдиного соціального внеску (далі – ЄСВ) відбулося не поповнення бізнесу новими суб'єктами, на що розраховувала влада, а зменшення надходжень у Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (далі – Фонд). Останнє спричинило зведення майже нанівець активних програм сприяння зайнятості населення (далі – АПСЗН), наблизило перетворення державної політики зайнятості на політику соціального утримання, а державної служби зайнятості (далі – Служби) – на виплатну касу. Справді: питома вага коштів, спрямованих на фінансування активних програм ринку праці, у загальних витратах Фонду скоротилася за 10 років з 17,3 до 7,9 % і, навпаки, питома вага витрат на виплату допомоги по безробіттю за цей період зросла з 49,3 % до 76,1 % (таблиця).

Як свідчать дані таблиці, за останні 10 років значно скоротився рівень працевлаштування безробітних за сприяння Служби (з 53,6 до 31,0 %). Це – результат обмеження фінансування АПСЗН, а звідси – зниження можливостей Служби щодо розвитку конкурентоспроможності клієнтів на ринку праці, формування їхньої активності у пошуку роботи, надання інших соціальних послуг. Зазначена залежність

Таблиця. Витрати коштів Фонду на фінансування АПСЗН і виплату допомоги по безробіттю

Рік	Загальні фактичні витрати Фонду, тис. грн	Витрати на виплату допомоги по безробіттю, тис. грн	Питома вага витрат на виплату допомоги по безробіттю у загальних витратах Фонду, %	Витрати на фінансування АПСЗН, грн	Питома вага витрат на фінансування АПСЗН у загальних витратах Фонду, %	Рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних за сприяння Служби, %
2006	2959253	1458852	49,3	512411	17,3	53,6
2007	3584697	1695867	47,3	595485	16,6	63,6
2008	4753859	2254320	47,4	903936	19,0	60,8
2009	5947478	4031457	67,8	744251	12,5	41,6
2010	6856759	3023462	44,1	1600590	23,3	53,8
2011	8197108	3943162	48,1	2102301	25,6	54,4
2012	6935243	4061592	58,6	1308110	18,9	56,5
2013	11001494	6624367	60,2	1645467	15,0	35,2
2014	6883667	5053061	73,4	690930	10,0	33,7
2015	7840495	5962949	76,1	617858	7,9	31,0

Джерело: складено автором за даними [1–7].

Рис. Динаміка рівня працевлаштування зареєстрованих безробітних та фінансування заходів і програм активної політики на ринку праці

Джерело: складено автором за даними [1–7].

підтверджується величиною коефіцієнта парної кореляції — добутку моментів Пірсона — 74 %, що свідчить про наявність високого ступеня залежності показників, які автор дослідив за період 2006–2015 рр., та результатами графічного аналізу (рисунк).

Як видно, інтенсивність і напрями змін показників питомої ваги коштів, спрямованих на фінансування АПСЗН, у загальних витратах Фонду, і питомої ваги кількості працевлаштованих громадян у загальної чисельності осіб, які перебували на обліку в центрах зайнятості, є близькими у 7 із 10 років спостережень. Водночас внаслідок значного зменшення обсягу Фонду об'єктивно скорочуються можливості фінансування активних програм сприяння зайнятості населення. Це може вплинути на подальше скорочення кількості працевлаштованих безробітних.

Саме необхідність удосконалення державного механізму сприяння зайнятості зареєстрованих безробітних і підвищення ефективності витрачання коштів на здійснення активних програм, що прискорюють працевлаштування громадян, визначає актуальність дослідження даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливі методологічні проблеми змісту державної активної політики зайнятості, роль служби зайнятості в її реалізації досліджені у працях вітчизняних учених С.І. Бандура (S.I. Bandur), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), Л.С. Лісогор (L.S. Lisogor), І.Л. Петрової (I.L. Petrova), В.М. Петюха (V.M. Petiukh) та ін. Наприклад, авторський колектив монографії [8] на чолі з В.М. Петюхом на підставі детального аналізу підходів і методів оцінювання ефективності діяльності державної служби зайнятості розробив методику оцінювання її інноваційної компоненти, зокрема єдиної інформаційно-аналітичної системи. Бандур С.І. у межах дослідження системи та механізмів державного регулювання ринку праці проаналізував загальні принципи його здійснення та засоби підвищення ефективності політики зайнятості [9]. Петрова І.Л. обґрунтувала необхідність зміщення акценту у державній політиці зайнятості зі стримування безробіття на забезпечення гарантій зайнятості [10]. У працях цих та інших економістів також досліджено про-

блеми здійснення соціального страхування на випадок безробіття, окремі методичні підходи до його удосконалення.

Значний внесок у розроблення проблеми використання програм активного сприяння зайнятості зробили зарубіжні науковці. Зокрема, Г. Шнайдер (Hilmar Schneider) із Інституту дослідження праці Німеччини характеризує основне завдання подібних програм як засіб підвищення конкурентоспроможності безробітного на ринку праці та збільшення його шансів знайти робоче місце [11, с. 106], фахівець Організації економічного співробітництва і розвитку А. Ройтерсворд (Anders Reuterswärd) на основі вивчення генезису активних програм на ринку праці дійшов висновку, що європейські урядовці та дослідники на першому етапі (у 1960–1970-ті рр.) в основному турбувалися про вплив активних програм на макроекономіку і розглядали їх як елемент економічної політики, а нині ці програми оцінюються перш за все як засіб сприяння зайнятості безробітних осіб [12, с. 18]. Багато дослідників є прихильниками ідеї щодо провідної ролі державних служб зайнятості в реалізації активних програм на ринку праці. Але при цьому наполягають на необхідності зміни акцентів у роботі цих служб, оскільки деколи вони «знімають вершки» – залучають до участі в активних програмах найбільш конкурентоспроможних безробітних, намагаючись таким способом підвищити показники своєї роботи [13, с. 188].

Теоретичні засади застосування активної політики на ринку праці та участі в її реалізації державних служб зайнятості, що викладені у роботах цих та інших учених, забезпечують основу для дослідження змісту програм і заходів сприяння працевлаштуванню безробітних. Водночас у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі недостатньо дослідженими залишаються питання забезпечення економічної ефективності АПСЗН, не розкриті методологічні підстави визначення їх вартості у контексті можливостей фінансового забезпечення, не розроблений відповідний інструментарій.

Метою статті є напрацювання теоретичних та практичних засад оцінювання економічної ефективності програм активного сприяння зайнятості зареєстрованих безробітних у контексті нових явищ і тенденцій у сфері зайнятості України та страхування на випадок безробіття.

Виклад основного матеріалу. Результати аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури показують, що зазвичай термін «активні програми ринку праці» застосовується для характеристики інституціональних засобів сприяння працевлаштуванню безробітних, що реалізуються службами зайнятості, іншими державними органами, у рамках активної політики зайнятості держави [12, с. 18].

У науковій літературі синонімом терміну «активні програми ринку праці» є поняття «активні програми сприяння зайнятості населення», який, на думку автора, є більш коректним і тому використаний у запропонованій статті. Ці два терміни застосовуються в основному для характеристики діяльності державних служб зайнятості по залученню безробітних у програми професійного навчання і професійної орієнтації, оплачувані громадські роботи; підтримки їх підприємницької ініціативи; а також щодо працевлаштування окремих категорій безробітних з повною або частковою компенсацією роботодавцям ЄСВ; опанування методами пошуку роботи, зокрема навичками самопрезентації та підготовки власних резюме; організації ярмарків вакансій, інших масових заходів, на яких шукачі роботи зустрічаються з роботодавцями.

Треба зазначити, що в Україні оцінювання ефективності програм активного сприяння зайнятості безробітних тривалий час ґрунтувалося на ідеї максимального їх охоплення цими програмами, а відповідні кількісні показники перетворилися на

фетиш — головні критерії діяльності Служби та її підрозділів. Такий підхід в умовах наявності вакантних робочих місць і фінансової стабільності Фонду був певною мірою обґрунтованим.

Але з огляду на поглиблення кризи в сфері зайнятості та значне скорочення коштів Фонду продовжувати будувати діяльність на концепції та змістовних елементах, властивих минулій епосі, було б соціально безвідповідальним. Для сьогодення потрібні нова парадигма надання зареєстрованим безробітним послуг з активного сприяння зайнятості не лише з точки зору їх змісту, а й з урахуванням економічної ефективності. Останнє вимагає розроблення нових методологічних і методичних підходів до оцінювання економічної та соціальної ефективності відповідних програм і заходів, оновлення його інструментарію.

Прихильність до старих методології та інструментів оцінювання ефективності заходів і програм з активного сприяння зайнятості відбилася на змісті державної та адміністративної (відомчої) статистики, що заважає, а деколи — унеможливорює, визначенню кількісних параметрів їх ефективності. Зокрема, чинна статистика не містить даних про: працевлаштування на постійну роботу учасників оплачуваних громадських робіт; тривалість перебування на обліку у центрах зайнятості безробітних після участі у кожному виді програм; середню фактичну тривалість зайнятості осіб, прийнятих на роботу за направленням Служби з компенсацією роботодавцям ЄСВ, коефіцієнт «виживання» в бізнесі отримувачів допомоги по безробіттю для здійснення підприємницької діяльності тощо.

Результати аналізу свідчать, що як за кордоном, так і в Україні, ефективність програм активного сприяння зайнятості визначається двома складниками: змістом програми, її потенціалом щодо активізації безробітного у конкретних умовах та відповідністю програми особистості реципієнта. Цей аспект застосування активних програм сприяння зайнятості у їх оцінці підкреслюють фахівці МОП і ОЕСР, які визначають, що «найбільш поширеною причиною низької ефективності програм є недостатня адресність і врахування індивідуальних потреб» [12, с. 24].

Ситуація у сфері зайнятості України диктує необхідність перенесення акцентів з виплати допомоги по безробіттю на здійснення програм активного сприяння працевлаштуванню за умови, що вони не перетворюються у самоціль, а застосовуватимуться у тому разі, якщо впливатимуть на кінцевий результат — працевлаштування безробітних та підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці. Лише у такому випадку їх здійснення спричинить не збільшення витрат Фонду, а економію коштів за рахунок зменшення кількості отримувачів допомоги по безробіттю і пропорційного збільшення чисельності працюючих — платників єдиного соціального внеску.

Економічну ефективність АПСЗН автор пропонує визначати як відношення економічних результатів, отриманих від застосування активних програм, до витрат на їх здійснення. Тобто треба знайти відповідь на запитання: скільки коштує здійснення конкретної програми та які за розміром економічні здобутки утворюються у результаті скорочення тривалості безробіття і подальшої трудової діяльності клієнтів Служби, насамперед тих, хто був залучений до АПСЗН? Для цього необхідно визначити термін, на який прискорюється працевлаштування зареєстрованих безробітних (скорочується період безробіття) завдяки участі в АПСЗН, а також — як ці заходи впливають на загальну кількість працевлаштованих осіб із числа зареєстрованих у Службі. Останній показник потрібний для того, щоб унеможливити методичну некоректність розрахунків. Адже відомо, що поряд із безробітними громадянами, які беруть участь у АПСЗН заради прискорення працевлаштування, до них часто залу-

чають тих, хто має змогу знайти роботу без цієї участі. Фахівці МОП неодноразово звертали увагу на необхідність недопущення подібного підходу з боку персоналу служб зайнятості, який «замість концентрації уваги на особах, які мають труднощі у пошуку роботи, часто віддають перевагу особам, яких простіше працевлаштувати» [14, с. 39–40]. Подібний підхід характерний для багатьох центрів зайнятості в Україні, які охоплюють зазначеними програмами перш за все активних безробітних, що покращує показники їхньої діяльності, але фактично перерозподіляє ресурси від тих, хто без отримання цих послуг може перейти в категорію довготривалих безробітних, до спроможних знайти роботу без участі в АПСЗН. Звідси випливає, що для забезпечення об'єктивності оцінювання економічної ефективності програм треба використовувати показники як чисельності працевлаштованих їх учасників, так і загальної кількості працевлаштованих безробітних – клієнтів Служби.

Економічні здобутки від здійснення АПСЗН утворюються у результаті того, що учасники програм раніше приступають до роботи та перестають отримувати допомогу по безробіттю. Економічну ефективність АПСЗН автор пропонує визначати шляхом ділення отриманих економічних здобутків на суму коштів, витрачених на здійснення програм, за формулою:

$$E_e = \frac{Q_e}{B_{аз}}, \quad (1)$$

де E_e – економічна ефективність активних програм сприяння зайнятості безробітних, зареєстрованих у Службі зайнятості; Q_e – загальний економічний ефект від участі зареєстрованих безробітних в активних програмах сприяння зайнятості; $B_{аз}$ – економічні витрати на здійснення АПСЗН.

Загальний економічний ефект від участі зареєстрованих безробітних в АПСЗН розраховуємо за формулою:

$$Q_e = Q_1 + Q_2, \quad (2)$$

де Q_1 – вартість додаткового валового внутрішнього продукту, виробленого особами за період їх праці у результаті швидшого повернення до зайнятості (скорочення тривалості безробіття); Q_2 – економія коштів Фонду на виплату допомоги по безробіттю особам, які завдяки участі в програмах активного сприяння зайнятості скоротили період свого перебування на обліку в Службі.

Вартість додаткового валового внутрішнього продукту Q_1 , виробленого у результаті збільшення періоду трудової діяльності (скорочення тривалості безробіття відносно інших безробітних) особами, які брали участь у АПСЗН, доцільно визначати за формулою:

$$Q_1 = Q_o b T, \quad (3)$$

де Q_o – середня вартість внутрішнього валового продукту, що виробляється за одиницю часу (один день) одним найманим працівником у даній місцевості (місто, район, область) або країні; b – кількість осіб, які працевлаштувалися після участі в АПСЗН за визначений період (зокрема, один календарний рік); T – період, на який (кількість календарних днів) скоротилася тривалість безробіття осіб, які брали участь в АПСЗН, порівняно зі середньою тривалістю безробіття всіх безробітних, зареєстрованих у місті (районі, області, країні).

Середню вартість валового внутрішнього продукту Q_o , що виробляється за один день одним найманим працівником у даній місцевості (місті, районі, області) або країні, пропонується визначати за формулою:

$$Q_0 = \frac{Q_p}{365N}, \quad (4)$$

де Q_p – вартість валового внутрішнього продукту, що виробляється у даній місцевості (місті, районі, області) за один календарний рік; N – кількість найманих працівників, визначена за методологією Міжнародної організації праці (МОП).

Період T , на який тривалість безробіття осіб, залучених до АПСЗН, коротша за середню тривалість безробіття всіх зареєстрованих безробітних, треба визначати за формулою:

$$T = t_{\text{об}} - t_{\text{нн}}, \quad (5)$$

де $t_{\text{об}}$ – середня тривалість безробіття осіб, зареєстрованих у конкретному центрі зайнятості, в межах календарного року; $t_{\text{нн}}$ – середня тривалість безробіття осіб, які брали участь у АПСЗН.

Природно, що обидва ці показники ($t_{\text{об}}$ і $t_{\text{нн}}$) мають вимірюватися в календарних (а не в робочих) днях, що й зумовлює використання у формулі (4) показника 365, а не кількості робочих днів у році. Для розрахунку зробимо припущення, що продуктивність праці та розмір заробітної плати осіб, які в минулому перебували на обліку в Службі, після їх працевлаштування відповідають середній продуктивності та середньому розміру зарплати в країні.

Вартість додаткового внутрішнього продукту Q_1 , виробленого особами, які брали участь у АПСЗН і тому працевлаштувалися швидше, ніж інші зареєстровані безробітні, обраховується за формулою:

$$Q_1 = \frac{b Q_p (t_{\text{об}} - t_{\text{нн}})}{365N}. \quad (6)$$

Для розрахунку економії коштів Фонду Q_2 на виплату допомоги по безробіттю особам, які в результаті участі в АПСЗН скоротили період свого перебування на обліку в Службі, необхідно зробити два припущення. Перше – розмір допомоги по безробіттю учасників АПСЗН дорівнює середньому розміру допомоги по безробіттю осіб, зареєстрованих у даному центрі зайнятості. Друге припущення – питома вага кількісного складу отримувачів допомоги по безробіттю серед безробітних – учасників АПСЗН складає таку саме частку, як питома вага чисельності отримувачів допомоги серед усіх зареєстрованих безробітних. У такому разі показник даного виду економії треба розраховувати шляхом множення середнього розміру допомоги по безробіттю у конкретному центрі зайнятості на кількість осіб, які працевлаштувалися після участі в АПСЗН, і на період, на який тривалість їх безробіття коротша від середнього показника в даному центрі зайнятості. Тобто для розрахунку Q_2 необхідно застосувати формулу:

$$Q_2 = \frac{C_1 b (t_{\text{об}} - t_{\text{нн}})}{n t_0}, \quad (7)$$

де C_1 – витрати на виплату допомоги по безробіттю всім зареєстрованим безробітним у конкретному центрі зайнятості за визначений час (зокрема, календарний рік); n – кількість безробітних, що перебували на обліку в даному центрі зайнятості, за визначений час (зокрема, календарний рік); t_0 – середня тривалість отримання допомоги зареєстрованими безробітними у даному центрі зайнятості у днях за визначений час (зокрема, календарний рік).

Економічні затрати на здійснення АПСЗН $B_{аз}$ охоплюють оплату послуг навчальних закладів; фінансування оплачуваних громадських робіт; кошти на компенсацію ЄСВ роботодавцям, які прийняли на роботу за направленням Служби безробітних визначеної категорії; оплату праці спеціалістів центрів зайнятості, які відповідно до функціональних обов'язків займаються організацією АПСЗН. Звідси можна записати:

$$B_{аз} = P_{аз} + \sum_{i=1}^k P_{он}, \quad (8)$$

де $P_{аз}$ – витрати на фінансування заходів АСЗ; $P_{он}$ – оплата праці (з нарахуваннями) спеціалістів центрів зайнятості, які відповідно до посадових обов'язків виконують функції, прямо або опосередковано пов'язані з організацією АПСЗН і залученням до участі в цих заходах безробітних; k – кількість спеціалістів конкретного центру зайнятості, які відповідно до посадових обов'язків виконують функції, пов'язані з організацією АПСЗН і залученням до участі в цих заходах безробітних. Якщо спеціаліст виконує декілька функцій, а на організацію АПСЗН і залучення до участі в них безробітних витрачає лише частину свого робочого часу, то у формулі (8) враховується лише частка його оплати праці, пропорційна відповідним витратам часу.

Таким чином, економічна ефективність участі безробітних в АПСЗН має визначатися за формулою:

$$E_e = \frac{Q_e}{B_{аз}} = \frac{Q_1 + Q_2}{B_{аз}} = \frac{b(t_{об} - t_{нн})(Q_p n t_d + C_1 365 N)}{365 N n t_d (P_{аз} + \sum_{i=1}^k P_{он})} \quad (9)$$

Економічний зиск (у широкому розумінні цього поняття) держава має в тому разі, якщо Служба організовує заходи АСЗ так, що їх економічна ефективність перевищує одиницю, тобто $E_e > 1$.

Якщо оцінювати економічну ефективність лише для Фонду загальнообов'язкового державного страхування України на випадок безробіття, то із загального економічного ефекту Q_e з показника участі зареєстрованих безробітних в АПСЗН треба виключити Q_1 – вартість додаткового внутрішнього продукту, виробленого особами за період їх праці у результаті скорочення тривалості безробіття. У такому разі економічний ефект Фонду Q_ϕ складається лише із економії коштів страхового фонду на випадок безробіття на виплату допомоги по безробіттю особам, які в результаті участі в АПСЗН скоротили період свого перебування на обліку в Службі Q_2 , та додаткових надходжень внесків у Фонд, що можуть надійти за цей час. Тобто економічний ефект, який може мати Фонд, розраховується за формулою:

$$Q_\phi = Q_2 + V b W_{об} (t_{об} - t_{нн}) G_u = \frac{C_1 b (t_{об} - t_{нн})}{n t_d} + V b W_{об} (t_{об} - t_{нн}) G_u, \quad (10)$$

де V – ставка (тариф), за якою нараховуються внески у державні соціальні страхові фонди (ЄСВ) із фонду оплати праці (сплачують роботодавці) та із нарахованої зарплати (сплачують наймані працівники); $W_{об}$ – розмір зарплати осіб, які працевлаштувалися за направленням Служби за час T , який за нашим припущенням дорівнює середньому розміру зарплати в економіці України; G_u – частка коштів Фонду в загальному обсязі ЄСВ.

Оскільки витрати, які здійснюються із коштів Фонду за формулою (8), залишаються без змін, для визначення економічної ефективності залучення безробітних до АПСЗН лише для Фонду слід застосувати таку формулу:

$$E_{ef} = \frac{Q_{\phi}}{P_{az} + \sum_{i=1}^k P_{on}} = \frac{(t_{\phi\phi} - t_{nn})b(C_1 + V_{\phi} W_{on\phi} G_u nt_{\phi})}{nt_{\phi}(P_{az} + \sum_{i=1}^k P_{on})} > 1 \quad (11)$$

Природно, що позитивної загальної економічної ефективності участі безробітних в АПСЗН, як і економічної ефективності для Фонду можна досягти лише в тому разі, коли значення E_e у формулі (9) та E_{ef} у формулі (11) будуть більше одиниці.

Зауважимо, що на деякі показники у формулах (9) і (11) центри зайнятості не можуть впливати, а зміна інших у потрібному напрямі спричинить погіршення якості соціальних послуг клієнтам у результаті «гонитви за справною цифрою». Такими показниками, зокрема, є: середня кількість безробітних, що перебували на обліку в даному центрі зайнятості за визначений час — n ; кількість спеціалістів конкретного центру зайнятості, які виконують функції, пов'язані з організацією АПСЗН — k , та оплата їхньої праці (з нарахуваннями) — P_{on} . Тому реально досягти економії витрат Фонду центри зайнятості можуть за рахунок, по-перше, застосування програмно-цільового методу відбору безробітних до участі в АПСЗН — цільового залучення до них тих осіб, для яких ця участь реально сприятиме прискоренню працевлаштування на задовільну відповідну роботу та отриманню ними заробітної плати за час, що перевищує середню тривалість часу трудової діяльності інших працевлаштованих безробітних. По-друге, завдяки відбору найефективніших програм, участь в яких забезпечує найкраще співвідношення кількості працевлаштованих осіб на одиницю витрат. У результаті зменшаться витрати на виплату допомоги по безробіттю, відбудеться додаткове надходження коштів до ЄСВ, більш раціонально витрачатимуться кошти на фінансування АПСЗН.

Для виключення випадків участі у програмах безробітних, які вже мають професійні навички, інші якості, потрібні для успішного працевлаштування, необхідно удосконалення центрами зайнятості процедури відбору безробітних для участі в АПСЗН, технології обслуговування клієнтів.

Перш за все мова іде про диференційований підхід до клієнтів (так зване «профільювання») — умовний розподіл безробітних на соціально-психологічні групи, які відрізняються за показниками конкурентоспроможності на ринку праці, рівнем професійної та морально-психологічної готовності до трудової діяльності. Спрямування безробітних у конкретні програми в основному має здійснюватися відповідно до характеристик групи, до якої вони належать, та економічної ефективності тієї чи іншої програми. Потрібно якомога раніше залучати до цих програм недостатньо активних безробітних за умови поточної або перспективної наявності вільних робочих місць та сформованої в цих громадян готовності до працевлаштування. Важливо також, щоб якість отриманих людиною послуг, витрати часу на їх отримання, культура спілкування спеціалістів Служби і клієнтів, рівень їх задоволеності залишалися базовими поняттями й ціннісними орієнтирами Служби. У цьому контексті варто погодитися з висновками фахівців Організації економічного співробітництва і розвитку щодо важливості технологічних засад діяльності Служби, які вважають: «якщо відсутня

добре відпрацьована система надання безробітним послуг з консультування і сприяння у пошуку роботи, то активні програми ринку праці дуже рідко мають позитивні результати» [12, с. 18].

Намагання забезпечити максимальну економічну ефективність не повинно перешкоджати отриманню соціальних результатів від цих заходів, як не можна й протиставляти один одному їхню соціальну та економічну ефективність. І хоча на сьогодні немає можливості розрахувати кількісні значення соціальної ефективності участі безробітних в АПСЗН через відсутність відповідної державної та адміністративної статистики, керуючись філософією людиноцентризму необхідно врахувати підвищення конкурентоспроможності на ринку праці учасників АПСЗН завдяки опануванню нових професійних компетенцій і посиленню мотивації до зайнятості та активності в пошуку роботи.

Висновки. На сучасному етапі з урахуванням скорочення можливостей Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття щодо фінансування активних програм сприяння зайнятості набуває актуальності оцінка їх економічної ефективності, що дає змогу використовувати саме ті, які дають на одиницю витрат найкращі результати щодо працевлаштування зареєстрованих безробітних. Для цього доцільно використовувати методику, яка базується на порівнянні додатково отриманих економічних здобутків, що утворюються у результаті подальшої трудової діяльності учасників програм, завдяки більш ранньому працевлаштуванню (відносно інших безробітних) та зменшенню періоду отримання допомоги по безробіттю, із витратами на фінансування АПСЗН.

Методологічною основою залучення безробітних в АПСЗН має стати принцип використання цих програм лише у випадку, якщо без цього особа не зможе у найближчій перспективі знайти роботу на конкретному ринку праці. До того ж центри зайнятості мають забезпечити пріоритетність послуг, пов'язаних із пошуком і обиранням задовільної роботи для клієнта, перед іншими, та доцільність використання будь-яких, навіть найбільш вартісних соціальних послуг як альтернативи переходу клієнта у стан довготривалого безробіття.

Запропоновані в статті методологічні підстави та інструментарій оцінювання ефективності АПСЗН доцільно використовувати як для оцінювання економічної ефективності в їх сукупності в межах базового, регіонального або національного рівнів, так і кожної окремої програми (профнавчання, профорієнтація, оплачувані громадські роботи тощо) на рівні міста, району, регіону та у загальнонаціональному масштабі.

Перспективи подальших досліджень даної проблеми пов'язані з визначенням впливу активних програм сприяння зайнятості на загальну кількість працевлаштованих осіб із числа зареєстрованих безробітних. При цьому треба відокремити показник працевлаштування в результаті діяльності Служби взагалі від результатів застосування активних програм сприяння зайнятості. Також потребує розв'язання проблема оцінювання соціальної результативності АПСЗН, їхнього впливу на соціальне самопочуття учасників програм, особливо на недостатньо конкурентоспроможних на ринку праці безробітних. Доцільно продовжити дослідження у напрямі визначення АПСЗН, застосування яких має найвищу економічну і соціальну ефективність для молоді, довготривалих безробітних, інвалідів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ринок праці України у 2006 році : аналіт.-стат. зб. — К. : ДЦЗ Мінпраці та соціальної політики України, 2007. — 271 с.
2. Ринок праці України у 2008 році : аналіт.-стат. зб. — К. : ДЦЗ Мінпраці та соціальної політики України, 2009. — 280 с.
3. Ринок праці України у 2010 році : аналіт.-стат. зб. — К. : ДЦЗ Мінпраці ДЦЗ Мінсоц. політики України, 2011. — 303 с.
4. Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350797>
5. Пропозиція робочої сили та попит на неї [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350801>
6. Динаміка основних показників щодо надання соціальних послуг незайнятим громадянам за 1991–2012 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350880>
7. Надання соціальних послуг ДСЗ.zip 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/index>
8. Ефективність діяльності державної служби зайнятості: концептуальні засади та практичні аспекти : колективна монографія / [В.М. Петюх, Л.В. Щетініна, Л.М. Фокас та ін.]; за наук. ред. В.М. Петюха. — К. : КНЕУ, 2015. — 175 с.
9. Бандур С.І. Теоретико-методологічні імперативи державного регулювання ринку праці в контексті реформування економіки України / С.І. Бандур, О.А. Ковенська // Ринок праці та зайнятість населення. — 2015. — № 2. — С. 9–13.
10. Петрова І.Л. Ринок праці України: суперечності функціонування і перспективи розвитку / І.Л. Петрова // Україна: аспекти праці. — 2016. — № 3. — С. 3–9.
11. Шнайдер Г. Опыт финансирования государственной политики занятости и активных программ на рынке труда Германии / Гилмар Шнайдер // Активные программы содействия занятости населения: проблемы реализации и повышения эффективности : сб. ст. по материалам междунар. семинара (Москва, 2–3 окт. 2001 г.). — М. : Просвещение, 2002. — С. 106–119.
12. Ройтерсворд А. Международный опыт применения активных программ на рынке труда / Андерс Ройтерсворд // Активные программы содействия занятости населения: проблемы реализации и повышения эффективности : сб. ст. по материалам междунар. семинара (Москва, 2–3 окт. 2001 г.). — М. : Просвещение, 2002. — С. 17–25
13. О'Лири Кр. Оценка активных программ на рынке труда в странах с переходной экономикой / Кристофер О'Лири, У. Е. Апджон // Активные программы содействия занятости населения: проблемы реализации и повышения эффективности : сб. ст. по материалам междунар. семинара (Москва, 2–3 окт. 2001 г.). — М. : Просвещение, 2002. — С. 182–197.
14. Неспорова А. Направления политики на рынке труда и их оценка в странах Центральной и Восточной Европы / Алена Неспорова // Активные программы содействия занятости населения: проблемы реализации и повышения эффективности : сб. ст. по материалам междунар. семинара (Москва, 2–3 окт. 2001 г.). — М. : Просвещение, 2002. — С. 26–41.

REFERENCES

1. *Rynok pratsi Ukrainy u 2006 rotsi* [Labour market in Ukraine in 2006]. (2007). Kyiv : DTsZ Minpratsi ta sotsial'noi polityky Ukrainy [in Ukrainian].
2. *Rynok pratsi Ukrainy u 2008 rotsi*, [Labour market in Ukraine in 2008]. (2009). Kyiv : DTsZ Minpratsi ta sotsial'noi polityky Ukrainy [in Ukrainian].
3. *Rynok pratsi Ukrainy u 2010 rotsi* [Labour market in Ukraine in 2010]. (2011). Kyiv : DTsZ Minpratsi ta sotsial'noi polityky Ukrainy [in Ukrainian].
4. Sytuatsiia na rynku pratsi ta diial'nist' derzhavnoi sluzhby zajniateosti [The labor market situation and the activities of the State Employment Service]. (2014). *dcz.gov.ua*. Retrieved from: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350797> [in Ukrainian].
5. Propozytsiia robochoi syly ta popyt na nei [Labor supply and demand for it]. (2014). *dcz.gov.ua*. Retrieved from <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350801> [in Ukrainian].

6. Dynamika osnovnykh pokaznykiv schodo nadання sotsial'nykh posluh nezajniatym hromadianam za 1991-2012. [Dynamics of the major indicators for providing social services to unemployed citizens in 1991-2012]. (2014). *dcz.gov.ua*. Retrieved from <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350880> [in Ukrainian].
7. Nadання sotsialnykh posluh DSZ [Provision of social services by the SES]. (2014). *dcz.gov.ua*. Retrieved from <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/index> [in Ukrainian].
8. Petiukh, V.M., Schetinina, L.V. & Fokas, L.M. (2015). *Efektivnist' diial'nosti derzhavnoi sluzhby zajniatosti: kontseptual'ni zasady ta praktychni aspekty* [The effectiveness of the State Employment Service: Conceptual foundations and practical aspects]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Bandur, S.I. (2015). Teoretyko-metodolohichni imperatyvy derzhavnoho rehulivannia rynku pratsi v konteksti reformuvannia ekonomiky Ukrainy [Theoretical and methodological imperatives of state regulation of the labor market in the terms of reforming Ukraine's economy]. *Rynok pratsi ta zajniatist' naselennia - The labor market and employment*, 2, 9-13 [in Ukrainian].
10. Petrova, I.L. (2016). Rynok pratsi Ukrainy: superechnosti ta perspektyvy rozvytku [The labor market in Ukraine: contradictions of functioning and the development prospects]. *Ukraina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 3, 3-9 [in Ukrainian].
11. Schneider, H. (2002). *Experience in financing the state employment policy and active labor market programs in Germany. Active labour market policies: the problems of implementation and efficiency increase*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
12. Reuterswärd, A. (2002). *International experience in the use of active labor market programs. Active labour market policies: the problems of implementation and efficiency increase*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
13. O'Leary, C.J. & Upjohn, W.E. (2002). *Evaluation of active labor market programs in countries with economies in transition. Active labour market policies: the problems of implementation and efficiency increase*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
14. Nesporova, A. (2002). *The policies on the labor market and their evaluation in the Central and Eastern European countries. Active labour market policies: the problems of implementation and efficiency increase*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.07.2016.

СЛОВО ПРОЩАНИЯ

23 октября на 77-м году жизни скончалась известный демограф, экономист и социолог, доктор социологических наук, профессор

ЛЮДМИЛА ПЕТРОВНА ШАХОТЬКО

Л. Шахотько родилась 15 июля 1940 года. Окончила Белорусский государственный университет по специальности «экономическая география». В 1972 году защитила кандидатскую диссертацию. В 1997 году защитила первую в истории суверенной Беларуси диссертацию по демографии на соискание ученой степени доктора социологических наук на тему «Социально-демографические процессы на территории Беларуси в период трансформации экономической системы». Научная работа была одновременно и первой докторской диссертацией по демографическим проблемам в социологии, защищенной именно в Беларуси. В 2003 году Л.П. Шахотько присвоено ученое звание профессора по специальности «экономика». Последним местом работы Людмилы Шахотько был Институт экономики НАН Беларуси, где она работала с 2005 года в должности главного научного сотрудника.

Людмила Петровна исследовала основные причины изменения динамики репродуктивного поведения населения Беларуси, начиная со середины 1980-х гг., как в целом по стране, так и по регионам, прежде всего на территориях, пострадавших от катастрофы на ЧАЭС.

За выдающиеся научные результаты, полученные при выполнении совместных научных исследований «Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия, и Украина» в 2006 г. Людмиле Петровне была присуждена премия Академий наук Украины, Беларуси и Молдовы.

Известный ученый и авторитетный специалист, Л.П. Шахотько была почетным членом Белорусской Статистической Ассоциации (БСА), членом Независимого совета по миграции стран СНГ и Балтии, членом рабочей группы экспертов по разработке нормативов «качества жизни» Консультативного Совета органов отраслевого со-

трудничества Исполнительного комитета СНГ, членом Европейской Ассоциации по демографическим исследованиям (EAPS), членом редакционной коллегии журнала «Демография и социальная экономика» (Украина), членом Совета по защите кандидатских и докторских диссертаций при Институте экономики НАН Беларуси.

Результаты ее исследований отличались концептуально новаторским видением путей решения сложных демографических проблем, новизной и практической значимостью. Свои фундаментальные теоретические разработки она смогла гармонично совместить с поиском направлений и механизмов решения актуальных социально-демографических проблем. Ее идеи легли в основу современного понимания сущности и приоритетов демографической политики в Беларуси.

Людмила Петровна была удивительной женщиной и ученым. Она воплощала в себе лучшие качества Большого Ученого с горячим сердцем и душой. Она оставила нам не только бесценные научные достижения, но и свет человеческой благодарности за ее тепло и доброжелательность, блестящий талант и многолетний добросовестный труд на ниве белоруской социологии и демографии.

*Коллектив Института демографии и социальных
исследований имени М.В. Птухи НАН Украины
Редколлегия и редакция научного журнала
«Демография и социальная экономика»*

ВИДАННЯ 2015–2016 рр.

ОЦІНКА ГЕНДЕРНИХ ПИТАНЬ В УКРАЇНІ – 2016 АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Мета даної оцінки полягає у визначенні та дослідженні основних проявів гендерної нерівності в контексті представництва, людського потенціалу та доступу до економічних можливостей населення України. Даний звіт підготовлено у відповідності до рамкової структури Звіту про світовий розвиток, присвяченого гендерній проблематиці розвитку. Гендерна оцінка ґрунтується на кількісному підході із використанням великої кількості міжнародних баз даних, серед яких — Показники світового розвитку Світового банку, База даних охоплення фінансовими послугами, Обстеження підприємств, Обстеження «Життя в умовах перехідної економіки», Дослідження європейських цінностей, а також додаткових статистичних даних Євростату, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Європейської економічної комісії ООН та інших. Національні дані були надані Державною службою статистики України разом із результатами вибірових обстежень з питань економічної активності населення та умов життя домогосподарств, даними мультиіндикаторного кластерного обстеження та медико-демографічного обстеження України. Були проведені консультації на національному рівні із провідними експертами з гендерних питань з метою підтвердження основних висновків та підсилення рекомендацій, наданих у звіті.

ISBN 978-617-7239-06-1

Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Світовий банк. Київ, 2016. — 95 с.

За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ

ПОЛІТИКА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ ПОДІЙ НА ДОНБАСІ

Національна доповідь

Національна доповідь підготовлена колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Інституту економіки промисловості НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього», ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» за результатами виконання НДР «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів і загроз подій на Донбасі», «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції», «Правові важелі активізації підприєм-

ницької діяльності внутрішньо переміщених осіб». У доповіді досліджено історичні передумови формування соціокультурного феномену та новітні чинники трагедії Донбасу, соціально-економічні втрати України внаслідок подій на Донбасі. Визначено загрози, ризики та можливості розвитку України в економічній і соціо-політичній сфері, а також пріоритети інтеграції українського суспільства. Проаналізовано соціально-економічні, інституційні й соціогуманітарні складові політики інтеграції українського суспільства.

Доповідь розрахована на фахівців у галузі соціальної економіки та політики, демографії й людського розвитку, державного управління, студентів та аспірантів економічних і гуманітарних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-7873-8

НАН України. Київ, 2015. — 363 с.

За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ. МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Монографію підготував колектив науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Необхідність модернізації соціальної політики з урахуванням регіонального аспекту обумовлена існуванням значного дисбалансу соціально-економічного розвитку за територіальною ознакою, формуванням осередків підвищеної вразливості населення України. Наукове осмислення тенденцій регіонального людського розвитку, диспропорцій рівня та якості життя, стану функціонування системи державних соціальних стандартів і гарантій, встановлення й аналіз основних закономірностей дали змогу запропонувати окремі підходи до модернізації інструментарію розробки та реалізації соціальної політики. Запропоновано методологію типологізації регіонів за детермінантами людського розвитку, доведено можливість застосування теорії просторового розвитку для цілей реалізації соціальної політики на регіональному і субрегіональному рівнях. Запропоновано нові підходи до оцінки територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення для обґрунтування напрямів соціальної політики в умовах децентралізації. Розроблено пропозиції щодо необхідних змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій, підходи до оцінювання соціально-економічних наслідків таких змін. Висвітлені питання інформаційного забезпечення оцінки впливу заходів соціальної політики на соціально-економічний розвиток регіонів.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-7871-4

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. — 356 с.

І. ВОЛОСЕВИЧ, С. ГЕРАСИМЧУК, Т. КОСТЮЧЕНКО

МОЛОДЬ УКРАЇНИ – 2015

Публікація містить аналіз результатів дослідження «Молодь України – 2015», зокрема аналіз соціального розвитку сучасної молоді, механізмів самореалізації, залучення та участі молоді у суспільних процесах та громадському житті, аналіз поточного стану молоді і діяльності молодіжних організацій, а також соціальних

проблем, що стоять перед молоддю, зокрема фінансової безпеки молодих людей та їх сімей, зайнятості молоді, доступу до якісної освіти, надання житла, причин асоціальної поведінки, стану здоров'я та практики ведення здорового способу життя.

ООН в Україні. Київ, 2015. — 88 с.

За заг. ред. В.П. ГОРБУЛІНА, О.С. ВЛАСЮКА, Е.М. ЛІБАНОВОЇ, О.М. ЛЯШЕНКО

ДОНБАС І КРИМ: ЦІНА ПОВЕРНЕННЯ

Монографія

Читачу пропонується комплексне дослідження проблематики війни на Донбасі та анексії Криму. Дослідження здійснене з позицій національної безпеки України. Збройна агресія Росії розглядається як стрес-тест для глобальної та національної безпеки та каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України. Аналізуються причини та наслідки тимчасової втрати контролю над окремими територіями України. Обґрунтовується позиція України та висвітлюються підходи ЄС та Росії до врегулювання ситуації на Донбасі в Мінському процесі. Визначені умови реінтеграції та пріоритети відновлення Донбасу. Окреслені шляхи подолання соціальних наслідків збройної агресії Росії проти України. Розроблені прогнози розвитку подій на Донбасі та довкола Криму, а також сценарії майбутнього України в глобалізованому світі.

Розраховано на політиків, політичних аналітиків, державних службовців вищої ланки, науковців у сфері безпекознавства. Результати дослідження будуть корисними для освітян, сфера діяльності яких стосується національної безпеки, а також зацікавлять національно свідомих громадян.

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Київ, 2015. — 474 с.

А.О. МЕДВІДЬ

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ БЕЗДОМНИХ ОСІБ І БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ

Монографія

У монографії комплексно досліджуються теоретичні та практичні проблеми правового регулювання соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей в Україні. Визначено поняття «бездомна особа» та «безпритульна дитина», як об'єктів соціального захисту. Виокремлено та охарактеризовано етапи розвитку законодавства України про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. Визначено поняття та основні принципи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей. Розглянуто галузеву природу суспільних відносин у сфері бездомних осіб і безпритульних дітей та сфери їх правової регламентації. Досліджено форми та види соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей. Сформовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України в сфері соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей.

Одеса : Фенікс, 2016. — 198 с.

За ред. О.О. НЕПОЧАТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Викладено результати досліджень сучасних проблем розвитку економіки України. Висвітлено соціально-економічні аспекти функціонування економіки. Розглянуто роль і місце фінансової та податкової політики у забезпеченні поступального розви-

тку економічної системи. Досліджено вплив інноваційної й інвестиційної політики на формування конкурентоспроможного виробництва продукції. Увагу приділено теоретичним і практичним аспектам розвитку підприємницької діяльності як основи успішного функціонування економіки країни.

Умань : Сочінський М.М., 2016. — 255 с.

За ред. О.О. НЕПОЧАТЕНКО

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНИХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

Викладено результати досліджень сучасних проблем розвитку економіки за умов кризових явищ. Висвітлено соціально-економічні аспекти функціонування економіки. Розглянуто роль та місце фінансової та податкової політики у забезпеченні поступального розвитку економічної системи. Досліджено вплив інноваційної й інвестиційної політики на формування конкурентоспроможного виробництва продукції. Увагу приділено теоретичним і практичним аспектам розвитку підприємницької діяльності як основи успішного функціонування економіки країни.

Умань : Сочінський, 2015. — 235 с.

О.О. ОХРИМЕНКО, Т.В. ІВАНОВА

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Розглянуто теорію, методологію та практику соціальної відповідальності людини, держави та корпорації. Деталізовано еволюцію розвитку, концепції та моделі соціальної відповідальності. Розкрито механізми формування соціальної відповідальності на рівні відносин між роботодавцями та працівниками, контрагентами, корпораціями та владними структурами. Приділено увагу нефінансовій звітності, що виступає інструментом розвитку соціальної відповідальності. Наведено методичні підходи щодо оцінювання ефективності соціальної відповідальності. Презентовано стратегічні напрями розвитку соціальної відповідальності в Україні.

Навчальний посібник призначений для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Буде корисним для керівників органів влади усіх рівнів та підприємств, науковців, викладачів, аспірантів.

*Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».
Київ, 2015. — 180 с.*

О.М. НОСИК

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ВІДТВОРЕННЯ

Монографія

У монографії досліджено еволюцію теорії людського капіталу та її сучасні напрями, визначено і охарактеризовано людський капітал інноваційного розвитку. Розкрито структуру, функції та дисфункції людського капіталу. Проведено аналіз

змісту та типів відтворення людського капіталу, обґрунтовано його поліциклічний характер та особливості інноваційного типу. Досліджено головні напрями глобалізації людського капіталу. Проаналізовано особливості та суперечності відтворення людського капіталу в умовах інноваційної дисфункції економіки та трансформаційних зрушень в Україні. Обґрунтовано необхідність формування та головні концептуальні засади соціогуманітарної моделі інноваційного розвитку національної економіки, провідним ресурсом якої є людський капіталінновацій.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів, а також для усіх, кого цікавить проблематика людського розвитку в умовах сучасних глобальних і локальних трансформаційних зрушень.

Харків : Вид-во НФаУ, 2016. — 490 с.

За ред. І.Б. СКВОРЦОВА

ЕКОНОМІКА ПРАЦІ Й СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

Навчальний посібник

Подано систему теоретичних і практичних знань із питань регулювання соціально-трудова відносин, оплати праці, стимулювання оптимального використання ресурсів і підвищення продуктивності та ефективності праці. Особливу увагу звернуто на проблеми зростання продуктивності праці, організації та регулювання заробітної плати, врахування попиту і пропозиції окремих видів праці. Висвітлено законодавчі аспекти економіки праці — вітчизняні, інших країн і міжнародних організацій з регулювання соціально-трудова відносин.

Призначено для студентів економічних спеціальностей усіх форм навчання, а також може бути корисним викладачам, аспірантам, науковцям, фахівцям у галузі економіки праці та соціально-трудова відносин.

Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. — 268 с.

За ред. О.В. КЕНДЮХОВА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ: ВІД КРИЗИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Колективна монографія

У монографії розглянуто теоретико-методологічні проблеми регулювання економічних процесів в умовах криз та невизначеності. Викладено політекономічну парадигму сталого розвитку, концептуальний механізм прискореного економічного розвитку, методологічні основи діагностики стану й перспектив розвитку соціо-економічних систем. Досліджено тенденції, обґрунтовано пріоритети та ключові задачі інституційних перетворень.

Визначено стратегічні інструменти реформування економічних систем, у тому числі напрями реформування фінансово-кредитного механізму, бюджетної та інвестиційно-інноваційної політики. Розкрито прикладні аспекти та функціональні складові реформування мікроекономічних систем.

Київ : Центр навчальної літератури, 2015. — 217 с.

За ред. М.С. ПАШКЕВИЧ, Ж.К. НЕСТЕРЕНКО

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ЕКОНОМІЧНИХ, СОЦІАЛЬНИХ, ТЕХНОЛОГІЧНИХ ТА ЕКОЛОГІЧНИХ БРЕНДІВ

Монографія

Досліджено теоретичні та методологічні засади розвитку економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів на рівні підприємств, регіонів та країни в цілому; запропоновано новітні підходи щодо їх удосконалення.

ISBN 978-966-350-559-6

Дніпропетровськ : Вид-во Нац. гірнич. ун-ту, 2015. — 455 с.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ДЕМОГРАФІЧНІ СКЛАДОВІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Колективна монографія

У монографії всебічно розглянуто взаємозв'язок різних складових демографічного процесу та людського розвитку. Досліджено взаємозв'язок народжуваності та людського розвитку і розглянуто шлюбно-сімейні відносини у контексті людського розвитку за двома основними напрямками: сім'я як осередок людського розвитку та виконання основних функцій сім'ї як параметри людського розвитку. Проаналізовано найвагоміші зміни народжуваності в Україні. Ще одна демографічна складова людського розвитку — смертність. Досліджено вплив змін у смертності населення в окремі історичні періоди на вікові характеристики смертності та середню тривалість життя реальних поколінь. Визначено безпосередній вплив міграційних процесів на розвиток. Вивчено взаємозв'язок двох складових людського розвитку — освітньої та демографічної. Рівень освіти є вагомим чинником поліпшення здоров'я, підвищення добробуту і покращення якості життя в цілому. Освіченість активно впливає на складові відтворення населення. Цікавим науковим здобутком є дослідження демографічної складової людського розвитку з використанням демографічного районування.

Умань : Видавець «Сочінський», 2015. — 180 с.

О.В. МАКАРОВА

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У монографії представлені результати досліджень щодо принципів засад реалізації соціальної політики в Україні, необхідності врахування чинників глобального порядку та національних особливостей соціально-економічного розвитку, ціннісних настанов українського населення. Багато уваги приділено методологічним питанням розроблення та оцінювання державних соціальних програм, їх інформаційному забезпеченню. Обґрунтовано економічні передумови здійснення соціальної політики та необхідність пошуку міри державного втручання задля забезпечення справедливого перерозподілу благ у суспільстві, співвідношення між політикою доходів і соціальною політикою. Представлені можливості використання результатів оцінки регіонального людського розвитку для розроблення соціальної політики на національному та регіональному рівнях.

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної політики та соціальної економіки, працівників центральних і місцевих органів виконавчої влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-7524-9

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Київ, 2015. — 244 с.

MILLENNIUM DEVELOPMENT GOALS. UKRAINE. 2000–2015

National report

This report uses a wide range of informational, statistical and analytical materials to highlight the progress made to achieve the Millennium Development Goals (MDGs) in Ukraine. It analyses obstacles to the country's development, identifies major challenges and offers recommendations to address them. The Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine analysed successes and challenges to achieving the MDG targets by 2015. This work was undertaken with support from the 'Acceleration of Millennium Development Goals Progress in Ukraine' project implemented by United Nations Development Programme in partnership with the National Institute for Strategic Studies and the M.V. Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. To ensure the objectivity of assessment, more than 200 leading experts from various MDG-related fields were involved in the process of discussing the MDGs, identifying problems and developing recommendations. The publication uses key indicators to measure the progress made to achieve the MDG targets by 2015. The benchmarking indicators were established in 2000 and updated in 2010, taking into account the results of the long-term forecast of national development in Ukraine and analysis of the activities implemented to achieve the MDG targets, including changes in national statistics.

The report contains data from the State Statistics Service of Ukraine. Data for 2014 and 2015 exclude the temporarily occupied territories of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol and part of the anti-terrorist operation zone. They are, therefore, not directly comparable to data for other years.

The report uses photos from The Day newspaper's annual photography contest.

This publication will be useful to government officials, staff of ministries and agencies, heads of and experts at central and local executive authorities, scientists, representatives of civil society organizations, and all those who deal with sustainable human development issues in Ukraine.

ISBN 978-966-2748-772

UNDP Ukraine. Kyiv, 2015. — 124 p.

О.П. ШЕСТАКОВСЬКИЙ

БАЗОВІ КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І МОЖЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наукова доповідь

У доповіді розглянуто фундаментальні виміри культури суспільства (відповідно до підходу Г. Хофстеде) у їхньому зв'язку з показниками соціально-економічного і політичного розвитку. Обґрунтовано необхідність стратегії цілеспрямованої трансформації цінностей українського суспільства, розрахованої на кілька десятиліть.

Для науковців, працівників державних органів управління, галузевих асоціацій, викладачів ВНЗ, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться джерелами суспільного розвитку України.

ISBN 978-966-02-7515-7

НАН України, ДУ Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2015. — 36 с.

За ред. В.М. ГЕЙЦЯ, А.І. ДАНИЛЕНКА, Е.М. ЛІБАНОВОЇ, А.А. ГРИЦЕНКА, О.В. МАКАРОВОЇ, М.О. КИЗИМА, І.Ю. ЄГОРОВА, І.В. ОДОТЮКА

ІННОВАЦІЙНА УКРАЇНА 2020

Національна доповідь

Національна доповідь продовжує традицію, започатковану Національною академією наук України щодо дослідження ключових проблем соціально-економічного розвитку країни. Актуальність проблем, які розглядаються у представленій доповіді, визначена необхідністю якнайшвидшої зміни засад економічного розвитку та створення умов для активного використання можливостей вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалів. Загальна мета представленої доповіді полягає в оцінці стану інноваційної сфери в Україні, визначенні найбільш актуальних проблем і бар'єрів, що гальмують інноваційну діяльність, а також в обґрунтуванні стратегічних напрямів інноваційного розвитку держави та розробленні конкретних пропозицій щодо його стимулювання в умовах подальшої інтеграції України у світовий економічний та науково-технологічний простір.

Розраховано на представників політичної, наукової, адміністративної та ділової еліти України та всіх, хто цікавиться питаннями науково-технічного та соціально-економічного розвитку.

ISBN 978-966-02-7615-4

НАН України. Київ, 2015. — 336 с.

МІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Аналітичний звіт

Цей звіт підготовлено в рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції й грошових переказів в Україні», який виконало Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні за фінансової підтримки уряду Канади. Проект спрямований на підтримку уряду України в розробленні політики ефективного використання зв'язку між міграцією та розвитком.

Контекстом цього дослідницького проекту є відсутність на даний час єдиної вичерпної системи збору даних про трудову міграцію в Україні. Натомість, статистичні дані збирають різні установи, зокрема державні органи, міжурядові та неурядові організації. Дані про трудову міграцію, отримані на рівні країни, часто суперечливі й істотно відрізняються в різних джерелах, а також через розбіжності у визначеннях аналітиків таких понять, як короткостроковий трудовий мігрант, довгостроковий трудовий мігрант або емігрант. Всі перелічені вище фактори призводять до неповноти й ненадійності наявної інформації про трудову міграцію в Україні.

Тому основна мета дослідження полягає в тому, щоб отримати надійні оцінки кількості міжнародних трудових мігрантів (короткострокових і довгострокових); трудових мігрантів, що повернулися; потенційних трудових мігрантів; внутрішніх

трудоми мігрантів, а також загальних обсягів грошових переказів, заощаджень та інвестицій трудових мігрантів. Не менш важливою метою дослідження є оцінка впливу грошових переказів і заощаджень на соціально-економічний розвиток України, а також надання відповідних даних для підтримки рекомендацій, заснованих на фактичних даних, задля сприяння стабільності та сталому соціально-економічному розвитку в Україні, розроблення стратегій управління міграцією та введення міграції в урядове планування розвитку в Україні.

Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. Київ, 2016. – 116 с.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТРЕБ ГРОМАД, ЩО БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ПРОЕКТІ «ПІДТРИМКА СТАБІЛІЗАЦІЇ МІСЦЕВИХ ГРОМАД ДОНБАСУ» (ЖОВТЕНЬ – ЛИСТОПАД 2015)

Аналітичний звіт

Дослідження охоплює кількісні та якісні дані, зібрані в ході масового опитування населення (більш ніж 1300 респондентів) і групових інтерв'ю з членами спільнот у десяти населених пунктах підконтрольного Україні Донбасу.

Величезна кількість населення Донбасу в східній Україні стає все вразливішою внаслідок збройного конфлікту на цих територіях. Бойові дії та погіршення умов проживання людей безпосередньо впливає на області з населенням 5,2 млн осіб, що вже призвело до внутрішнього переміщення 1684 815 чоловік, починаючи з березня 2014 року (за офіційними статистичними даними, наданими Міністерством соціальної політики України, від 18 січня 2016 року). Пошкодження основної інфраструктури регіону досить великі. Кошти, необхідні для його існування, є величезними, особливо через те, що 80 % економіки Донбасу не працює. Це вже призвело до зростання безробіття, неповної зайнятості і масштабнішого використання трудових грошових переказів. Значне збільшення споживчих цін і далі веде до зубожіння найбільш вразливих груп населення, в тому числі вимушених переселенців. Тривалий конфлікт посилює наявні проблеми внутрішньо переміщених осіб і населення, яке постраждало від конфлікту, передовсім стосовно житла і роботи.

Проект, фінансований урядом Японії, реалізується на повернутих під контроль України територіях Донбасу з березня 2015 р. до березня 2016 р. у восьми спільнотах (Краматорськ, Дружківка, Святогірськ, Артемівськ (нині Бахмут), с. Костянтинівка Донецької області і Северодонецьк, Лисичанськ та смт Борівське Луганської області). Він спрямований на поновлення соціальної інфраструктури та посилення соціальної згуртованості. Частина проекту, спрямована на створення умов працевлаштування, реалізується за підтримки двох громадських організацій – партнерів з Добропілля та Красноармійська Донецької області. Проект призначений для допомоги більш ніж 2000 благоотримувачів, які в результаті матимуть користь від поліпшення соціальної інфраструктури та зміцнення соціальної згуртованості. Понад 300 жителів регіону і ВПО будуть забезпечені додатковими можливостями зайнятості або самозайнятості, отримавши необхідне обладнання для професійної діяльності, а також можливість відвідувати професійні курси.

Оцінювання потреб було виконано у десяти співтовариствах, де реалізується проект. Результати можуть бути екстрапольовані на всю територію Донецької та Луганської областей, контрольовану українським урядом.

МОМ. Київ, 2016. – 104 с.

WOMEN, GENDER AND WORK (VOL. 2) : SOCIAL CHOICES AND INEQUALITIES

International Labour Review

Examines economic development and social change and how they have narrowed economic and social differences for many women and men. Also looks at inequalities that remain, exacerbated by constraining norms and poverty. Brings together analysis from selected International Labour Review articles, looking at regulatory and practical concerns aimed at “equality” at work, global patterns of female labour force participation and gender gaps, challenges posed by care work and domestic work, changing perceptions of work as expressions of social worth and identity, and cross-cutting policy issues.

ISBN 978-92-2-130869-0

Geneva : ILO, 2016. – 600 p.

WORLD EMPLOYMENT AND SOCIAL OUTLOOK 2016: TRANSFORMING JOBS TO END POVERTY

Report

This report shows that decent work is paramount in the fight to reduce poverty. One key finding is that poverty has tended to decline in many emerging and developing countries, whereas it has tended to increase in the majority of advanced economies, including in terms of working poverty.

The report examines the types of jobs and incomes that the poor have come to rely on, paying particular attention to the quality of jobs and the role of social protection in poverty reduction. It demonstrates that it is not possible to reduce poverty in a sustainable manner unless decent work opportunities are made available to the poor. This finding relies on an analysis of labour market and poverty trends over the past two decades in more than 100 countries, covering a range of developed, emerging and developing countries.

The report examines the role that policies play in enhancing decent work opportunities and reducing poverty. It documents a range of country initiatives in the areas of job-centred economic policies, employment programmes, enterprise development, social protection and social dialogue. The evidence that emerges indicates that well-designed decent work policies can successfully contribute to ending poverty. They can boost productivity, notably in the agricultural sector and in rural areas, where the majority of the poor are located. These policies are also instrumental in facilitating transitions to formal employment in developing countries and improving the earnings prospects of the working poor. The report also discusses the role of international labour standards in reducing poverty and inequality, thus making growth more inclusive, an essential factor in ensuring that the fragmented nature of global production does not leave the most vulnerable individuals behind.

This analysis provides evidence on the role of decent work in achieving the Sustainable Development Goals – which is at the heart of the United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development.

ISBN 978-92-2-130387-9

ILO. Geneva, 2016. – 183 p.

Підготувала Л.О. Григор'єва

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Нижче УДК автор (автори) вносять коди JEL Classification: тематичного класификатору Journal of Economic Literature. Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад*

основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі, які виділяють н/ж шрифтом, література, References.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» — світлим курсивом, а назву рисунку — напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Вищої атестаційної комісії (ВАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

Цей портал полегшує процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших статей, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES — той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у літературі виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу — Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* — *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів (у доопрацьованому варіанті) автор виокремлює жовтим кольором змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за рецензіями.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ:

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;

-
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
 - регіональні соціально-демографічні дослідження;
 - потенціал соціалізації;
 - соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта (статті) таким номерам: **№ 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.**

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть після зміни його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**. Наприклад:

8. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102—112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).

5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готує:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleння* [*Migration, reproduction and level of education of population*]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Ниже УДК автор (авторы) вносят коды JEL Classification: тематического классификатора Journal of Economic Literature. Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как ***постановка проблемы, актуальность избранной темы, новизну, анализ последних научных достижений и публикаций,***

постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, которые выделяют полужирным шрифтом, **литература, References**.

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно **коротко** описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» — *светлым курсивом*, а название рисунка — полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» — точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее — название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы — полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

Этот портал упрощает процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших статей, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES — тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках — на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература — в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* — на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры

оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

В ходе доработки статей по замечаниям рецензентов (в доработанном варианте) автор выделяет желтым цветом измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по рецензиям.

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы;
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;

-
- гендерные исследования;
 - развитие социальной инфраструктуры;
 - социально-демографическое прогнозирование;
 - количественные методы в социально-демографических исследованиях;
 - информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
 - региональные социально-демографические исследования;
 - потенциал социализации;
 - социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта (статьи) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) – устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. Калашникова Т.М. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

Стоит также проводить в перечне doi других источников (при наличии).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Mhtratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т. д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. Mhtratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Noveye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—», «;», «/», “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Noveye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the article's author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). The author (authors) make JEL Classification Codes: a thematic classifier Journal of Economic Literature. Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 150–250 words (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, originality, the purpose and problem of**

research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References.

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnky.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the

Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

During the finalization of articles on the comments of reviewers author allocates yellow version of article 2 changed text, added suggestions, tables, pictures or other material added to the operational validation reviewer recorded comments on reviews.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;

-
- Social infrastructure development;
 - Socio-demographic forecasting;
 - Quantitative methods in the social and demographic research;
 - Information support for socio-economic and demographic research;
 - Regional socio-demographic research;
 - Socialization potential;
 - Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index (digital object identifier (of an article)) for the next volumes: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. Калашникова Т.М. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. — 2015. — № 1 (23). — С. 102 —112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproydzvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.